Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

X HADERSLEV STIFT

UDGIVET AF
A PONTOPPIDAN THYSSEN

STEPPING-FRØRUP
SKODBORG
OKSENVAD-JELS
SOMMERSTED
MAGSTRUP
VOJENS-JEGERUP
HAMMELEV
VEDSTED

Hefte 4 Vojens-Christiansfeld Provsti
B De vestlige Sogne

John W. Oldam, Henry Petersen og JH Tast: Stepping-Frørup sogne 263 – JWO og HP: Skodborg sogn 272 – JWO og HP: Oksenvad-Jels sogne 283 – JWO og HP: Jels sogn fra 1903 294 – Arvid Pontoppidan Thyssen og HP: Sommersted sogn 298 – JWO og HP: Magstrup sogn 310 – JWO og HP: Vojens-Jegerup sogne 320 – H Thykjær Jensen og HP: Hammelev sogn 324 – JWO og HP: Vedsted sogn 341 – Supplement 350

ÅRHUS 1979

De vigtigste forkortelser

årb = årbog
adj = adjunkt
adj min = adjunctus ministerii (hjælpepræst)
afd = afdeling
afh = afhandling
alt = altergæster
arb = arbejde(re)
best = bestyrelse
bm = bestyrelsesmedlem
bibl = bibliotek(er)
bygn = bygninger
c = cand (theol)
C = Kirkeligt Centrum (ved menighedsrådsvalg)
C = Chronik, sognekrønike
CP = Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938
cst = constitueret
cum spe succ(essionis) = med løfte om embedet
d = død
da = dansk
DdU = De danske Ungdomsforeninger
dim = dimitteret
dk = domkirke
DKU = Dansk kirke i udlandet
DMS = Dansk Missionsselskab
ev = evangelisk
Ev Lt Mf = Evangelisk Luthersk Missionsforening
f = født (i datalisten)
fh = forsamlingshus
fl t = flyttet til
fm = formand
Fr = Frederik (kongenavn)
frisk-lærer = friskolelærer
g eller g m = gift med (i datalisten)
gd = gård
gdr = gårdejer
gl = gammel
gr = grundtvigsk
Had = Haderslev
hhv = henholdsvis
hjpr = hjælpepræst
IM = Indre Mission
i miss = indre missionsk
imm = immatrikuleret
kap (p p) = kapellan (pro persona)
kat = kateket
Kbh = København
KC = Kirkeligt Centrum
kkg = kirkegang
kkp = kaldskapellan
kl = (løn)klasse
KS = Kirkeligt Samfund
kst = konstitueret
kval = kvalificeret
Lt Mf = Luthersk Missionsforening
medhj = medhjælper
mgh = menighed
mghh = menighedshus
mh = missionshus
opr = oprettet
ord kat = ordineret kateket
pers kap = personel kapellan
pr = præst
prg = præstegård
prv = præsteviet
res = resolution
rkp = residerende kapellan
s eller soc = socialdemokrater (ved stemmetal)
Sdj og sdj = Sønderjylland og sønderjysk
sk = skole
sdsk = søndagsskole
smf = samfund
sp = sognepræst
sst = sammesteds
s å = samme år
ty = tysk
udn = udnævnt til
up = uden for partierne (ved menighedsrådsvalg)
YM = Ydre Mission
ØM = Østerlandsmissionen

Forkortelser af eksamenskarakterer

egr = egregie (udmærkelse), l = laudabilis (1. kar), h = haud illaudabilis (2. kar), nc = non contemnendus (3. kar). Til de tyske 1., 2. og 3. kar tilføjes ofte hhv m s r A = mit sehr rühmlicher Auszeichnung, m r A = mit rühmlicher Auszeichnung, m A = mit Auszeichnung.

Stepping-Frørup

Af J W O og H P, suppleret af J H Tast

Topografi

Stepping sogn

Areal 2385 ha. Stepping sogn omgives af Frørup, Hjerndrup, Magstrup, Sommersted og Jels sogne i Vojens-Christiansfeld provsti, Sønderjyllands amt, samt af Ødis sogn i Kolding provsti, Vejle amt.

Karakteristisk for sognets terræn er nogle lave, kortbakkede småformer, der ligesom dækker over et andet system af større plateauflader. Mod øst, omkring Anderup, findes større områder, der er højere end 80 m over havet; det højeste punkt i sognet er Højbjerg.

Det urolige terræn fortsætter sydover, vest om Bjerndrup, og videre gennem de i sydvestlig retning liggende sogne. En anden zone af korte bakker går fra sognets nordvestlige hjørne, vest om Stepping by, med retning mod Magstrup. Den vestlige sognegrænse følger i hovedtræk vestranden af denne landskabstype, som udmærker sig ved, at overfladen stort set er flad, men besat med et virvar af små bakker med næsten samme tophøjde. På de jævnere flader mellem disse 2 bakkesystemer, hvor man finder sognets bedste jord, ligger kerneområdet med landsbyerne. Det gennemskæres af Fovså-Nørreådalen, der har sit udspring nær ved Taps, og som skiller de 2 bygder Højrup og Stepping. Dalen består af snævringer med ret stejle vægge og mellemliggende bredninger, i hvis bund der findes kilometervide engstrækninger. Åens løb er nu reguleret, og engene godt kultiverede. Også i Bjerndrup enge og moser er der foretaget omfattende afvandinger.

De bedst egnede landbrugsområder ligger, som sagt, centralt omkring landsbyerne, hvorimod de vestlige og østlige dele er mere magre. Hovedfærdselsåre er den gl landevej Kolding-Haderslev.

Byer Stepping med kirke, præstegd, fællesskole, bibliotek, filial af Sparekassen Sydjylland, Højrup, Anderup, Bjerndrup, Kolstrup.

Bebyggelser Højrup Overskov

Gårde Tågerup, Højrup, Anderupgd, Bjerndrupgd, Sottrup, Nordhøj, Vinterbergsminde, Skovdallund, Frisenborg, Dansbjerg, Stenskær, Ryttergd, Klåborg.

Skove Der hører private bønderskove til de fleste gårde, og nogle af disse er rester af den længst forsvundne Farrisskov, der bredte sig over flere sogne.

Oldtidsminder Indtil 1977 fandtes intet bevaret oldtidsminde i sognet; de tidl fundne er alle sløjfede. I sommeren 1977 blev der imidlertid fundet spor af et større jernaldersamfund ved udgravninger ved Stepping by, og man har foreløbig afdækket sporene af 6 jernalderhuse her.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Haderslev II. herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det Stepping amtsforstanderskab. Det var delt i kommunerne Anderup (med Anderupgd), Bjerndrup, Højrup I (med Sottrup og Tågerup) og Stepping. Kolstrup kommune sammenlagdes 1875 med Bjerndrup.

Personregisterdistr Stepping.

Ved sammenlægningen i 1970 integreredes Stepping og Frørup sognekommuner i Christiansfeld storkommune, Sønderjyllands amt.

Stemmetal ved valg til den tyske rigsdag 1871 176 da, 4 ty; 1884 116 da, 21 ty; 1912 158 da, 27 ty, 4 s (= socialdemokrater).

Stemmetal ved folkeafstemningen 10/2 1920 690 da, 32 ty (tilrejsende 240 da, 29 ty).

Stemmetal ved flg folketingsvalg 21/9 1920 349 da, 1 ty, 11 s; 11/4 1924 291 da. 0 ty, 26 s; 16/11 1932 320 da, 8 ty, 89 s; 3/4 1939 511 da, 21 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 468 da, 7 ty; 14/5 1957 452 da, 7 ty; 23/1 1968 513 da, 0 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Frørup sogn

Areal 1504 ha. Frørup sogn omgives af Stepping, Hjerndrup, Tyrstrup og Taps sogne i Vojens-Christiansfeld provsti, Sønderjyllands amt, samt af Ødis sogn i Kolding provsti, Vejle amt.

Sognets landskabelige hovedtræk er, at det danner en højtliggende flade, der fortsætter mod syd. Mod vest går sognegrænsen langs nordskråningen af de høje bakkeområder nord for Anderup og videre langs Fovså i en højde af ca 40 m. De højeste punkter ligger mod syd, Ravnbjerg 76 m, og i øvrigt langs Kobjerg, hvor man når op i højden 83 m. Sognets kerne dannes af et relativt fladt, lavtliggende landskab omkring Frørup by og Frøruprød, som mod sydøst og syd grænser op til det højtliggende og storbakkede område.

Jordbunden er ret forskelligartet. Mod nord dominerer moræneler; i syd er forholdene uoverskuelige, idet sandet og leret bund idelig veksler. Langs Fovså findes en bræmme af eng. Medens hele den nordlige del af sognet næsten er skovløs, er der i syd en del skove i det storbakkede landskab. Før 1864 var sognets areal betydeligt større, da Brænore hørte til det. Som bekendt blev denne lokalitet da henført til Taps.

Hovedfærdselsåre er landevejen Christiansfeld-Stepping by.

Byer Frørup med kro.

Bebyggelser Frøruprød.

Gårde Bramrødgd, Sønderskovgd, Højgd, Bramsgd, Sønderbygd, Frørupgd, Trummersgd, Ravnbjerg, Østergd, Mølskovgd, Nordskovgd, Jessensminde, Nørrelide, Frøruplund.

Skove Der findes en del private bønderskove; Trummersgd skov hører dog under Haderslev statsskovdistr.

Der findes ingen fredede oldtidsminder i sognet.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Haderslev II herredsfogderi, fra 1889 udgjorde

det sammen med Hjerndrup Frørup amtsforstanderskab. Det udgjorde kun én kommune. Personregisterdistr til 1920 Stepping, derefter eget.

Stemmetal ved valg til den tyske rigsdag 1871 73 da, 12 ty; 1884 50 da, 13 ty; 1912 42 da, 12 ty.

Stemmetal ved folkeafstemningen 10/2 1920 249 da, 41 ty (tilrejsende 117 da, 34 ty).

Stemmetal ved flg folketingsvalg 21/9 1920 107 da, 10 ty, 3 s (s = socialdemokrater); 11/4 1924 115 da, 3 ty, 11 s; 16/11 1932 120 da, 5 ty, 54 s; 3/4 1939 176 da, 4 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 168 da, 1 ty; 14/5 1957 156 da, 4 ty, 23/1 1968 178 da, 0 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal for de gl kommuner ikke.

Den ældre præsterække

Den første sp, der nævnes i Aage Dahls optegnelser, hed **Niels Drogy**. Da kun navnet kendes, samt at hans embedstid faldt i begyndelsen af 1500-tallet, og det således er usikkert, om han var katolsk eller luthersk, nummereres han ikke.

1. – ca 1550 **Christian Bruun,** d Stepping ca 1550, fader til 2.

2. Ca 1550-1607 **Jesper Christiansen Bruun,** f Stepping, 1550 sp Stepping-Frørup, 67 provst Tyrstrup hrd, d Stepping 1607, fader til sp Skodborg Christen J B og **David Jespersen B,** der blev hans adj cum spe succ i 95, men døde allerede 13/9 01.

3. 1607-40 **Laurentius Foss,** dim Had 1596, imm Wittenberg 24/9 s å, 1602 adj min cum spe succ, g 14/2 02 Marina Christensd, f Lejrskov. 07 sp Stepping-Frørup, d Stepping 40, fader til sp St Kathrine K, Ribe, David F.

Han nyopførte pgd i S 1618.

4. 1640-59 **Laurentius Brodersen,** f Risbrig/N Haksted. Forældre: Broder Thadersen, Risbrig, og Sille Diderіksd. Dim Flensborg, imm Königsberg 37, g Anna Clausd Caspergaard, f Vonsbæk, d Stepping 85. Forældre: Sp Vonsbæk Claus Jensen C og Sophia. 40 sp Stepping-Frørup, 55 provst Tyrstrup hrd, snart efter konsistorialrd, d Had 20/4 59. Fader til sp Hejls-V Claus Lorenzen.

L B var iflg Aage Dahl en så stor sproglig begavelse, at han i 40 holdt en tale på hebraisk på universitetet i Königsberg. Ligesom flere andre præster flygtede han i 59 til Haderslev for de hærgende polakker, men døde her af pest (se f eks også Peter Wandall fra Magstrup-Jegerup).

5. 1659-91 **Claus Lorenzen,** f Svenstrup 5/9 1636. Forældre: Rkp Odense St Hans K, sp Højby, Carsten L og Anna Sabine Nikolaisd Brandt. Dim Odense, imm Rostock 56, imm Greifswald, 28/10 59 sp Stepping-Frørup, s å konrektor Sønderborg, g 1) form enke, g 2) 4/10 87 Ingeborg Nissen, d Hjerndrup 1749. Forældre: Tingskriver Nis Petersen og Thale. 60-65 provst Tyrstrup hrd, d Stepping 20/9 91.

6. 1691-1724 **Wilhelm Heinrich Schuhmacher,** f Haderslev 18/7 1669. Forældre: Borgmester, postmester og tolder Had Gottfried S og Salome Jansen. Dim Had 85, imm Kiel 24/1 s å, Jena, og Leipzig 89, 24/11 91 sp Stepping-Frørup, g Stepping 15/11 92 form enke. 27/7 97 provst Tyrstrup hrd, d Stepping 24/8 1724. Fader til 7.

S er den første sp, som kilderne tegner med personligt præg. (Se her og om 7, 8 og 9 Kirkehistoriske Samlinger, 5 rk, bd 2, 1904-05, s 611-624. Knud Heiberg: Stepping Præstegaard). Han var slægtning af Griffenfeld og teologisk set strengt *ortodoks*. Derfor var han meget imod den frembrydende pietisme og forbød sin søn (7) at studere ved universitetet i Halle, der dengang ansås for centret for denne retning.

7. 1724-38 **Claus Wilhelmsen Schumacher,** f Stepping 1693, dim Sommersted 1712, imm Jena 25/4 s å, Wittenberg, og Kbh 27/4 23, c 3/5 s å, 28/4 24 adj min cum spe succ Stepping-Frørup, 4/9 s å sp sst, g Stepping 1/5 27 Christine Marie Høyer, f Hellevad 95, d Stepping 36. Forældre: Sp Hellevad-Egvad Peter Hansen H og Anna Andersen. D Stepping 38.

C W S viste sig snart som en nidkær præst af den pietistiske skole, og ved hans forkyndelse gik der en stærk pietistisk vækkelse hen over de 2 sogne. Hans biografer udtaler bl a, at han fortærede sit sinds og legems kræfter i sin herres tjeneste, og at han ruinerede sin egen hytte ved sin lovmæssighed. Med årene orienterede han sig mod herrnhutismen; han modtog dens udsendinge gæstfrit i prg og skal iflg overleveringen have profeteret, at der skulle komme nogle mænd fra et folk i syd, der skulle udlægge hans sognebørn vejen til salighed bedre end han selv havde gjort. Chr VI og de ledende pietister ved hoffet havde imidlertid fået øje på ham. og i 1738 blev han kaldet til sp-embedet ved Nikolai K. Kbh; men hans pludselige død forhindrede ham i at overtage det.

8. 1738-77 **Jørgen Clausen Kastrup,** f Gisselfeld 22/1 1708. Forældre: Foged Gisselfeld Claus Jørgensen og Florentine Høg. Dim Kolding 28, hører sst, bacc 14/6 30, 14/7 38 sp Stepping-Frørup, g 1) Stepping 20/12 41 Christine Nisd, f Frørup, d Stepping 18/5 42. Fader: Sgf Frørup Nis Truelsen. G 2) Kbh, Vor Frue K 24/1 46 Bodil Marie Birk, f Kbh, d Christiansfeld 5/4 53. Forældre: Lærredshandler Kbh Jørgen Larsen B og Margrethe Hansd. G 3) 3/12 54 Anne Rasmusd Fog, f Guldager 14/9 17, d Christiansfeld 7/10 96. Forældre: Sp Guldager Rasmus Jørgensen F og Margrethe Andersd. Afsk 77, d Christiansfeld 8/1 86.

Pastor Kastrup blev udnævnt til sp efter ønske fra sognebeboerne, der havde sendt en deputation til Kbh i dette øjemed. Han var ligesom forgængeren ivrig pietist og fra sin tidlige ungdom herrnhutisk indstillet. Under ham blev der indrettet en mødesal i Stepping pgd, og fra 1745 blev en afdeling af den også indrettet til emissærbolig. Videre blev der oprettet et societet med korinddeling, ligesom der blev afholdt korforsamlinger og fælles søndagsforsamlinger. Disse aktiviteter forløb sideløbende med sognemenighedens normale gudstjenester. Kendte emissærer som Gert Hansen, Dines Piper, Søren Lintrup og Andreas Grassmann opholdt sig i prg i

kortere eller længere tid i disse år. G H og S L blev hver gift med en søster til pastor K.

Det kunne således se ud til, at Stepping skulle blive centret for en eventuel herrnhutisk koloni i Nordslesvig. Der var dog visse af pastoratets indfødte beboere, der ikke var tilfredse med denne udvikling, og som gennem sgf J C Winckmann overrakte en klage til generalsuperintendent G J Conradi i 1743 over mangt og meget i Kastrups embedsførelse. Hovedanken mod ham var, at han forvanskede ritualerne. De utilfredse beboere ønskede klagen viderebragt til Kongen. Conradi, der selv var ivrig pietist, gav den imidlertid ingen anbefaling, men vedlagde Kastrups modbemærkninger, og han modtog kun en mild henstilling om at overholde ritualerne. Derimod kom der henstillinger fra den herrnhutiske centralledelse om, at aktiviteterne skulle dæmpes noget ned. Modstanderne viste stadig deres holdning, f eks kan nævnes, at de hånende kaldte en vej forbi det nyoprettede søsterhus for »jomfrugangen«.

I 1773 blev imidlertid Christiansfeld grundlagt i nabosognet Tyrstrup, og dermed var Steppings glansperiode for så vidt allerede forbi, jfr ndf. 4 år senere nedlagde sp Kastrup sit embede og levede sine sidste 9 år i dette ny herrnhutiske center.

I årene 1760-64 havde han en kapellan ved navn Peter Christian Rohde, der blev afskediget p g a »hemmelig utroskab og synd«. Han blev imidlertid senere sp i Utterslev, Lolland, og provst for Lollands hrds provsti. Mest kendt er han for sit lokalhistoriske værk *Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse*, 1775.

9. 1777-1809 **Niels Mygind,** f Dreslette 13/7 1736. Forældre: Sp Dreslette Jørgen Hansen M og Margrethe Lucilie Nielsdatter Ravn. Dim Nyborg 55, imm Tyskland, g 1) Anne Marie Praëm, f Øsløs 28/9 55, d Stepping 14/3 86. Forældre: Sp Øsløs-Vesløs-Arup Cay Thomsen P og Dorothea Cathrine Olesd Obel, g 2) Stepping 18/11 1803 Karen Krag. Forældre: Inderste dér Rasmus Lauritsen og Anna Lauridsd. 13/3 70 adj min cum spe succ Stepping-Frørup, 77 sp sst, d Stepping 7/6 09.

Også N M var pietist og herrnhutisk af opdragelse. Derfor udløste Christiansfeld heller ingen *brat* tilbagegang af bevægelsens aktiviteter i Stepping. Societetets medlemstal sank kun fra 139 i 1782 til 113 i 1800; men derefter gik det hurtigere. Pietismens dage var dog talt; med den nye generalsuperintendent J G Chr Adler var rationalismens tid brudt frem. En af dennes målsætninger i kampen for indarbejdelsen af den nye retning var indførelsen af det nye ritual, »agenden«, 1798-99. Den stødte på stor modstand i mange pastorater med mere eller mindre voldelig adfærd fra befolkningens side til følge; men i Stepping-Frørup blev den nærmest ignoreret. Kun 3 stemte her for agenden, og den blev kun anvendt i ca 3 uger. Det kan ikke forundre, at også pastor M var blandt dens modstandere (H Hejselbjerg Paulsen: Sdj årb 1934 s 195).

10. 1810-33 **Jes Nielsen Richter,** f Haderslev 2/9 1763. Forældre: Kirkeværge, deput borger Had Johann Friedrich R og Anna Magdalene Nielsen. Dim Had 79, imm Kbh 28/9 83, c 20/4 87 (nc), g Had 26/10 98 Adolfine Langhoff, f N Lyndelse 26/3 70, d Stepping 13/1 28. Forældre: Sp N Lyndelse-Højby Laurits L og Sara Frederiksd Østrup. 90 collaborator Had, 14/11 00 sp Sommersted, 9/3 10 sp Stepping-Frørup, afsk 17/3 33, d Had 10/10 38 under altergang i domkirken. Svigerfader til 11.

Under denne sp forsvandt omsider herrnhutismen helt fra Stepping sogn. Den sidste emissær flyttede bort i 1813, og de gamle forsamlinger (konventikler) ophørte helt i 1816 (om herrnhutismen i St-F J Brodersen: Fra gl Dage, 1912, s 98 ff, APT IV s 22, 126-28, VII s 213).

11. 1833-50 **Heinrich Wilhelm Clausen Fehr,** f Nybøl 20/5 1782. Forældre: Skolelærer Had Ulrich Anton Clausen F og Momke Elisabeth v d Wettering af Christian Albrechtskoog. Dim Had 1803, imm Kiel 22/10 s å, c Gott 07 (2. kar m A), g 22/4 19 Sara Magdalene Elisabeth Richter, f Had 16/7 00, d Christiansfeld 4/4 83. 31/1 12 sp Horsbøl, 6/4 sp Ødis, 17/12 33 sp Stepping-Frørup, afsk 22/9 50, d Christiansfeld 1/10 70.

H W C F må nok karakteriseres som rationalist, selv om det hos APT VII, s 213, hedder, at hans beretninger tyder på en vis påvirkning af den kirkelige retning, der afløste rationalismen i Nordslesvig. Derimod (sst) havde han intet tilovers for vækkelsesprægede kredse, der åbenbart nu fandtes i pastoratet; de var selvretfærdige folk, der roste sig af deres vækkelse, tro o s v, men hvis vandel slet ikke svarede dertil. C P behandler ham hårdere s 124-125; men han interesserer sig hovedsageligt for Fehrs personlige vandel og nationale tilhørsforhold. Det siges her, at han var en ganske venlig herre med udpræget tilbøjelighed til l'hombrespil. På hver torvedag var han at finde i købstaden (Haderslev). Han var slesvig-holstensk indstillet og skrev først under på petitionerne af 1840 og 1844 mod ansættelse af dansk uddannede præster i Nordslesvig, dernæst på protestadressen af 1850 mod provst Boesen, hvorfor han blev afskediget. Da han anede, hvor det bar hen, uddelte han en rundskrivelse til pastoratets beboere, hvori han søgte at afbøde den uheldige virkning, underskriften på protestadressen havde haft i menighederne, og som havde fremkaldt et andragende fra *deres* side om hans afskedigelse. Samtidig indrykkede han en erklæring i Dannevirke, hvorefter den famøse underskrift ikke i sig selv skulle indebære en nægtelse af lydighed mod Bestyrelseskommissionen eller provst Boesen. Intet af disse tilbagetog hjalp ham; ganske vist blev han tilkendt pension p g a alder (68 år), men fik samtidig pålæg om at afholde sig fra al politisk aktivitet og om at tage ophold uden for Stepping-Frørup pastorat. Sine sidste 20 år tilbragte han i Christiansfeld.

Tiden 1850-1920

Den første sp efter treårskrigen var den kendte grundtvigianer *L C Hagen* (1850-67) (PN III). Der findes 3 kortfattede beretninger fra ham fra 1856, 1859 og 1862 i generalsuperintendentens arkiv. Iflg den første er kirkebesøget blevet bedre, uden at det dog kan betegnes som godt. For at stimulere interessen herfor og vække mere åndelig sans gav han sig til at holde kirkehistoriske foredrag i Stepping skole om vinteren og fik efter eget udsagn stærk søgning. Han fortsatte med denne aktivitet hele sin embedstid dér og føjede yderligere talrigt besøgte bibelforklaringsaftener hertil. Herunder fik han stor hjælp af degn Kristensen, især m h t ledelsen af sangen. I 1859 var kirkebesøget blevet *betydeligt*.

Sognekronikøren, pastor Dose, er ikke særlig begejstret for ham. Han fortæller, at L C H måtte gifte sig med sin husbestyrerinde, en enfoldig bondepige (!), af nødvendighed, hvilket faldt menigheden for brystet. I øvrigt gik hans gerning efter samme kronikør sporløst hen over befolkningen. Der blev intet tilbage af hans grundtvigske ideer.

Pastor Hagen klarede frisag i 1. omgang efter 1864; men da han i 1867 nægtede at aflægge tjenesteeden til den prøjsiske konge, blev han afskediget. Kirkeældstene i Stepping ansøgte da om, at han måtte vedblive at foretage konfirmation; men det blev afslået (CP s 175). Han blev derefter i en årrække præst for Kerteminde valgmenighed.

Den næste sp, *Peter Thomsen* (1868-82), bliver velvilligt omtalt af biskop Bertel Godt, både hvad prædikener og katekisationer angår. Han siger om ham i 1871, at han er en begavet prædikant, der hælder til (ist zugetan) de grundtvigske læresætninger (Grundanschauungen) og måske er for meget advokat for dem til at være en rigtig sjælesørger. I 1874 siger Godt imidlertid, at Thomsen anser sig selv for en af de få »rigtige« (rechten) grundtvigianere og erklærer det eksisterende flertal af disse (das Gros) for vildfarne (irregegangene).

Både generalsuperintendentens og pastor Thomsens beretninger taler om en jævn, roligt fremadskridende udvikling i pastoratet uden større begivenheder. Ethvert spor af de tidligere vækkelser er forsvundet. Kun nogle få danske metodister holder fra tid til anden konventikler uden at vinde tilslutning. Kirkebesøget er jævnt godt, bedst hos middelklassen, hvorimod den navnlig i Frørup voksende landarbejderbefolkning tilsyneladende er helt ukirkelig, ligesom de store gårdejere også lader meget tilbage at ønske i den henseende. Der er en ikke ubetydelig interesse for både ydre og indre mission, sp holder regelmæssige bibel- og missionstimer om vinteren, og der bliver oprettet en bibelforening.

Pastor Thomsen ønskede allerede i 1868 at indføre enkelte tyske gudstjenester for at tilfredsstille de mange tysktalende menighedsmedlemmers kirkelige behov; men Bertel Godt udsatte afgørelsen af dette spørgsmål, og det ses ikke drøftet i de senere beretninger. Derimod var de begge enige om, at der burde gøres mere for undervisningen i tysk i skolerne; den måtte i hvert fald gøres obligatorisk. Andre nationalitetstilkendegivelser ses ikke i *denne* tid, bortset fra, at de i 1874 indførte ægteskabsregler foranledigede visse unge par til at blive viet i Taps og Ødis.

I 70'erne forårsagede udvandring til Danmark, Amerika og Australien en mindre tilbagegang i folkemængden.

Fra pastor Thomsen foreligger 4 – magre – *beretninger til Haderslev*.

I 1869 havde gudstjenestebesøget i begge mgher været godt, til tider meget godt. Om vinteren holdtes månedlige bibel- og missionstimer i Stepping degneskole kl 19 med godt besøg. Katekisationer holdtes regelmæssigt efter onsdagstjenesterne i fasten og fra påske til november i den kirke, i hvilken der var eftermiddagstjeneste.

Iflg 1880- beretningen lod mange sig – vorschriftswidrig – vi i Danmark for at *undgå* den borgerlige ægteforening.

Husandagt holdtes i nogle familier, navnlig i Frørup, og kirkebesøget i begge kirker var ret godt (nedgang?). Dog kom af skoleungdom og arbejderstand kun få i kirke. Der var interesse for hedningemission, IM (den tyske) og diakonissesag. *Kirkeligt Søndagsblad* holdtes af mange og læstes gerne.

I Stepping var der i 1879 1162 altergæster, 1281 indbyggere, i Frørup hhv 453 og 582.

I 1880 havde altergæsternes tal i Stepping været 1182, hvortil muligt skal regnes 25 hjemmekommunioner. I Frørup var de tilsvarende tal 464 og 14.

Der var ingen sekterere og ingen konventikler.

1882- beretningen meddeler, at der i Stepping var ca 50 stadige kirkegængere, i Frørup o 30, hvortil kom et noget større antal lejlighedsvise. I den foregående milde vinter havde onsdagstjenesterne i fasten været besøgt af ca 100. Der afholdtes ikke børnegudstjenester.

Altergæster i Stepping 1103, uforandret folketal, i Frørup 385 altergæster og 569 indbyggere.

Drikkeri og dans var omtrent forsvundet.

Pastor Thomsen, der tog sin afsked i 1882 og levede sine sidste 5 år i Emsbøl, efterfulgtes af *Herman Wilhelm Dose* (1882-1920), der fungerede helt til genforeningen.

Medens de 2 foregående præster havde været af grundtvigsk observans, var pastor Dose nærmest indremissionsk; i hvert fald delte han ikke forgængernes optimistiske syn på kirkeligheden i pastoratet. Han kom fra det langt mere pietistiske Højst sogn, hvor den herrnhutiske indflydelse havde holdt sig længere (PN IX B). Han skriver selv i C om sin indsættelse: Svær var Begyndelsen, da jeg kom fra en Menighed, som havde Lyst til Guds Ord. Her i Stepping og Frørup stod Menigheden fjernt fra Kirke og Guds Ord. Saaledes prædikede jeg Søndagen efter min Introduktion i Frørup for 6 Mennesker, i Stepping Skærtorsdag 1883 for 33. Hus- og Sygebesøg og Bibeltimer har Gud været lovet igen bragt Menigheden nærmere til Guds Ord, og Herren være Lov, Tak og Pris for sin Hjælp, at der igen findes en hel Skare, der med Frygt og Bæven arbejder paa deres Sjæls Salighed. Der er vakte og troende i Sognene her...

Dette stemmer ikke ganske med de tidligere beretninger; men det siges også, at der under pastor Dose opstod en slags »eftervækkelse« (Optegnelser fra sp Johs Hansen Tast). Han blev i hvert fald husket længe som en »rigtig« præst, der var som en myndig, men kærlig far for alle, og som forstod at gøre sin myndighed gældende såvel i skole som i sogn.

Det er klart, at bibellæsninger, missionstimer og andre aktiviteter ikke blot blev fortsat, men intensiveret. Ved regelmæssige visitatser i skolerne holdt han både børn og lærere til ilden. Skolebørnene skulle også helst møde regelmæssigt i kirken. Han begyndte ofte sine prædikener med ordene: Min elskelige Menighet, men senere kunne han blive ilter, råbe højt og nævne folk og deres udskejelser!

Nationalt set var han naturligvis tysk. Ganske vist fremgår det af sognekrøniken, at han ikke var glad, da den største gård i Frørup blev prøjsisk domæne, for nu ville der komme forpagtere sydfra til den, og de ville intet forstå af det kirkelige liv i sognet. Men ellers udtrykker han sst sin glæde, hver gang en ejendom kommer eller forbliver på tyske hænder. Han førte iøvrigt C meget minutiøst og, som det fremgår af det lige anførte, med inddragelse af mange verdslige begivenheder såsom gårdhandler, gårdbrande, lynnedslag o l. Under verdenskrigen noterede han alle de faldne soldater fra pastoratet tilligemed de mænd, der unddrog sig krigstjenesten ved at snige sig over grænsen til Danmark. Han tordnede fra prædikestolen mod disse overløbere og lovede dem en plads i helvede.

Pastor Dose søgte sin afsked p g a alder ved genforeningen og levede sine sidste 7 år i Christiansfeld.

Pastor Doses beretninger til synoden i Had aftager med årene i udførlighed og læselighed. De supplerer, men ændrer ikke det ovenfor tegnede billede af hans virksomhed. Hans pessimisme ved overtagelsen af embedet kan nok – efter nedenstående oversigt over kirke- og altergang at dømme – synes noget ubegrundet.

Tallene angives således: *Gudstjenestebesøg* (gnsn) adskilt ved bindestreg fra tallet på *altergæster*, dernæst *indbyggertallet* i parentes. Tallene for Stepping står foran skråstregen, for Frørup efter. ? angiver manglende oplysninger el lign.

1882 125-1168(1260)/76-422 (520). 1883 120-1245 (1237)/ 80-457 (560). 1884 140-1230 (1237)/ 80-417 (537). 1885 150-1283 (1235)/ 90-427 (534). 1887 140-1245 (1237)/ 80-456 (562). 1888 160-1172 (1197)/ 70-432 (536). 1889 160-1145 (1197) / 70-442 (532). 1890 140-1106 (1197)/ 70-304 (537). 1892 ?-1045 (1078)/ ?-382 (493). 1893 170-1233 (1197)/ 75-384 (493). 1894 ?- 1137 (1092)/ ?-397 (503). 1896 ?-1022 (1074)/ ?-402 (416). 1902 ?-857 (1074)/ ?-304 (402). 1903 ?-912 (1070)/ ?-384 (402). 1904 ?-932 (1070)/ ?-284 (402). 1907 140-894 (1070)/ 61-328 (401). 1908 ?-897 (1070)/ ?-296 (401). 1909 ?-763 (1070)/ ?-192 (401). 1910 ?-758 (1055)/ ?-284 (?). 1912 ?- 70.84% (?)/ ?-51.37% (?). 1913 ?-714 (1070)/ ?-184 (401). 1914 ?-627 (1070)/ ?-186 (401). 1916 ?-537 (1070)/ ?-184 (402).

For 1892 angives kirkegængernes antal til 16%, hvoraf 2% børn, for 1894 til 120 ved formiddagstjenester, ved eftermiddagstjenester 180, børn 30 (Stepping), i Frørup hhv 70, 90 og 15. 1895 Stepping 140 fmd, 180 eftm, 30 børn, Frørup 70 fmd, 90 eftm, 20 børn. 1896 Stepping 120-140, 15 børn fmd, 180, 30 børn eftm, Frørup 70, 10 børn fmd, 90, 20 børn eftm. 1900 Stepping 120 fmd, 150 eftm, hertil 25 børn, Frørup 50 fmd, 70 eftm, hertil 15 børn.

I 1903- beretningen antages det, at gudstjenestebesøget er aftaget p g a det stadigt dalende folketal (se ovf). Nedgangen bekræftes i nogen grad af senere beretninger, hvorfra flg er noteret: 1904 90 fmd, 120 eftm i Stepping, i Frørup 50. 1907 110 + 30 børn i Stepping, 45 + 16 børn i Frørup. 1910 80 fmd, 120 eftm i Stepping, i Frørup hhv 45 og 65. Endelig noteres om krigens virkning, at kirkebesøget i Frørup faldt betydeligt, mens det modsatte var tilfældet i Stepping, hvor kvinderne sluttede flittigt op om kirken (1917).

Gudstjenesteordning. Den af den II ordentlige synode anbefalede liturgi blev indført i Stepping i 1885, efter at degn Friis havde hjulpet med indøvelsen af melodierne, der skulle synges tostemmigt af et børnekor på ca. 30. Dette blev etableret i løbet af 1886 og sang godt, mens det kneb for mghen at vinde med (1887 og 1888). I Frørup måtte indførelsen af liturgien vente på opstillingen af et nyt orgel i sommeren 1886; men allerede s å var den ny liturgi indført fuldstændigt i begge sogne (synodeprotokol 1887). Senere (1893) meddeler Dose, at hovedtjenesterne holdes med samme liturgi i begge kirker, og at mghen efterhånden havde vænnet sig til den ny form, hvorunder til en begyndelse kun sp og børnekoret havde medvirket aktivt.

De Prahl-Heinebuchske melodier vandt hurtigt indpas i mghen (1896, 1903, 1905). Iflg sidstnævnte beretning brugtes nu den fuldstændige liturgi efter ovennævnte melodibog i begge kirker.

Nadvertjeneste holdtes hyppigere i Stepping-Frørup end sædvanligt i sønderjyske mgher i tyskertiden. Der holdtes nadver hver søndag, når der var formiddagstjeneste. Når der var konfirmation i Frørup, begyndte nadvertjenesterne i Stepping skærtorsdag og varede til høstens begyndelse. De genoptoges fra michaelis (sidst i sept).

Menighedsliv. Ved pastor Doses overtagelse af mgherne var der utvivlsomt solid, gammeldags kirkelighed i begge, skønt han måske selv syntes noget andet: samtlige nyfødte blev døbt, alle konfirmeret ud af skolen, ingen ægtepar nøjedes med den borgerlige ægteforening, de døde blev kirkeligt begravet. Der var i hans 1. embedsår en kirkegangsprocent på 9.1 (Stepping) og 14.6 (Frørup), altergangen var hhv 92.7 og 81.2 (1883). Omkring 1900, da det hele toppede, var gudstjenestebesøget – så vidt det kan beregnes efter opgivelserne – 15.2% i hovedsognet, 18.7% i annekset, altergangen hhv 105% og 94.5%, alt beregnet efter indbyggertal.

Disse tal *kunne* tydes, som om der i Doses første år var »vækkelse« i sognet – han bruger dog aldrig selv ordet. På den anden side afviger de ikke fra visse andre sogne, hvor der *ikke* fandt vækkelse sted, og det hele løjede af efter 1900, om end begge sogne m h t kirkelighed holdt sig noget over gennemsnittet perioden ud. Desuden er Doses egne vurderinger ikke ganske konsistente fra år til år, ligesom hans statistiske opgivelser kan være noget uigennemskuelige. Det er derfor umuligt på grundlag af beretningerne at afgøre, om der faktisk *var* vækkelse i pietistisk forstand i sognene.

De første beretninger er i overensstemmelse med C pessimistiske. Der er kun ringe interesse for ydre mission, han har kun set enkelte eksemplarer af Brødremenighedens missionstidende og kun få af Vilh Becks Indre Missions Tidende (Stepping). Dog er der lyspunkter: lærere og elever fordeler *Sædekornet* i begge mgher, i Frørup er der husandagt og bordbøn i

mindst 16 familier, og i dem er der også kærlighed til ydre og indre mission, hvilket viser sig i gaver (1883). Det flg år konstateres det, at en stor del af mghen i hovedsognet er aldeles fremmedgjort for kirken (durchaus entkirchlicht), og at kun en ganske bestemt gruppe besøgte kirken. Det er også den, der holder husandagt, der kun forekommer sporadisk (1885). Dog er der nu husandagt mange steder i annekset, og *Kirkeligt Søndagsblad* og *Den indre Missions Tidende* læses mange steder. Her var det imidlertid galt med tjenestefolkene (allerlei mögliches und unmögliches Volk) på de store gårde, østpreussere, svenskere, kurhessere, der så at sige hver og en stod fremmede over for kirkegang. En del tysktalende gik dog i kirke i Christiansfeld (1885). 1886 bemærker Dose imidlertid, at om end egentlig husandagt i Stepping er sjælden, så benyttes dog andagtslitteratur, bibel og salmebog til enkeltmandsopbyggelse i de fleste hjem. Men allerede året efter synes tilstanden her at være bedret. Der var nu husandagt i de ægte kirkelige familier, som også besøgte kirken hver søndag. Men de 2 foreninger for IM var endnu ukendte i sognene, da de mest udfoldede deres virksomhed i provstiets sydlige del. Man kendte trods dette både diakonissehuset i Flensborg og asylforeningen – især den sidste modtog mange gaver. Det samme gjaldt Frørup, hvorfra man tillige ydede penge til Brødremenighedens ydre mission.

Men med tiden skete der fremskridt, skønt Doses præstelige virksomhed – så vidt det kan ses – ikke adskilte sig fra andre kirkeligtsindede præsters. Han begyndte straks med bibeltimer i sognene (sådanne holdtes af så at sige alle nordslesvigske præster), og de var fra begyndelsen godt besøgt – allerede 1883 noteres det, at skolestuen i Stepping var dicht gedrängt voll, og således synes det at have fortsat i årene fremover.

Det er vigtigt at slå fast, at der ikke her – så lidt som andetsteds – var noget konventikelagtigt ved disse bibeltimer: de var en side af *kirkens pædagogiske virksomhed*.

Dose var tvivlrådig m h t afholdelse af børnegudstjenester. Denne fra England importirte Einrichtung kunne muligt være til velsignelse i storbyer og under passende ledelse. Men selv vidste han ikke, hvordan sagen skulle gribes an – det forblev derfor ved katekisationer vistnok hans embedstid ud.

Efterhånden kom der vel mere gang i menighedslivet. Allerede i 1887-beretningen er der tale om en bibelforening i Frørup, og 1892 var der i begge sogne en sådan, der sørgede for de fattiges forsyning med bibler. Og der holdtes missionsfester, både for ydre og indre mission. Ved en missionsfest i okt 1894 indsamlede man den imponerende sum af 256 M til Breklum. Også for nordslesvigsk IM holdt man fest, I Juli 1904 prædikede pastorerne Tonnesen, Hoptrup, og Andresen, Løjt, i Frørup kirke, og den fulgtes i apr 1905 af en missionsprædiken sst ved P Bahnsen, Breklum. I sidste forbindelse kan nævnes, at Dose beklagede, at Breklums missionsblad ikke udkom på dansk (1896).

1896 tog de tre mgher i Stepping, Sommersted og Jels uden om præster og kirkelige myndigheder initiativ til dannelse af en sygeplejeforening med en i Danmark uddannet frk Kekker(?) fra Åbenrå som sygeplejerske. Initiativtageren i Stepping var Ejeren af Anderupgd. I beretningen får vi at vide, at Steppingmghens omsorg for syge hidtil havde begrænset sig til gaver til diakonisseanstalten i Flensborg og dennes station i Had, Christine-Friederikkestiftelsen, hvor man i 4 år havde betalt for en håbløst syg piges forplejning. Der går en syrlig tone af krænket gejstlig værdighed over at være blevet holdt udenfor gennem Doses lange beretning om dette lægmandsforetagende – vist det eneste i hans embedstid – som han blev præsenteret for 1. påskedag efter gudstjenesten, da kollekten til diakonisseanstalten var blevet optaget.

Kirketugt. Heraf var der ved Doses tiltrædelse kun *ein kümmerlicher Rest* tilbage (1883). Den bestod i, at mødre til »uægte« børn ikke holdt den sædvanlige kirkegang efter fødselen, der foregik på fattighuset (1885, 1886). Det kunne i denne forbindelse fastslås (1886), at kønsmoralen var i skred, idet man ikke mere så noget syndigt i førægteskabeligt samliv, når blot de »skyldige« blev gift i rette tid.

Sociale tilstande. Det tidligere patriarkalske forhold mellem husbond og tjenestefolk var gået i opløsning, således at der kun bestod et løn- arbejdsforhold mellem parterne, og husbonderne tog sig ikke mere af deres folks anvendelse af fritiden. Den sociale elendighed trådte afstikkende frem i Frørup, hvor der i arbejderstanden delvis herskede bitter armod. Dog var der mange veldædige familier, der søgte at afhjælpe elendigheden (1886). Trods dette trådte forskellen mellem rige og fattige stedse tydeligere frem (1889).

Ved Doses tiltræden var der 6 egentlige drankere i mghen, men daglig nydelse af spiritus var meget udbredt. Der var ingen beværtninger i sognene, men en kro i Stepping, hvor man dansede et par gange om året (1883). Good templarlogen fik senere indpas, men antallet af drankere sank ikke meget.

Det er klart, at de sociale tilstande indvirkede på det kirkelige liv. Navnlig havde Dose – som sine kolleger – et godt øje til de store gårde og skriver, at de ved deres skiftende folkehold ødelagde helligholdelsen af søndagen, som den indfødte befolkning stadig iagttog. Af denne holdt gårdejere, husmænd og husejere sig så sent som 1911 i hovedsagen til kirke og altergang. De af dem, der ikke gjorde det, var mest indvandrere. Men tjenestefolk og landarbejderstand var og blev fremmedgjorte for kirken.

Sektvæsen. Pudsigt nok regnede Dose grundtvigianere som sekterere. Af dem boede der en overgang et ægtepar på Sottrupgd (tilflyttere fra Rødding). Senere (1915) nævnes nogle familier, der havde sluttet sig til frimghen i Had. I det meste af perioden – til ca 1904, da de flyttede til Vejle – boede der 2 metodistiske søstre i Stepping. Til en tid var der et enkelt bornholmerægtepar i Stepping og Frørup, hvortil ca 1895 kom et derbyist- og et mormonægtepar. De blev dog ikke længe. Det gjorde derimod et adventistægtepar, der omtales første gang i 1896 og sidste i 1915. Sekterere spillede således en særdeles beskeden rolle i sognenes liv, og sp fremhæver gang på gang, at de ikke drev propaganda.

Tiden efter 1920

Knud Mortensen Hørlyck (1920-21) blev konstitueret i embedet efter at have søgt orlov fra sit tidligere kald i Borre på Møn for at ofre et år i Sønderjylland. Menighederne ville gerne have beholdt ham; men han søgte tilbage, fordi skoleforholdene var upraktiske for hans børn. Endnu et år senere vendte han alligevel tilbage til landsdelen, nu som sp i Vilstrup.

For efterfølgeren *Ivar Lange* (1921-25) var det en svær overgang at komme som ung præst til de stridbare sønderjyder (Johs Hansen Tast). I hvert fald kom han aldrig rigtig i kontakt med befolkningen, selv om han gjorde sig store anstrengelser herfor. Efter 4 års forløb gav han op og flyttede til Kolding, hvor han blev rkp ved Kristkirken. Han kom derefter til Frb K som rkp og endte som kst klosterpræst.

Først med *Christen Larsen Jeppesen* (1925-42) fik pastoratet en præst, der forblev i en længere årrække efter genforeningen. Han omtales som den præst, der altid var på vandring rundt i sine sogne. Om sommeren cyklede han, om vinteren gik han, ofte nynnende på en melodi. Selv midt i et kvindemøde i prg kunne han, mens damerne drak kaffe, lige nå et besøg. Hverken vintervejr eller dårlige veje kunne hindre ham i at tjene sit kald. Han underviste f eks en syg konfirmand i dennes hjem i Anderup, og præsten kom præcist, hvordan end vejret var. I hans tid påbegyndtes der spejderarbejde i Stepping.

Den kirkelige tilstand var stort set den samme i disse år, som den havde været siden begyndelsen af 1800-tallet, da de store vækkelser ebbede ud, nemlig præget af jævn gammeldags og folkelig kristendom. Egentligt menighedsliv var sparsomt. Der var enkelte, isolerede familier, der hørte henholdsvis til IM og grundtvigianismen. Men de var tilflyttere, der dårligt nok havde kontakt med deres egne meningsfæller indbyrdes, og som ingen indflydelse fik på den indfødte befolkning. Denne retningsløshed fremgår tydeligt af menighedsrådets sammensætning, hvis overvejende flertal gennem årene har været u p (se oversigterne). I mange år var kroerne forsamlingssteder; men der blev i pastor Jeppesens tid bygget forsamlingshus både i Stepping og Frørup, henholdsvis i 1935 og i 1942. Sidstnævnte blev dog nedrevet i 1970.

De sociale forhold har været og er forskellige for de 2 sognes vedkommende. Den sociale forskel er stor i Frørup med de meget store, gamle gårde og de små husmandsbrug, arbejdere og fodermestre, medens der er mere ligelighed i Stepping. Forskellen har også givet sig udslag i mindre kirkegang der end her.

I øvrigt fandt ungdoms- og menighedsmøder sted i prg, der blev oprettet korshærskreds og foranstaltet børnegudstjenester. Sidstnævnte kunne dog ikke finde tilstrækkelig tilslutning i Frørup (udateret brev fra CLJ til PN). Videre blev iværksat søndagsskole, spejderne fik eget hus ved prg, og blandt andre aktiviteter kan nævnes YM-kreds, kirkeblad og DdU.

Midt under besættelsen tog pastor Jeppesen sin afsked og flyttede til Kbh, hvor han døde i 1975, 99 år gl.

Pastor *Martin Nissen* (1943-58) trådte til, da modstandsbevægelsen, hvortil han hørte, havde fået en betydelig slagkraft. Deltagelsen heri lagde imidlertid grunden til en psykisk mindreværdsfølelse, som han aldrig helt overvandt, selv om han slap igennem besættelsen uden legemlige mén og uden at blive taget af tyskerne. Der fandt i øvrigt ingen dramatiske begivenheder sted i pastoratet i den tid.

Pastor Nissen holdt salmesangsaftner samt kvindekreds (Santalkreds) i præstegården. Han skildres som en vittig og slagfærdig person, der altid kunne fremkalde feststemning ved sin nærværelse, og som også interesserede sig for pastoratets verdslige ve og vel. Han var således 1954-58 medlem af sognerådet, hvor han forårsagede en tiltrængt fornyelse. En tid var han også medlem af skolekommissionen.

Imidlertid blev han ramt af ny sygdom og begærede derfor allerede afsked i 1958, 52 år gl. Året efter døde han i Haderslev.

Johannes Christian Hansen Tast (1959-67) og (1975-) gjorde flere forsøg på at aktivisere det kirkelige liv i begyndelsen af 60'erne med ungdomsmøder, sommerfester o a. Videre blev et kirkeblad »Kirke og Hjem« påbegyndt udgivet i okt 59. Efter et par gode år svandt aktiviteten dog noget ind igen ungdomsmøderne vedrørende, muligvis bl a fordi det efterhånden blev uøkonomisk at holde fremmed medhjælp på gårdene.

Sp *Svend Gunnar Jensen* (1967-74) og hans hustru Gerda blev et meget afholdt præstepar i Stepping-Frørup. Han, der i forvejen var medlem af bestyrelsen for DMS, blev hurtigt indvalgt i bestyrelsen for Brødremenighedens danske Mission i Christiansfeld, ligesom i Kirkens Korshærs storkredsbestyrelse.

I 1975 vendte pastor Tast tilbage, efter at pastor Jensen havde taget sin afsked, og genoptog arbejdet i eget og forgængerens spor med omtrent de samme aktiviteter.

Lægfolk

Den eneste kendte lægmand i nyere tid er *Jens Peter Jensen* (1873-1958), der i hvert fald arbejdede som indremissionær i Frørup i tiden før århundredskiftet. Senere flyttede han imidlertid til Midtjylland og døde på Vorup alderdomshjem (Chr Thomasen i IMtidende).

Skolen

Allerede i herrnhuttiden under pastor Kastrup blev der oprettet en pigeskole og en latinskole for drenge i Stepping; men de blev nedlagt igen, da denne var forbi. Den næste skole, der kendes, blev ikke bygget dér, men i Bjerndrup i 1803. Den bestod lige til 1958. Pastor Dose var især begejstret for dens præstation i sang.

Derefter fulgte oprettelsen af skolen i Frørup i 1817, der blev indrettet med en kapacitet på 100 elever, hvilket svarede til den forventede befolkningsudvikling dengang. Efter 1970 fik den en omtumlet tilværelse, var en tid kostskole, indtil den endelig i 1975 blev købt af KFUM og K-idrætten i Danmark og indrettet til »Forbundsgård«, et kursuscenter på landsbasis. Skolepligtige børn fra Frørup sogn sendes til hhv Taps eller Tyrstrup skoler.

Stepping skole blev bygget i 1831 og fungerede til 1920, da en ny og større blev bygget. Allerede i 1958 indviedes den nuværende fællesskole, der pr dato er en lille 7-klasset sogneskole med ca 140 elever, og skolebygningen fra 1920 blev til autoværksted.

Endelig blev der bygget en skole i Højrup i 1903. Efter genforeningen blev den en 3-klasset forskole for børnene i Højrup. Den blev nedlagt i

1958.

Pastoratet havde i 1863 2 degneskoler og 1 distriktsskole.

Stepping degneskole – 105 børn – lededes af degn Kristensen, andenlærer var J P Lauesgaard. »Denne Skole er en af Provstiets bedste Skoler og viiste sig ogsaa saaledes ved denne Visitation. Førstelærerens Evne til at vække Børnenes Opmærksomhed og Lærelyst er ualmindelig«.

I Frørup degneskole var der 83 børn. Degn Petersen »er en nidkjær og dygtig Mand, dog af den ældre Skole. Tilstanden er god, og Udfaldet af Prøven var tilfredsstillende«.

Lærer P C Jensen i Bjerndrup distriktsskole havde 79 elever. »Prøven navnlig i Catechisation og Retskrivning faldt særdeles godt ud, og Skolens Tilstand er i det hele god«. (Had provstearkiv, nr 376, Alm kirkelige forhold, etc, 1648-1910).

Sognene drev i forening en få år forud oprettet fattigarbejdsanstalt med tilliggende land, hvor der kunne anbringes ca 12 personer. Udgifterne var 1861 i Stepping 658.0.10½ rdl (1320 indb), i Frørup 485.0.15 rdl (581 indb). (Had provstearkiv, som ovf).

Lærere *Stepping skole* førstelærer *Hostrup* 1900-20, førstelærer *Midtgaard* 1920-50, andenlærer *Jørgen Hansen* 1920-55, der derefter var vikar ved Højrup skole 1955-58.

Højrup skole frk Rossen (1940-53) var den betydeligste dér.

Frørup skole lærer, degn og organist *M J Andresen*, der i 1907 malede en ny altertavle til kirken, var en from og betydelig lærer. *F H Andersen* (1924-65) var ligeledes en betydelig pædagog, der prægede et helt slægtled med sin rolige og faste væremåde og sin stille færden i sognet. Han var tillige en dygtig organist og en velkommen gæst i mange hjem. Siden hans afgang og skolens nedlæggelse har befolkningen savnet et samlingssted i sognet, navnlig da også forsamlingshuset blev nedrevet i 1970.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 1 IM, 1 gr, 11 up; 1934 12 up; 1945 13 up; 1953 12 up; 1965 12 up.

Folketal 1860 1227, 582; 1910 1053, 312; 1930 926, 449; 1960 978, 390; 1975 930, 350.

Altergæster 1926 300, 110; 1934 194, 66; 1942 180, 41, 1954 ingen opl; 1966 403, 127.

KFUM og K, YMmøder, foredragsaftner, børne- og ungdomsgudstj, fh. Intet trossamfund u f folkekirken bortset muligvis fra én familie i Frørup, der tilhører Jehovas Vidner.

Kirkebygningerne

Stepping

Den hvidkalkede og blytækte kirke består af romansk kor og skib med 4 sengotiske tilføjelser, nemlig tårn for østenden af det oprindelige kor, sakristi ved tårnets nordside, vestforlængelse samt våbenhus ved skibets sydside. Den romanske del er opført af veltilhugne granitkvadre over en svagt hulet skråkantsokkel, der på nogle af hjørnerne har små hjørneblade. Skibets syddør stod vistnok urørt, indtil den i 1907 blev stærkt udvidet. Dele af den er bevaret, således dens tympanon, der har relief af Kristus i korsfæstelsesstilling mellem tovstave og symbolske tegn, og som nu er opsat over våbenhusets dør. Norddøren er tilmuret og delvis ødelagt.

De sengotiske tilbygningers tidsfølge er ikke ganske klar; men ældst er antagelig våbenhuset, der ligesom de andre tilbygninger er opført af munkesten og genanvendt kvadermateriale. Tårnet har halvvalmede gavle i øst-vest med savskifter, cirkel- og korsblændinger.

På det munkestensmurede alterbord i tårnets underrum står en højrenæssancetavle fra 1612 med 2 joniske søjler og 2 hermer. I storfeltet er der et oprindeligt, men opmalet nadvermaleri, i sidefelterne malerier fra ca 1729, begge med korsfæstelsen, men ledsaget af 2 forskellige knælende kvindefigurer, mod syd Maria Magdalene. I postamentfeltet er der et maleri af P Mayer fra 1873, Den barmhjertige Samaritan. Alterkalken er gotisk fra omkring 1450 med giverindskrift for Nicolaus Dragy (Drogy, den 1. sp) og nyere bæger. De mindre, balusterformede barokstager er givet 1665 af Jens Raven og Dorothea Froms, Bjerndrupgd; et sæt højere, senbarokke stager er fra 1733. Den romanske granitfont har glat kumme på lille fod og er formet som en alterkalk (J H Tast). En fragmentarisk Kristusfigur fra et senromansk korbuekrucifiks, ca 1250, på væggen i ligkapellet. Prædikestolen, den ældst bevarede i Sønderjylland, er et smukt ungrenæssancearbejde fra 1558. Stoleværket er fra 1871 og orglet fra s å. I sakristiet hænger et maleri fra 1700-tallet, der forestiller Martin Luther. Den ene af klokkerne er støbt 1547 af Gerhardt van Marvelt og hænger i en gammel klokkestol, den anden er en genforeningsklokke fra 1920 fra de Smithske støberier.

I 1960erne blev der indlagt centralvarme i begge kirker, og døbefontene flyttet til mere hensigtsmæssige pladser.

Frørup

Højt på en flad bakkeskråning i det kuperede terræn ligger den hvidkalkede og blytækte kirke, der består af romansk kor og skib med et sengotisk tårn i vest, et sakristi ved korets nordside og et våbenhus vest for tårnet, begge fra slutningen af 1850'erne. Den brede romanske bygning er overvejende opført af marksten, men med kvadre i den noget kluntede profilsokkel og nederst i koret samt ved skibets hjørner. Adskillige krumhugne kvadre viser, at kirken har haft apsis, der blev nedrevet i gotisk tid, samtidig med, at bygningens mure i vid udstrækning blev omsat. I koret blev der indbygget et ottedelt hvælv, medens skibet stadig har fladt loft, nu gipset. Tårnet blev rejst af munkesten og en del genanvendte kvadre i midten af 1400tallet. Det har tidligere haft højt, blytækt spir, men fik i 1758 sadeltag med gavle i nord-syd, hvorpå der findes initialer for amtmand Friedrich v Klingenberg, provst P Wøldike samt 2 præster.

Altertavlen fra 1752, der er udført af Jochum Nielsen, er en klodset efterligning af egnens renæssancetype, fra 1908 med malerier af degn M J Andresen – Emmaus, Jesu dåb og korsfæstelsen. Fra en sengotisk altertavle er bevaret en reliefgruppe af høj kvalitet, en del af en Golgathascene. Alterkalken er fra ca 1600 med bæger, der vistnok er fra 1728. Der er 2 sæt alterstager, det ene par balusterformet, muligvis fra slutningen af 1500tallet, det andet et par renæssancebordstager. Fonten er romansk af granit med lav, glat kumme på cylindrisk fod. Et sengotisk korbuekrucifiks med sidefigurer er fra omkring 1500. Prædikestolen er fra 1856. Orglet er fra 1886, Marcussen & Søn. Klokken er støbt 1781 af Johan David Kriesche, Lübeck.

Præstegården fra 1852 gennemgik i årene 1959-67 en større restaurering med indlæggelse af moderne installationer.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1910 6930 RM, 1922 1. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl.

12. 1850-67 **Laurits Christian Hagen,** se pr Kerteminde valgmgh.

13. 1868-82 **Peter Thomsen,** f Flensborg 8/12 1807. Forældre: Brændevinsbrænder Flensborg Jes Peter T og Cathrine Sophie Hartvig. Dim Flensborg 27, imm Kiel s å, c Gott 31 (2. kar m s r A), g 1) Caroline Gustave Andrea v Astrup, f Kbh 23/4 08, d sst 28/3 38. Forældre: Kapt Kbh, generalkrigskomm Haagen Christian A og Helene Caroline Floberg, g 2) Cathrine Bremer, f Adelby 05, d Stepping 5/8 82. Forældre: Degn Adelby Christian B og Marie Jordt. 19/9 32 sp Kbh Frederiks Tyske K, 12/3 39 sp Munkbrarup, 21/9 58 comp Nienstedt, 68 sp Stepping-Frørup, afsk 1/6 82, d Emsbøl 24/12 87.

14. 1882-1920 **Herman Wilhelm Dose,** f Oldensworth 18/2 1845. Forældre: Sp Kating Jacob Friedrich D og Marie Constanze Victorine Benedicte Straten. Dim Kiel 64, imm sst 25/9 s å, c 70 (2. kar), g Christiansfeld 12/9 76 Clara Juliane Marie Petersen, f Højgård/Dalby 21/7 55. Forældre: Gdr Højgård Jørgen Clausen P og Mette Marie Lund. 25/5 74 adj min Grumtoft, 5/10 s å sp Højst, 16/10 82 sp Stepping-Frørup, afsk 1920, d Christiansfeld 22/8 27.

15. 1920-21 **Knud Mortensen Hørlyck,** se sp Vilstrup.

16. 1921-25 **Ivar Lange,** se rkp Frb K.

17. 1925-42 **Christen Larsen Jeppesen,** f Jegindø 7/5 1876. Forældre: Landm Jegindø Christen J og Ellen Cathrine Christensen. Dim Kbh 1905, c 18/1 11 (h), g Viborg 10/2 14 Thyra Emilie Valborg Jensen, f Lohals 29/5 92. Forældre: Fabr Lohals Hans Jakob J og Annine Martine Hansen. 1/4 11 mhj Kbh Krist K, 6/5 12 sp Ullits-Foulum, 5/10 18 sp N Snede, 22/10 23 sp Testrup, 5/10 25 sp Stepping-Frørup, afsk 14/9 42, d Kbh 5/7 75.

18. 1943-58 **Martin Nissen,** f Stevelt/Øsby 16/1 1907. Forældre: Prop Stevelt Martin N og Ane Kristine Andersen. Dim Had 26, c 33 (h), g 14/2 35 Marie Monrath, f 30/1 04. Forældre: Kbm Jels Franz Christoffer Bylow M og Anna Marie Petersen Damgaard. 6/2 34 sp Daubjerg-Mønsted-Smollerup, 13/1 43 sp Stepping-Frørup, afsk 2/10 58, d Had 17/3 59.

19. 1959-67 **Johannes Christian Hansen Tast,** se 21.

20. 1967-74 **Svend Gunnar Jensen,** f 16/3 1908 Ø Nykirke. Forældre: Havebrugskonsulent Niels Peter J og Mathilde Marie Mikkelsen. Dim Rønde 27, c 41 (h), g 1) 8/7 39 Martha Marie Holm, f Harboøre 17/6 06, d 4/2 51. Forældre: Kbm Jens Christian H og Karen Kristensen, g 2) 2/8 52 Gerda Viktoria Christensen, f Esbjerg 6/4 16. Forældre: Fiskeskipper Esbjerg Anton C og Nielsine Larsen. 17/5 41 sp Tranderup, 25/11 51 sp Løsning-K, 18/3 60 sp Skjern, 13/7 67 sp Stepping-Frørup, afsk 31/10 74.

21. 1975- **Johannes Christian Hansen Tast,** f Tostrup 6/4 21. Forældre: Manufakturhdlr Jens Christian H og Anna Marie Christine Sørensen, (nvf). Dim Tølløse 39, c 46 (1), g Dybbøl 17/10 50 Helga Margrethe Jørgensen, f Lysabild pr Skovby, Als 20/10 24. Forældre: Gdr Peter J og Sofie Petersen. 6/12 46 hjpr Moltrup-Bjerning, 1/5 49 hjpr Sønderborg, 1/12 51 rkp Vig og N Asmindrup, 30/5 59 sp Stepping-Frørup, 1/3 67 sp Ugerløse, 1/4 75 sp Stepping-Frørup.

Litt: Trykte kilder: Trap 1965, Kirkelig Håndbog 1923-75, Kirkehist Sml 5. rk bd 2 1904-05, s 611-624 (om Herrnhutismen i S i 1700tallet), A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark 1800-1850, IV og VII, 1967 og 1977, Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, H Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817, Sdj årb, 1934, J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912. Fr Schrøder: Brødremenighedens Indre Missions-Gerning i Nordslesvig, Sdj årb 1939. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-83, La Åbenrå, Aage Dahls samlinger, P Nedergaards samlinger, Johannes Hansen Tasts optegnelser, sognekrøniken (C, ved Pastor Dose), Had provstearkiv, nr 376, 1648-1910, samt Synodalsager og synodalberetninger for de pågældende år, La Åbenrå.

SKODBORG

Af J W O og H P

Topografi

Skodborg sogn omgives af Jels og Skrave sogne, hvoraf det sidste hører til Tørninglen provsti i Ribe stift, Vamdrup sogn i Kolding provsti og Andst og Vejen sogne i Malt provsti, Ribe stift. Før den nye amtsinddeling lå det på nordgrænsen for det gamle Haderslev amt, nu på Sønderjyllands amts nordgrænse mod Ribe og Vejle amter. Det ligger også på grænsen mellem de 2 stifter. Selv om Skrave sogn blev sammenlagt med Skodborg til ét pastorat i 1974, blev det ikke flyttet fra Ribe til Haderslev stift. Skrave sogn er behandlet i bd IX under Tørninglen provsti. I årene 1864-1920 var Skodborgs grænsestilling mellem Danmark og Nordslesvig langs Kongeåen endnu mere udpræget.

Der findes ingen karakteristiske landskabelige træk i sognet. Det har slettelandskarakter med bakkeøer, der ikke har nogen betydelig højde. Jordbunden består hovedsageligt af moræneler med indslag af morænesand. Oprindelige skove eksisterer ikke mere, derimod nogle ganske smalle skovstrimler med mellemliggende bælter af dyrket jord.

Mod nord dannes sognegrænsen af Kongeåen, der har skåret sig ned i den omgivende smeltevandsslette. Den østlige del kendetegnes af 3 lavninger, der gennemstrømmes af hhv Skodborg bæk, Skudstrup bæk og Benbæk. Bækkenes lejer udnyttes sm m Kongeåens rende til dambrug.

Det bebyggelsesmæssige centrum er Skodborg, desuden findes spredt bebyggelse af meget forskellig type og alder. Hovedfærdselsåren gennem sognet er amtsvejen Haderslev-Vejen.

Areal 3697 ha. Skodborg-Skrave 6566 ha.

Byer Skodborg med kirke, præstegd, centralskole, bibliotek, sognearkiv, forsamlingshus, alderdomshjem, park- og sportsanlæg, Sparekassen Bikuben. Skudstrup.

Bebyggelser Skodborg Mark, Skodborgskov, Mikkelborg, Langager, Skudstrup mark, Gejlager, Gildbjerg, Basholt Huse, Lundsgård Mark, Fårkrog, Fårkrog Mark, Fårkrogskov, Kærgårde.

Gårde Skatkær, Kornvang, Engholm, Sønderby, Lauenborggd, Sundbølgd, Røjgd, Årupgd, Lindegd, Kraggd, Nørreris, Egegd, Gråsbølgd, Hørregd, Lundsgd, Knagemølle (ude af drift, fredet i kl B).

Oldtidsminder 10 høje, hvoraf de 8 ligger på samme lod nv f Skodborg. Der blev i 1865 gjort et værdifuldt historisk guldfund fra det 6. årh i Skodborgskov. Dette befinder sig nu på Nationalmuseet.

Før 1864 hørte Skodborg sogn administrativt til de »blandede« områder, hvori de kongerigske enklaver befandt sig, og hørte dels under kongeriget, Ribe amt, dels under hertugdømmet Slesvig, Haderslev amt. Under *den prøjsiske administration* henlagdes det først under Rødding herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det sammen med Skrave sogn Skodborg amtsforstanderskab. Skodborg sogn blev i begyndelsen delt i kommunerne Skodborg og Skudstrup; men sidstnævnte indlemmedes allerede i 1880 i førstnævnte kommune. Personregisterdistrikt Skodborg.

Efter omlægningen i 1970 hører den tidl Skodborg sognekommune under Rødding storkommune.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 210 da, 17 ty; 1884 78 da, 24 ty; 1912 190 da, 47 ty.

Folkeafstemningen 10/2 1920 1046 da, 110 ty, (tilrejsende 377 da, 78 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 394 da, 5 ty, 11 s (s = socialdemokrater); 11/4 1924 432 da, 3 ty, 30 s; 16/11 1932 561 da, 4 ty. 111 s; 3/4 1939 804 da, 7 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 787 da, 1 ty, 14/5 1957 786 da, 2 ty; 23/1 1968 940 da, 0 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

Der findes ingen oplysninger om præster før reformationen.

1. -1563 **Morten,** d Skodborg 1563.

2. 1563-88 **Søren (Severin),** sp Skodborg 1563, d sst 1588.

3. 1589-1616 **Mads Thomsen,** dim Haderslev 1568, imm Rostock s å, 1589 sp Skodborg, d sst 1616.

4. 1616-54 **Christen Jespersen Bruun,** f Stepping. Fader: Sp Stepping-Frørup Jesper Christiansen B. Dim Haderslev 1614, imm Rostock s å, Wittenberg 18, 16 sp Skodborg, d sst 54.

Der hersker tvivl om hans afstamning. Iflg Aage Dahl var hans far sp Jesper Christiansen Bruun, Stepping-Frørup, men efter K M Hermansen (Skodborg i Frøs herred, 1947) var han dennes sønnesøn, medens hans far var magister Daniel Bruun, der var hjælpepræst hos farfar'en. Da fødselsåret ikke kendes, kan dette problem ikke løses. Søn sp Hoptrup Mathias C B, svigersøn 5.

5. 1654-58 **Jørgen Johansen Tørning,** dim Haderslev 1649, imm Königsberg s å, Kbh 1/12 51, c 53, g 1653 Elsebeth Christensdatter Bruun, f Skodborg 16-. 53 adj min cum spe succ Skodborg, 54 sp sst, d Rødding 58.

Pastor Tørning blev dræbt af polakkerne i Røddinggårds skov, efter sigende, fordi han sm m sp Rødding-Skrave Anders Pedersen havde opfordret til modstand mod disse, se bd IX B.

6. 1660-98 **Marcus Hansen Stuhr,** f Haderslev. Forældre: Bysvend Had Hans (Jens) S og Maren. Dim Haderslev 55, imm Rostock s å, g 1) Skodborg 24/9 60 Hillegart Johansen, g 2) Kirsten Andersdatter Slange, f Toftlund 25/2 49, d efter 1715. Forældre: Sp Toftlund Anders Clausen S og Elisabeth Markusdatter Stuhr. 60 sp Skodborg, d her 98. 1 datter g 7.

7. 1698-1728 (1729) **Jacob Jensen Buch,** f Skanderup 1667. Forældre: Sp Skanderup Jens Jacobsen B og Sara (Clara) Nisd Truelsen. Dim

Kolding 86, g Skodborg 15/6 98 Øllegaard Christine Marcusdatter Stuhr, f her 168-, 3/5 98 sp Skodborg, d her 3/7 1728 (29). Fader til sp Johs J B, Hjarup-V og sp Marcus J B, Ø Lindet.

Det fortælles (K M Hermansen), at han var elsket af alle for sit sagtmodige væsen, og at han 3 gange i sin embedstid blev udplyndret, sidste gang af omstrejfende svenske soldater, der ydermere myrdede ham.

8. 1730-47 **Niels Jensen Høstmark,** se sp Pjedsted-G.

9. 1748-56 **Niels Ewald,** f Brøns 30/3 1718. Fader: Degn Brøns Peder E. Dim Ribe 38, c 41, g Skodborg 3/4 51 Sophie Elisabeth Madsd Schjerning, f Højrup 2/12 23, d 27/1 69. Forældre: Sp Højrup Mads Pedersen S og Abelone Christine Jensd Ferslev. 8/4 44 pers kap Brøns, 47 pers kap Pjedsted-G, 2/8 48 sp Skodborg, d sst 7/1 56.

Der står følgende om ham i kirkebogens dødsregister:

Den 7. jan. overgav Niels Ewald, en saare ærværdig Mand af megen Lærdom, saare trofast Præst ved denne Skodborg Kirke, sin Aand og sit Embede i Guds Haand, og den 21. i samme Maaned blev hans afsjælede Legeme overgivet Jorden ved en prægtig Begravelse. Ligesom denne udmærkede Præst altid var sine Tilhørere til et godt Eksempel, saaledes vil han ogsaa ved sin Død gaa foran alle, der skal dø i dette Aar.

Der er indmuret en mindetavle for ham i kirken.

10. 1756-57 **Mathias Mathiesen Fries,** f Bordslot i Tønder amt 28/3 1721. Fader: Landmd Bordslot, stud jur Mathias F. Imm Tønder 40, imm Halle 45, Kbh 10/10 50, g 1) 17- Christine Elisabeth Haberkorn, f Segeberg 8/9 26, d Flensborg 10/9 61. Forældre: Sp Segeberg Christian Theodor H og Ida Hedevig Rager, g 2) Flensborg 25/9 63 Dorothea Christine Kehlet, f Flensborg 17, d sst 75. Fader: Amtsforvalter Flensborg cancellird Mathias K. 17/4 56 sp Skodborg, 57 pr Hellig Geist K. Flensborg, 4/10 58 sp Vor Frue K sst, 23/9 67 provst Flensborg provsti, 73 dr theol, d Flensborg 20/4 74.

M M F blev efter endt skolegang i Tønder af sin farbror, diakonus Jacob Fries i Niebøl, sendt til vajsenhuset i Halle, hvor han en tid var præceptor. På hofpræst Bluhmes initiativ fik han forskellige stillinger på Fehmern, men kaldedes i 1756 til Skodborg. Allerede året efter blev han imidlertid dansk præst i Flensborg og senere amtsprovst over Flensborg amt og dr theol. Han karakteriseres som en både from og lærd mand.

11. 1757-59 **Jacob Jacobsen Dannefer,** se sp Halk.

12. 1759-63 **Axel Joachimsen Rødberg,** se sp Ferslev-V.

13. 1763-89 **Henrik Andreas Lange,** f Maltbæk 31/3 1730. Forældre: Sp Halk Andreas Matthiesen L og Mette Christiansd. Dim Sommersted 48, imm s å Kbh, hvor han tog de 3 eksaminer med megen berømmelse, 49 huslærer Øsby prg, g 1) (måske kun forlovet m) Dorothea Johansdatter Meyland, f Hoptrup 27, d sst 3/8 60. Forældre: Sp Hoptrup Johann Petersen M og Elsebeth Christine Mathiasd Lange, g 2) Skodborg 17/8 68 Anna Lihme Krag, f Varde 34, d Sdr Gørding 93. Forældre: Borgmester Varde, ejer af Hennegd, Johan K og Karen Quist. 60 pers kap Stenderup, 5/8 63 sp Skodborg, d her 29/1 89. Fader til 1 datter g sp Gørding-V L H Madsen.

14. 1789-96 **Johann Bjørnsen,** se sp Oksenvad-Jels. Med ham kom rationalismen til Skodborg.

15. 1796-1804 **Christoph Gottlieb Forchhammer,** se sp Tyrstrup-Hjerndrup. F fik trods nogen modvilje indført den Adler'ske agende, hvilket medførte en stærk nedgang i kirkebesøget (H Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne. Sdj årb 1934, s 194).

16. 1804-17 **Caspar Gottlieb Tietcke,** se sp Fjelstrup. Var også rationalist.

17. 1817-31 **Johann Hagen,** se sp Nybøl. Var ligeledes rationalist. Han roses af gensup Adler, fordi han i 1829 havde indført Evangelisk-kristelig salmebog med menighedens fulde tilslutning (A P T VII, s 213).

18. 1831-50 **Thomas Ludvig Bjørnsen,** f Skodborg 31/7 1790. Forældre: 14 og Wilhelmine Birgitte Schrøder. Dim Had 1812, imm Kiel 15/4 s å, c Gott 16 (2. kar), g Aller 4/1 22 Frederikke Cathrine Jacobine Aagaard, f Hammelev 5/9 1797, d Christiansfeld 19/8 1863. Forældre: Sp Aller-Taps Jacob Lauritsen Aa og Wiebecke Friedericka Cretschmer. 18/9 21 diakon Sottrup, 5/7 31 sp Skodborg, 28/10 50 afsk, d Christiansfeld 5/2 68.

Th L B var næppe så overbevist rationalist som faderen. Under ham steg kirkebesøget, flertallet kom flittigt, alle gik til alters, kun de allerfattigste udeblev. Han sluttede sig imidlertid politisk til slesvig-holstenismen og underskrev præstepetitionen af 1844 mod ansættelse af dansk-uddannede præster i den slesvigske landskirke. Skønt han ikke havde deltaget i protestskrivelsen mod provst U S Boesen, blev han dog afskediget i 1850 og levede derefter sine sidste år i Christiansfeld (A P T s 213, 314, 381).

Tiden 1850-1920

Præsteskiftet i 1850 var af en noget anden karakter end i de fleste andre nordslesvigske sogne i dette år. I reglen blev en af slesvig-holstenerne indsat præst afskediget af den danske regering og den tidligere fungerende dansksindede præst genindsat eller en ny dansksindet udnævnt. Men sådan gik det ikke i Skodborg.

Peter Christiansen Schmidt (1850-75) var nemlig udpræget slesvig-holstener.

Ved sin ankomst blev han ikke særligt velvilligt modtaget af befolkningen; det påstås, at man ville formene ham adgang til præstegården. Men tilsyneladende vandt han – i første omgang – alligevel menighedens tillid. Det fremgår af hans visitatsberetning i 1859, at kirkebesøget var stort, og at der var god deltagelse i nadveren. Året før havde kirken gennemgået en betydelig

restaurering og udvidelse, hvilket også tyder på, at kirkebesøget virkelig var steget.

Fra 1864 skete der en ændring i denne tilstand. Hans optræden ved den anordnede takkegudstjeneste for krigens udfald var uden forbehold (C P s 168, 174). I visitatsberetningen 1865 var han af den formening, at den manglende tilslutning til denne gudstjeneste skyldtes »sabotage« fra de tidligere »Riberhusbeboere«, d v s dem, der hørte under Ribe amt, der var utilfredse med freden, og som skulle have lagt tryk på Hadersleyhusbeboerne. Hovedtemaet i hans prædiken ved denne lejlighed var, at nu ville der opstå en samlet slesvig-holstensk stat. Dette skete som bekendt ikke, hvilket må have været en betydelig personlig skuffelse for ham.

I den næste visitatsberetning fra 1868 fremgår menighedens omslag i holdning over for ham. Det hedder heri, ..at flere familier er utilfredse med de bestående forhold og ikke besøger kirken her, men hellere den afsatte pastor Svejstrup, der bor i Rødding og taler snart her, snart i Københoved, som det passer de danske fanatikere; de indtager endog den hellige nadver i Vejen kirke.. Tallet på altergæster viser også stærk tilbagegang over årene 1865, 1866 og 1867 med henholdsvis 1347, 1239 og 966.

Endnu en beretning – fra 1870 – foreligger fra pastor Schmidt. Iflg denne besøgtes kirken nu atter af mange, som af politiske grunde havde holdt sig borte efter 1864 og var gået til kirke og alters i Vejen. Kun få familier holder sig endnu borte fra deres sognekirke, og alle lader deres børn døbe der.

En hindring for kirkelivet var det politiske dog stadig, skønt grundtvigianismen ikke havde fået synderlig indgang i mghen og –føjer Schmidt til – forhåbentlig heller ikke får det.

Fasteprædiken med katekisation holdtes hver onsdag i fasten, katekisationer desuden hver 14. dag om sommeren, når der ikke var kommunion. I skolen brugtes Balslevs katekismus.

Der var i 1868 990 altergæster, i 1869 1061. Faldet i kirkelighed efter 1864 blev delvis opretttet af efterfølgeren. (Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger 1868-71).

Men endnu i pastor Schmidts tid fandt der ingen egentlig nationalitetskamp eller åndelige bevægelser sted i sognet. Hans personlighed er måske givet i den korte karakteristik af ham, Aage Dahl fremsætter i sin præstehistorie: Kaldes af nogle en hellig Mand, af andre en Mand, der bar Kappen paa begge Skuldre.

Efterfølgeren *Johannes Wilhelm Weiland* (1875-1904) var kandidat fra Kiel 1865 og kom efter forskellige kortvarige embeder til Skodborg 10 år senere. Det siges om ham, at han ikke var særlig fremragende i nogen henseende. Naturligvis var han tysksindet og dertil en udpræget lov-og-ordensmand. Denne sidste indstilling fremgår især af en indberetning, hvori han omtaler de danske embedsmænds overgreb over for hjemmetyskere før 1864 og priser den indførte begrænsning i fremmedes adgang til at bosætte sig i sognet, og han slutter med:... Intet taaler vor Befolkning mindre end Bevægelsesfrihed, den faste Haands Politik er den eneste rigtige. Indtil denne sidste blev inaugureret i Ordets mest fremherskende Betydning, er der udvist 20-30 Personer af Sognet...

Han skal også have gjort sig ufordelagtigt bemærket på anden måde. Han var en indesluttet natur, der havde vanskeligt ved at tale med jævne mennesker, hvorfor han ikke plejede omgang med mange i sognet. Hans prædikener lå på et alt for højt plan, hvilket fik kirkebesøget til at gå endnu mere tilbage. Endnu i hans tid søgte nogle til Hans Svejstrups forkyndelse (nu i Vejen); men omkring 1890 begyndte IM at vinde indpas i dette sogn, hvorimod det næppe berørtes af den grundtvigske bevægelse.

IMs drivkraft i Skodborg var *Hans Christian Nikolajsen*. Han var påvirket af pastor Moes IM aktivitet i Skanderup og bragte den med sig til sit hjemsogn. Man samledes i hjemmene til møder, hvor en af landsdelens indremissionærer havde ordet, eller man holdt en tale om en bibelsk tekst. Særlig gårdejerne *Frands Bruun*, der var en af de kirkeældste og svoger til Nikolajsen, *Hans Blom* og den senere så kendte rejsesekretær *P Paulsen* stillede deres hjem til rådighed.

Pastor Weiland så naturligvis ikke med velvilje på disse lægmandsmøder, tillod dog i alt 4 sådanne årligt, men ikke i skolerne. Som årene gik, søgte han imidlertid stadigt mere at undertrykke bevægelsen.

Til sidst, i 1904, henstillede Frands Bruun og en anden ledende missionsmand til præsten en søndag morgen inden kirketid, at han fik en kapellan, der skulle være missionsmand. Weiland indså vistnok nu, at han var kommet i et så stærkt modsætningsforhold til menigheden, at hans forbliven var umuliggjort, og søgte derfor kort efter sin afsked. Da han døde i Lübeck 1908, sendte kirkeforstanderskabet dog en krans og et mindebrev.

En del træk i det ovenfor tegnede billede af *pastor Weiland* vil man genkende ved læsningen af hans *beretninger til Synoden i Had*. Hans tyskhed og hans strikte fastholden ved lov og orden – denne sidste holdning er først blevet gjort suspekt gennem den sidste halve snes år – er indiskutable. Men det står lige så fast, at han i sine bedste år tilbageerobrede meget af det terræn, sognemghen i Skodborg havde tabt efter 1864, endog, at han efter nærmere eftertanke kunne se mangelen på visdom i Berlins sprogpolitik efter 1888. Han havde desuden sympati – til en vis grænse – for vækkelsesbevægelsen i sognet og kom selv i forsamlingerne. Hans værste skavank var, at han ikke forstod folkesindet på stedet, hvor han var sat.

Hans beretninger er i øvrigt uden sammenligning de mest velskrevne og blandt de mest informative af dem, der er gennemgået til nærværende hæfte 3. De kommenterer ikke alene kirkelige forhold, men strør rundhåndet sarkasmer ud over samfundslivets foreteelser, moder, gilder, sproglige uvaner, etc. De er også velgørende fri for den stereotypi, der unægtelig præger mange af hans kollegers rapporter. En mand med en sprogbeherskelse som Weilands kan næppe have været

en dårlig prædikant. Men hans talekunst var muligvis ikke afpasset efter tilhørerne.

Kirkelighed. Tallene foran og efter skråstreg angiver hhv altergæster og folketal. ? betyder manglende oplysninger o l. 1879 1174/1450. 1880 1214/1450. 1881 1161/1456. 1882 1110/1400. 1883 1149/1410. 1884 1072/1400. 1885 1199/1230. 1887 1170/1280. 1888 1153/1260. 1889 1149/1250. 1890 1195/1250. 1892 1138/1195. 1894 1151/1195. 1896 1010/1195. 1902 892/1250. 1904 837/1227.

Det sidst kendte mål for kirkelighed ved altergangsfrekvens under forgængeren er 70.5%. Under Weiland steg altergangen jævnt og nåede sit maksimum i 1885 med 97.5%. I 1886 deltog 93.0% af befolkningen – godt 2% over middeltallet for området. Herefter lå tilslutningen mellem 91.9 og 96.3% frem til 1894, da der skete et fald til 84.5%. I 1900 gik kun 74.3% til alters – ca 16% under middeltallet. Kirkeligheden i Skodborg tog således af på et tidligere tidspunkt og mere drastisk end i »gennemsnitssognet«. Skyldtes dette Weilands forhold til vækkelsen, hans tyskhed og muligt stive væsen eller sognets udsatte beliggenhed nær grænsen og danske eller dansksindede åndelige kraftcentrer som Askov, Skrave og Rødding? Herom tier kilderne.

Kirkegangen synes at have beskrevet en lignende kurve som altergangen, men antagelig med mindre udtalt nedadgående tendens i Weilands sidste år. Det begyndte sløjt med 1880- beretningens ca 80 på almindelige søndage (o 5.5% af befolkningen), steg i 1884 til gnsn 150 *voksne* (o 10.7% af befolkningen), kulminerede – så vidt det kan ses – med 170 *voksne* (14.2%) i 1894. Den næste nogenlunde gennemskuelige angivelse er fra 1901, da der gnsn kom 130 eller 16% af den dansktalende befolkning. Hertil bør muligvis lægges et besøg på 20-40 voksne ved de tyske gudstjenester. Kombineres tallene, giver det en procentsats på 12.0-13.6 af folketallet, men beregningen er behæftet med usikkerhed. Weiland giver ofte gudstjenestebesøget i *% af den voksne befolkning*. Den højeste sats er 22% i 1889- beretningen. Angivelser af denne art er naturligvis uigennemskuelige uden folketællingslister.

Gudstjenesteordning. 1883 indførtes kirkekor, 1885 ny gudstjenesteordning. Tilsammen bevirkede disse fornyelser en højnelse af kirkesangen og forbedret kirkegang. Den ny ordning svarede på det nærmeste til den officielt anbefalede (beret 1884, 86, 87). Senere brugtes prædikestolen kun til forkyndelse, mens de andre led i gudstjenesten, hvori sp fungerede, var forlagt til alteret (1893- beret).

Menighedsliv. De ny kirkelige love havde ikke bragt forstyrrelse i eller forsømmelse af de kirkelige handlinger (1880- beret). Weiland melder heller ikke i flg beretninger noget om kirkelige handlinger foretaget nord for grænsen. Dog må de have fundet sted, da han i 1893 melder om ophør af dem.

Sandsynligvis arvede han en ringe kirkegang fra forgængeren. Måske var netop dette forhold årsag til den latente religiøse trang, der iflg Weilands beretninger var til stede i mghen, og som med årene gav sig til kende i vækkelser af pietistisk art.

I begyndelsen af sin embedsperiode så han to hovedhindringer for det kirkelige livs trivsel: *de sociale tilstande* og brugen af *Ev-chr Psalmebog* i kirken. Vi vil derfor gøre et sidespring og skildre de første o 1879 – set med sps øjne.

I 1879 var ⅓ af mghen indvandrede jyder. Dem kunne Weiland afgjort ikke lide. Intet sogn i provstiet turde frembyde et så diffust billede i folkelig henseende som Skodborg: vedvarende køb og salg, handel og tusk, udvandring til Amerika og Danmark (af værnepligtige). Derfor var mghen for så vidt den bestod af småbrugere – og de udgjorde hovedparten af befolkningen – et konglomerat af fremmedelementer, der først med tiden følte sig hjemme, men som forblev fremmede for hinanden. Der mærkedes kun lidt til stabile forhold og kærlighed til hjemstavnen. Under sådanne sociale forhold led naturligvis kirkelig skik og brug – enhver medbragte sine egne sædvaner og anskuelser. Weiland så i bibeltimer afholdt forskellige steder i sognet midlet til højnelse af det religiøse liv og samling af den inhomogene befolkning (1880- beret).

Desværre måtte det konstateres (1882- beret), at der bestandig skete tilflytning af uønskelige elementer fra Jylland. Denne invasion standsede dog et par år efter (1884- beret), hvori noteres, at efter at tilstrømningen nordfra var standset, var der i mghen fuldbyrdet en synlig forandring til det bedre. Når som nu det politiske rumleri i sognet gik mere sporløst hen, var derved en hovedhindring for det kirkelige liv bortskaffet, og man var nået derhen, at man i fred kunne arbejde på Guds riges opbygning. Desuden sank folketallet stærkt – 1885- tællingen konstaterede et fald på ca 200.

Tidens begivenheder stabiliserede på denne måde forholdene, så sp i 1887 kunne skrive: I social henseende fuldbyrdes der her fra år til år et større omslag til det bedre, foranlediget ved regeringens faste optræden over for danske undersåtters bosættelse. Tidligere var der en kommen og gåen, en køben og sælgen, handlen og bytten, og hvad der hænger sammen dermed: bedrageri og svindel, hvert år et nyt billede. Nu derimod en ganske anderledes bestandighed og soliditet, ingen trængsel mere af de tvivlsomme og forkomne elementer, af hvilke mghen til en tid var oversvømmet.

Efter bedringen af de sociale forhold stod tilbage som hovedhindring »for opvækkelsen af det indre liv den skrækkeligt tørre salmebog« (1882- beret). Sp havde gjort alt muligt (1885- beret) for at forberede afskaffelsen af den, men måtte beklage, at mghen i denne sag var blevet forvirret af pressen, ligeledes, at der officielle Gang unseres Nordschleswigschen Gesangbuchs ein so schleppender ist – så enden var ikke at øjne (se s 33). Sagen forfulgtes i 1887- beretningen, i hvilken Weiland skrev, at vel var det kirkelige billede af sognet et ganske glædeligt, men det sløredes i ikke ringe grad ved Ev-chr Psalmebog, som han håbede, Konsistoriet snart ville afskaffe fuldstændigt, da det var uansvarligt længere at lade mghen synge »efter et sådant rationalistisk makværk«. Det flg år var kirkefolket forberedt på afskaffelsen og ville derfor ikke gøre vanskeligheder ved indførelsen af den ny. Lettest ville det være, om den gamle simpelthen blev forbudt.

Den forsvandt ganske udramatisk til sin tid.

Weiland var ikke modstander – tværtimod – af nordslesvigsk IM's arbejde i sognet, når det ikke antog politisk karakter. At han holdt sig borte fra de 4 årlige forsamlinger afholdt af missionærer, skyldtes princip-grunde – disse prædikanter var ikke rite vocati (ret kaldede), som han skriver (se Fischer, Fjelstrup). Men ellers sås han gerne ved »Samfundets« samtalemøder, og efter at have givet et overblik over IM's virksomhed i Skodborg – forsamlinger, samtalemøder, søndagsskole – skriver han: Ich brauche wohl nicht zu sagen, dass ich diesen Bestrebungen freundlich gegenüberstehe (sidste beret, 1903).

Weiland kan på grundlag af beretningerne karakteriseres som en kirkeligtsindet præst med en vis hældning mod det højkirkelige, men uden teologiske fordomme mod og med nogen forståelse for den lavkirkelige vækkelse i sognet. Grundtvigianere, der vel højst talte 3-4 personer, satte han ikke højt, måske fordi han opfattede dem som *politiserende* kristne – ligeartede gemytter forstår sjældent hinanden. Med det temperament, beretningerne lægger for dagen, kan man næppe tænke sig, end mindre forvente, at sp skulle have lagt

skjul på sit Ordnung-muss-sein program og sin antidanske indstilling.

Vi vil nu følge vækkelsens gang efter beretningerne. I de fleste hjem fandtes en postil, der gerne brugtes. Husandagt afholdtes ugentlig søndag formiddag af dem, der ikke var i kirke. Et bibliotek med opbyggelige skrifter oprettet af sp – senere omtalt som et lejebibliotek – benyttedes godt. Sekteriske konventikler var ukendte; men sp holdt bibeltimer, også i privathjem (1880- beret). Bibeltimerne fortsattes naturligvis, og næste år kunne han glæde sig over stor søgning til dem, »et talende vidnesbyrd om beboernes religiøse modtagelighed«.

Efter 1883- beretningen var der fremdeles ingen sekter i sognet, derimod nogle »opvakte« (W bruger det danske ord), der lagde stigende åndeligt behov for dagen. Dette viste sig i deres nærmere tilslutning til kirken. Husandagt og opbyggelse i hjemmene tog til, ligeså efterspørgsel efter religiøse skrifter og bøger hos sp. Han glædede sig over, at disse ansatser til vækkelse kom søndagen til gode.

Den kirkelige fremgangslinie fortsattes de flg år, dog var der i 1884 en nedgang i altergæsternes tal, forklarlig ved sps sygdom på nogle altergangsdage. *Sædekornet* havde stor udbredelse, og trangen til opbyggelig læsning var en sådan, at Weiland for at kunne imødekomme den måtte udlåne fra sit private bibliotek. Disse udlån fortsatte i adskillige år fremover. Bibeltimer holdtes som sædvanlig, og Valentiners »Kjærnepsalmer« benyttedes til sangen. Sp deltog også dette år i private forsamlinger.

De flg år meldes om stigende abonnenttal på Sædekornet, *hvoraf sp selv distribuerede 60 eksemplarer*, ligeledes, at det havde virket stimulerende på kirkebesøget, at han uddelte opbyggelsesblade efter gudstjenesten. Konventikler var fremdeles en sjældenhed, men tallet på opvakte, hvorved Weiland forstod »sådanne kristne, som ikke er besat af stumhedens djævel, men som vover sig frem med deres bekendelse til Herren Jesus Kristus«, forøgedes stadig. De holdt sig alle til kirken (1886, 1887- beret).

Forbigående holdt mghens danske undersåtter sig noget fra kirken, fordi deres kirkelige rettigheder var blevet dem frakendt (1888- beret), men allerede flg år var dette misforhold oprettet. Dog anrettede den statsfjendtlige presses agitation – og det var den, der læstes – en uheldig forvirring i de sædelige begreber, da folket – iflg Weiland – aldeles savnede den kritiske formåen til under læsningen at skille ret fra uret, sandhed fra løgn. Hvad avisen bringer, er et evangelium, til næste parole dukker op, hvorefter denne for en tid virker som orakel (1889- beret).

I 1887 var der blevet holdt enkelte opbyggelige forsamlinger i privathjem; men de vakte sluttede fremdeles op om sognekirke og bibeltimer i 2 skoler, den konfirmerede ungdom søgte kirken, og sp havde haft den glæde, at mghen var forblevet i kirken under katekisationerne. Behovet for husandagt havde især vist sig ved bestillinger af Breklumpostillen, et stort antal bestillinger på Sædekornet og udlån fra sps egen bogsamling (1889- beret). Samme beretning melder tillige om en vis tilbøjelighed til konventikler; men de rette ledere manglede – *Lars Birk* havde endnu ikke vist sig – så trangen til forsamlinger uden for kirken kunne i hovedsagen tilfredsstilles ved bibeltimer.

Den offentlige sædelighed var god, men moralen overvågedes også strengt: »Det usædelige samliv før eller overhovedet uden for ægteskabet bliver strengt kontrolleret af herredsfogden. Forrige år er der atter blevet mig 2 tilfælde bekendt, hvor slige personer blev skilt af politiet, kort sagt ... landsforvist p g a utugt. Sådanne energiske indgreb fremmer sædeligheden overordentligt«. Noget kunne tyde på, at fogden var endog usædvanlig effektiv: af ca 60 fødsler to år i træk var ingen uden for ægteskab!

Drikkeriet var aftagende. Nogle var medlemmer af danske mådeholdsforeninger, og good-templarlogen vandt indpas i sognet i årene omkring 1890 (1888, 1889-beret).

Men noget kneb det trods alt at holde den af mange nærede tilbøjelighed til separatisme nede. I selve sognet kunne den ikke tilfredsstilles, da Weiland ikke holdt (»de såkaldte«) indremissionærers besøg for ønskværdige, og da han havde pålagt kolportørerne nøje at holde sig til deres bogsalg. De Erbauungsbedürftigen havde så 2 udveje: at søge over grænsen til møder – det gjorde nogle – eller at holde sig til sps bibeltimer – det gjorde formentlig de fleste (»god tilslutning«). På denne måde – mente Weiland – holdtes de vakte på kirkelige veje, fra hvilke de kun alt for let førtes bort af alle hånde udsendinge (1890- beret).

Kolportører havde dog af og til forsøgt sig med propaganda for *Bornholmerne* og havde fået god modtagelse i enkelte hjem. Deres farlighed syntes dog at være gået op for mghens vakte medlemmer (Bornholmerne omgikkes kun dem). Med de vaktes stigende tal var tilbøjeligheden til privatforsamlinger mere kendelig end forhen. Til dem inviteredes *der Privatsandbote Lund*. Dog ønskede man også stadigvæk sps nærværelse, og han imødekom ønskerne. Weiland antog, at disse mindre kredse af vakte ikke betød hverken nutidig eller fremtidig fare for kirken, hvis man undgik den danske pietismes udvækster – særlige missionshuse og -sangbøger samt kvietisme.

Vækkelsen havde en gunstig indflydelse på samfundsmoralen, idet der kunne konstateres mere mådehold i spise og drikke ved bøndernes gilder og nedgang i eller totalt ophør af hjemmeforbruget af brændevin. Tidligere havde det været galt, navnlig i Skudstrup, hvor man havde kendt til formelige orgier, hvorunder man ved højlys dag drog om fra gård til gård for at gøre kål på den forhåndenværende brændevin. Hertil kom det almindelige økonomiske tilbageslag, der også pålagde folk indskrænkninger, »der visselig er særdeles sunde« (1889, 1891- beret).

Sidstnævnte beretning meldte også om ny sognekirkelige initiativer. Weiland havde haft gode erfaringer med en lille konfirmationsbog af Versmann. Inspireret heraf havde han i 1890 for første gang uddelt et af ham selv på dansk udarbejdet brev (fri bearbejdelse af et tysk forlæg) til konfirmandernes forældre. Det var blevet vel modtaget. Det samme gjaldt Breklumpostillen af pastor Jensen, som sp havde solgt i mange eksemplarer.

Mindre glædelig – fra et dansk synspunkt – var indførelsen af en tysk eftermiddagsgudstjeneste den 1. søndag i hver måned.

Weilands ambivalente forhold til vækkelsen er formentlig fremgået af det foregående. Den fremskinner endnu tydeligere i hans sidste beretninger. På den ene side frygter han dens opløsende virkninger på de sognekirkelige forhold, måske også dens tilknytning nordpå, på den anden indser han dens berettigelse som fornyende faktor i kirkens liv.

1893- beretningen, der melder om stigende børne- og ungdomsbesøg i kirken – det første p g a børnekorets tiltrækning, det andet som følge af indflydelse fra Versmanns konfirmationsbog – vidner om ambivalensens ene moment: det frastødende ved vækkelsen. De opvakte holdt deres konventikler hver 14. dag og var ret beset sekterere. Privatsandbote Lund havde holdt 4 forsamlinger det foregående år, og til dem sluttede sig samtalemøder. »Verdensflugt i forening med selvlavet hellighed optræder ofte noget usundt og maner til

forsigtighed«, og missionærernes virksomhed »retter sig udelukkende mod de Helliges samfund, så at nøgterne kristne mere frastødes end tiltrækkes«. Befolkningen bevarede trods alt sin strengt kirkelige karakter, og der var intet tilløb til frimenighedsdannelse – erfreulich. Det samme gjaldt i og for sig kolportagen, der i den sidste tid også udgik fra Breklum. Efterspørgselen efter *Jensens huspostil* og *bibelen* tog til, *Sædekornet, Dagligt Brød* læstes gerne, ligeså missionsblade, *mest Vilh Becks*.

Og ambivalensens 2. moment, allerede foregrebet ovenfor: de vakte havde påbegyndt en søndagsskole (ca 40 børn), der udøvede en *særdeles gunstig virkning* på ungdommen og også fandt tilslutning fra andre kredse end de Helliges, og: de vakte, som var til stede i *glædeligt antal*, havde ikke accepteret en fra kirken bortvendt retning som f eks de im Tonderschen.

Der var fremdeles (1895) oprettet en sygeplejeforening, der udrettede meget godt, og som stod under kirkeforstanderskabet. En diakonisse uddannet i Odense og Flensborg var ansat (1893, 95, 96, 97, 1903-beret).

Måske går der gennem Weilands sidste beretning en forudfølelse af kommende konflikt: »Til min glæde har jeg stadig kunnet berette, at der politisk set er roligt, men denne gang kan jeg det ikke ... Lederne af de danske hetzblade og de stadig ved grænsen afholdte agitationsmøder demoraliserer folk overordentligt«. Følgen var, at »hvad det øvrige besøg (i e, det danske) ved gudstjenesten angår, så kan det ikke nægtes, at det, der ellers er godt, p t lider under de politiske strømninger, der går gennem mghen og ytrer sig i en formelig organisation med det formål at fremme de danske foreninger«. Også de små ansatser til Jünglings- og Jungfrauenvereine var i høj grad underkastet tidernes forandring.

Om det tyske befolkningselements kirkelige placering høres forbavsende lidt, i 1896- beretningen således, at den tiltagende indvandring sydfra bevirkede, at det kun ville være et spørgsmål om tid, hvornår der officielt indførtes tyske gudstjenester ved siden af den føromtalte eftermiddagstjeneste. 1901 konstateredes det, at den kirkelige sans hos den tyske befolkningsdel var mindre udviklet end hos den indfødte, mens den sidste beretning afviser den almindelige klage over, at de indvandrede gik mindre hyppigt til alters end de hjemmehørende. Langfredag havde der været 66 tyske altergæster.

Kirketugt. Mødre til børn født uden for ægteskab holdt ikke kirkegang efter fødselen, ligesom brude, der ved den kirkelige vielse var besvangrede, ikke bar brudekrans eller -krone. Også de føromtalte politiindgreb mod uægteskabeligt samliv kan vel anses som en art »verdslig« kirketugt.

Sociale tilstande (s ovf). I begyndelsen af halvfemserne gik det fremdeles tilbage i økonomisk henseende med udvandring til Amerika som følge. Konsekvensen af disse forhold og af den hyppige skiften plads var en til tider betragtelig tysk indvandring. 1897- beretningen angiver, at tysk var hjemmesprog i 40 familier, antagelig svarende til, at 12-15% af befolkningen var tysktalende. Emigrationen tog af omkring decenniets midte; men nu optrådte byerne som den magnet, der trak landboungdommen hjemmefra. Også de danske højskoler drog ungdom til sig, om end Weiland angiver, at de besøgtes mindre fra Skodborg end fra nabosognene.

Drikkeriet var i stadig aftagen, og Good-templarlogens medlemstal steg – støttet af sp – til over 50. Men sparsommeligheden holdt ikke trit med mådeholdet på det spirituøse område: den kvindelige ungdoms pyntesyge tog til år for år, og ubetinget lydighed mod bymodens bud herskede almindeligt, selv hos den fattigste tjenestepige. Weiland har mange fornøjelige og bidske bemærkninger til modens tyranni – pladshensyn forbyder at komme nærmere ind på dem (1889, 91, 94, 95, 97- beret).

Politisk-sprogligt. Weilands kommentarer på dette felt er blandt de skarpeste, nogen nordslesvigsk sp leverede (de fleste var i så henseende meget moderate) – fra det ordsprogsagtige Wo Dänisch gesprochen, wird viel geflucht (præsterne skulle indberette om banden og sværgen i deres mgh) – til mere indgående betragtninger. Først hans indstilling til *1888-forordningen*.

Dette år havde vist, hvor tilbøjelig befolkningen var til at lade sig bruge til agitation. Uafhængig af enhver sådan havde kirkeforstanderskabet holdt det for sin pligt over for konsistoriet at aflægge et vidnesbyrd om den sproglige enheds gode ret i religionen i kirke og skole.

Men allerede året efter havde han skiftet signaler: bortfaldet af den samlede danske religionsundervisning måtte meget beklages. At skulle tænke og handle på 2 sprog på det højeste livsideals område var og forblev svært for gennemsnitsbarnet. Følgerne af forordningen ville først vise sig, når bibel, salmebog og postil var blevet ubrugelige for dem, der ikke mere kunne læse dansk. Endnu mærkedes dog intet tilbageslag i det kirkelige liv, da folket i grunden var loyalt. Senere: »Jeg nærer ikke betænkelighed ved at betegne det som en politisk fejl, at det danske sprog så forsætligt fortrænges af skolen«. Følgen var nemlig, at danske agitatorer drev på selvhjælp på det sproglige område. Heldigvis lodes kirken og dens ordninger uforstyrret.

Fremfor alle institutioner var den – journalistisk overlegne – danske presse Weiland en pæl i kødet. Den virkede afgjort demoraliserende. Det gjaldt derfor at sætte presse mod presse og lette folks adgang til opbyggelig lekture. Her kunne kirken nok yde sin lille skærv: »Hvor sansen for det himmelske fædreland ret er vækket, der preller den politiske agitation af«.

Mest bidende var han vel i 1885- beretningen, hvis afsnit om det danske sprog citeres in extenso: »Særlig demoraliserende virker det danske omgangssprog, der stadig har mange tilhængere her. Når dette ofte ligefrem prædiker oprør mod øvrigheden, sår tvedragtens sæd mellem en regents undersåtter, mellem præst og mgh, offentligt angiver embedsmænd, der er tro i opfyldelsen af deres pligter, som foragtelige over for folket, småligt kritiserer og vrisser over alt, hvad der udgår fra regeringen, så forvirrer sådant gemytterne og demoraliserer dem; semper aliquid haeret (= noget hænger der altid ved). Vi har i det sidste år sporet sådanne virkninger på skolens område og i kommunalforvaltningen. Herimod må det fremhæves, at mghen forbliver på kirkeligt område uden at forvirres«.

Af andre tidsfænomener, som vakte Weilands specielle harme, kan nævnes stævnerne ved den dansk-tyske grænse. Og forsamlingshusene. Alle hans invektiver rettes mod et sådant, der i begyndelsen af halvfemserne opførtes nær sognegrænsen mellem Skrave og Skodborg. Her var roden til alt ondt! Hvad foregik ikke dersteds!

Pastor Weiland var utvivlsomt en udmærket præst sat på en forkert post. Hans embedsperiode endte vel med noget af en personlig tragedie, delvis – måske – selvforskyldt. Men det ville være urimeligt fra dansk side at underkende hans indsats for det sognekirkelige liv i Skodborg i hans embedstids relativt rolige midterperiode.

(Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Christian Jensen Petersen (1905-12), der senere blev provst over Had provsti og efter genforeningen præst for Had tyske menighed, tilhørte derimod IM. Han var i modsætning til forgængeren meget udadvendt og folkelig og kom derfor, trods sit hjemmetyske sindelag, hurtigt på talefod med menigheden. Han var i øvrigt valgt på danske stemmer. Videre virkede han ivrigt for YM og for skolesagen. Alligevel satte han sit gode omdømme over styr, da han i den kendte missionsstrid i 1912 tog parti for udbryderne, medens befolkningen i Skodborg så udpræget stillede sig på pastor Tonnesens side.

Fra *C J Petersen* foreligger 4 *beretninger* til synoden i Had, den første (1905) uden oplysninger.

Kirkelighed. Der er ikke fundet angivelser af tallet på altergæster i 1906. De flg år tegner sig således: 1907 802/1365. 1908 728/1365. 1909 675/1365. 1910 782/1487. 1912 695=46.7%.

Kirkebesøget anslås til 100-150 eller mindre end 7.3-11.0%, da folketallet var stigende i perioden (1907, 1909- beret). Efter den sidste var kirkebesøget 2-3 gange så stort på festdage, og til de tyske gudstjenester kom der ca 50. I 1911- beretningen meddeles, at man ikke tæller kirkegængerne, men at det danske kirbesøg skønnedes at være stigende, mens en mindre tilbagegang kunne konstateres i det tyske. Pastor Petersen formåede efter ovst ikke at stabilisere kirkeligheden i Skodborg, endsige at bringe den op på niveauet i forgængerens tid.

Der holdtes børnegudstjeneste 1 gang mdl (1907, 1909- beret). Efter den sidste deltog heri 30-40 børn; fastegudstjenester og bibeltimer i 2 skoler efter gammel sædvane. Deltagelsen var særdeles god, så der var knap plads til alle i skolestuerne.

Gudstjenesteordning. I hovedgudstjenesten var den fuldstændige liturgi i brug.

Menighedsliv. Der var fremdeles ingen sekter i sognet. Derimod holdt den grundtvigske frimgh 1 gang mdl en opbyggelig forsamling i det nyopførte forsamlingshus. Resultaterne heraf syntes dog ikke at svare til forventningerne. I 1906 blev et par viet af frimghens *Sprecher,* desuden døbte han 2 børn. Til frimghen hørte en af landskirken udtrådt familie, tillige holdt 4-5 familier sig til den uden at være udtrådt af kirken, men de lod deres børn døbe i frimghen.

I sin sidste beretning (1911) meddeler sp, at der nu i Skodborg var 10 katolikker og 20 medlemmer af den grundtvigske frimgh, der kom fra 7-8 familier, og – mærkeligt nok – at frimghen ikke havde vundet nyt terræn i sognet. Dens vækst skyldtes udelukkende fødselstilvækst.

Hedningemissionen fik langsomt indgang hos en del beboere. De stigende gavebeløb gik så at sige udelukkende til Breklum. IM (den tyske) havde svært ved at skaffe sig fodfæste. Derimod havde den nordslesvigske IM ca 20 familier som tilhængere. En Jünglingsverein – o 20 medlemmer – var tilsluttet den nordslesvigske organisation, hvorimod en Mädchenverein med 20-30 medlemmer var uorganiseret. Den foran omtalte diakonissestation blev drevet efter sædvanlige linier og støttedes af den overvejende del af mghen med ca 600 M pr år. Også asylforeningen havde nogle venner (1909- beret).

Drukkenskaben havde været slem i Skodborg; men i dette forhold forekom det sp, at der var indtrådt en bedring i den allersidste tid (1907- beret). Der var dog fortsat mange slaver af stærke drikke. Drikkeriet modarbejdedes med et vist held af 2 Good-templarloger og en mådeholdsforening.

En stor hindring for helligholdelsen af søndagen var de »talløse forlystelser« på denne dag, og dem var det svært at tage kampen op imod. Jagten efter fornøjelser var især taget til, efter at *die Kleinbahn* havde lettet samkvemmet. Banen havde medført en omvæltning i de hidtidige landlige forhold. Den indfødte befolkning holdt sejest fast ved de gode gamle sæder og udgjorde den mest kirkeligtsindede del af mghen. De nytilkomne elementer var derimod i vidt omfang ukirkelige. (Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Asmus Jessen Christiansen (1913-15), der er omtalt under Tyrstrup-Hjerndrup, fortsatte den missionske linie, men vakte harme p g a sin gentagne kirkebøn for Tysklands sejr efter 1. verdenskrigs begyndelse.

Fra sp *A J Christiansens* tid findes kun én, til gengæld udførlig *beretning.*

Kirkelighed. Talmaterialet for altergang er fuldstændigt: 1913 644/1486. 1914 807/1486. Tallene for 1915 viser en altergangsfrekvens på kun 23.3%. Dette tal – et af de laveste i de nu 15 sogne, undersøgelsen omfatter – *kan* skyldes vakance. I 1919 var tallet 41.2%, ca 2.7% under middeltallet.

Der holdtes periodiske børnegudstjenester: den ene søndag samlede en bonde børnene i sit hjem, den næste sp i kirken. I fastetiden holdtes aftengudstjenester med *elektrisk lys.* Bibeltimer 1913/14 i Skodborgskov og Skudstrup havde godt besøg.

Menighedsliv. De gamle over 70 år, godt 60 i tallet, samlede sp til en fest med Guds ord i prgen – der syntes »at hvile megen velsignelse over denne sammenkomst«.

Om sommeren holdtes godt besøgte forsamlinger i det fri, 2 gange i skoven, 1 i prghaven. Der havde været 2 missionsfester, 1 for Breklum og 1 for Tirupaty.

Der fandtes en lille KFUM ledet af en lægmand, en afgjort tilhænger af IM. Tillige en Jungfrauenverein (25-30 medl), der afvekslende holdt møder i prg og privathjem. 1 missionsforening samledes 1 gang mdl i hjemmene.

Diakonissestationen bestod stadig, og en indsamling til Røde Kors havde i 1914 indbragt 2000 M. Og et særsyn i Nordslesvig: Landesverein für IM havde 13 betalende medlemmer i sognet. En missionær fra nordslesvigsk IM holdt af og til forsamlinger. Bladholdet viser splittelsen i sidstnævnte organisation: foruden *Sædekornet* holdtes også nogle eksemplarer af *Det gamle Budskab.* Af *Kirkebladet* fordeltes gratis 450, tillige sendtes det og et tysk blad – udgivet af sp – til mange indkaldte.

Måske afspejler flg en episode, i hvert fald noget om A J Christiansens ståsted i *Det gamle Budskab:* »1914 afholdt H Tonnesen – uhindret og uindbudt af sp – en stærkt besøgt forsamling i kirken«.

En familie i sognet sluttede sig til Bornholmerne, og 12 familier besøgte frimghen i Rødding. Kun 6 af dem lod deres børn døbe og konfirmere dersteds, mens 8 også søgte sognekirken.

I de 5 første krigsmåneder havde der været afholdt 1 ugtl *Kriegsbetstunde,* de sidste 4 (beret dateret 10/5 1915) hveranden uge 2 Kriegsbetstunden på hhv dansk og tysk. De danske var i de første måneder sehr stark besucht, men senere aftog besøget, hvorimod de tyske stadig var velbesøgte, især af indkvarterede landstormsfolk sydfra. For katolikkerne blandt disse holdtes i forståelse med sp katolske gudstjenester i kirken. Der var blevet arrangeret julefester for dækningsstyrkerne i Skodborg og Skudstrup. På kejserens fødsels-

dag holdtes en tysk formiddagsgudstjeneste.

Sammenfattende kan det konstateres, at der omkring krigsudbruddet var opstået en betydelig udvanding af det sognekirkelige begreb i Skodborg: sognemenigheden var i opløsning.

Sædelige og sociale tilstande. De første syntes uforandrede. Dog ikke så ganske – vi lader sp få ordet: »Til min rædsel så jeg det afsløret, at der også i denne afsides landmgh har været forhandlet svangerskabsforebyggende midler i årevis«.

Et gæstgiveri havde skiftet ejer, og dette var ikke heldigt, eftersom den ny mand havde en endog meget tolerant samvittighed. Good-templarlogen talte nu kun få medlemmer, mens en afholdsforening havde mange.

Krigen bragte imidlertid ikke lutter ondt. Tidens mangeartede nød havde udviklet både evne og vilje til gensidig hjælp. Der var 110 indkaldte fra sognet, hvorfor der herskede følelig mangel på arbejdskraft. Trods dette fik man det nødvendige arbejde udført, da gamle mennesker var gået i gang igen, og naboer hjalp hinanden mere end ellers. (Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for det pågæld år).

Thomas Georg Christiansen (1915-21) var ligeledes hjemmetysk, men blandede sig ikke i politik, søgte i stedet at vinde befolkningen, hvilket også i nogen grad lykkedes ham. Han omtales som en noget afbleget missionsmand, nærmest af KFUM-typen, der støttede Tonnesen (Den nordslesvigske Kirke I, 1945 afsn om Skodborg). Efter genforeningen trak han sig frivilligt tilbage og blev derefter sp i Schiffbeck ved Hamborg, senere i Altona.

Pastor *T G Christiansen* indsendte kun én bevaret beretning (1917). Tallet på altergæster var i 1916 596/1486 eller 40.1%. Gudstjenestebesøget for 1915 karakteriseres som svingende (vakance), for 1916 opgives årsgennemsnittet til 111 eller 13.8%. Benyttes folketallet som »grundtal«, fås 7.5%. Kriegsbetstunden var afskaffet som følge af manglende interesse. Bibeltimerne i vinteren 1916 havde været *tåleligt* besøgt.

Sps beretning giver et usminket billede af tilstanden i det 3. krigsår. De relevante afsnit gengives derfor »ordret«: I det store og hele har der siden vinteren 1916 hvilet en slappelse over det kirkelige liv ... De sædelige tilstande, især hvad det 6. bud angår, lader (meget) tilbage at ønske. Siden soldaterne er blevet forlagt til barakkerne, er fristelsen ikke mere så stor, ej heller anledningen. Men der er gifte koner her, der forglemmer sig selv i den grad, at deres forhold er blevet til offentlig forargelse. (Herved medregnes også de personer, der holder sig til frimenigheden). Om de sociale tilstandes indflydelse lader der sig sige mindre end om krigstilstandens totalindflydelse. Den har virket forbitrende, slappende, fremmende for egoismen, i videste forstand moralopløsende. Og dog kan der også konstateres en glædelig udvikling hos en stor del af befolkningen: sans for sparsommelighed, fordømmelse af den tidligere overdådighed, arbejdsomhed hos alle, familiebåndenes styrkelse ved den adskillelse, som krigen har medført. Vi håber på bedre tider for *hjem* og *familie* som før krigen. (Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for det pågæld år).

Tiden efter 1920

Genforeningen kom til at betyde en ændring både i national og kirkelig henseende. Grundtvigianismen kom endelig til sognet med de 2 første danske præster, Peter Løgstrup Bjerg (1921-28), der senere blev sp i Tanderup, og Frederik Magnus Hermann Grell (1928-35).

Pastor Bjerg var formand for den grundtvigske danske ungdomsforening, og der blev på hans initiativ stiftet en kirkelig samfundskreds, der dog senere blev opløst.

Pastor Grell, der havde tidligere gode erfaringer som højskolelærer, havde en sjælden evne til at omgås mennesker og vandt derfor hurtigt folk med sin djærve veltalenhed. Bortset fra IM, som han dog stod i et venskabeligt forhold til, var de fleste modtagelige for hans forkyndelse, der var hjertelig i formen med et centralt kristeligt sigte. Han var en meget anvendt foredragsholder i grundtvigske forsamlinger. Hans virke i Skodborg blev imidlertid kun kort, idet han døde i 1935 af en hjertesygdom.

Bortset fra kirken blev forsamlingshuset i denne periode (1921-35) centrum for det åndelige og nationale liv. Skønt trængt tilbage fastholdt IM dog en, omend langsomt svindende, kreds (1923 70 medl, 1967 40), ligesom den stadig har været repræsenteret i menighedsrådet, indtil 1951 med 2, derefter med 1 medlem. Den grundtvigske ungdomsforening (DdU) udviser snarere en jævn stigning, i hvert fald indtil 1955. Allerede før genforeningen var KFUM og K oprettet. I det hele taget lagde foreningsarbejdet stærkt beslag på såvel unge som ældre i disse år.

Siden pastor Weilands fratræden i 1904 havde præsterne skiftet ret hurtigt. Med *Johannes Nielsen* (1936-68) kom imidlertid en præst, der skulle forblive i over 30 år. Han var meget engageret i såvel kirkelige som nationale spørgsmål, skrev artiklen om Skodborg i Den nordslesvigske Kirke I, 1945, som også her er benyttet, ligesom de fleste af de oplysninger om sognet, der er optaget i Kirkelig Håndbog, stammer fra ham.

I pastor Nielsens tid afløstes den grundtvigske forkyndelse af en forkyndelse, der var mere præget af Barth, men dog uden stærkt retningspræg. Der blev eksperimenteret med menighedsmøder, der var beregnet på et sådant ikke-retningspræget menighedsliv; men disse fik ikke altid lige stor tilslutning. Det samme gjaldt menighedssangen, den Laub'ske salmemelodi, og ungdomsmøderne i præstegården.

2. verdenskrig og besættelsen kom naturligvis også til at sætte sit præg på kirke- og menighedslivet, omend der ikke fandt større sabotagehandlinger eller sammenstød mellem frihedskæmpere og besættelsesmagten eller dennes medløbere sted. Pastor Nielsen blev dog anklaget af tyskerne for at have talt politik på prædikestolen; men sagen blev ikke fulgt op. Senere protesterede han over for den stedlige værnemagtskommandant mod, at præstegårdens konfirmandstue om natten var tilholdssted for tyske soldater og de-

res kvindelige bekendte. Som følge heraf blev præstegården udsat for hærværk af forskellig art uden dog at lide alvorlig overlast. Det gik værre ud over skolerne og undervisningen, jfr, ndf, men både det gamle og det ny forsamlingshus måtte også huse et par kompagnier i 1944.

Årene derefter kendetegnes stort set af en stadig tilbagegang i det kirkelige retningspræg i sognet. Sætningen *Flertallet uden retningspræg* går igen i håndbogens sogneoplysning. I 1967 hedder det endog, at de tidligere religiøse skel er så godt som udslettet; den oprindeligt grundtvigske ungdomsforening er nu uden præg. Altergæstetallet, der var jævnt synkende fra 1920, fik dog en ikke helt ubetydelig stigning i årene 1967 og 1972.

De 2 følgende præster, *Helge Skov* (1969-71) og *A Klostergaard Andersen* (1972-75) fik kun kort virketid i sognet. Nuværende sp er *Hans Ditlev Fabricius Frederiksen.*

Lægfolk

Der fremstod ingen markante lægfolk efter 1920. I øvrigt kan inden for grundtvigianernes kreds nævnes gdr *Magne Bjerregaard,* der stiftede en KS-kreds kort efter genforeningen, som dog opløstes i slutningen af 1930'rne. Den fik en kortvarig genopblussen nogle år senere. Videre kan der inden for IM peges på de forskellige formænd for den indremissionske kreds, gdr *H Bruun,* hmd *Carl Otte,* gdr *H Nikolajsen* og dennes enke *Marie Nikolajsen.*

Skolen

Skodborg pastorat havde ved visitatsen i 1863 en degneskole og en distrikstskole.

Degneskolen i Skodborg by – 168 elever – var delt i 3 klasser, hvoraf nederste undervistes af en præparand under degn J A Klosters opsyn. Visitatoriet havde flg at bemærke: »I øverste Klasse og Mellemklasen har Førstelærer og Andenlæreren, hvis Navn er H V Drejer (senere ansat ... ved den nyoprettede Skole i Binderup) deelt Fagene, saaledes at denne i begge Klasser underviser i Historie, Geografi, Naturhistorie og Regning. Skolen(s) Tilstand skjønnedes at være god, og Visitatoriet havde denne Gang Grund til at være tilfreds med Prøvens Udfald«.

I Skudstrup var der én klasse med 84 børn, lærer var S K Lund. »Ogsaa her var Prøvens Udfald tilfredsstillende, og Skolens Tilstand kan neppe være bedre, naar der sees hen til det store Antal Børn«. (Had provstearkiv nr 376, Alm kirkelige forhold, etc, 1648-1910).

Skodborg skoles bygnings oprindelse og undervisningens begyndelse lader sig ikke klart tidsfæste, men kan formentlig føres tilbage til midten af 1600-tallet. Skolen blev ombygget og udvidet i 1830. De bedst kendte lærere derefter var: *Nis Kristian Kloster* (1823-59) 1856-59, hans bror *Jens Andreas Kloster* (1820-1900) 1859-67, der gjorde meget for danskheden og blev afsat, da han nægtede at aflægge trodskabseden, *Simon Lund* (f 1831) 1867-91, der »slog om« i national henseende og blev tysksindet, da han kom i embedet, og *Lorenz Hansen* (1856-1924) 1891-1919, der blev den sidste tyske førstelærer. Han var foruden degn og lærer tillige personregisterfører og kasserer i sparekassen. I hans tid ombyggedes skolen i 1908, hvorefter børneantallet steg til 170. Han søgte selv sin afsked og levede sine sidste år i Elmshorn.

I 1920 tiltrådte den første danske lærer *K M Hermansen.* Den endelige omordning af skolen efter dansk mønster trådte i kraft den 1/11 1920. Eleverne deltes da i 6 klasser med 2 lærere og 2 lærerinder. I dansk måtte der begyndes fra grunden, medens det naturligvis gik lettere med regning.

Skoleloven af 1937 krævede en betydelig udvidelse af undervisningen både m h t fagenes antal og indhold. Flere fag blev obligatoriske, og der lagdes stor vægt på sløjd, husgerning og gymnastik. Her stilledes der betydelige krav til udvidelser og nybygninger. Efter mange forhandlinger på skole- og forældremøder, hvor meningerne især brødes om spørgsmålet centralskole ctr udbygning af de enkelte skoler, valgte man den sidste og dyreste form. Men udviklingen kunne selvfølgelig heller ikke standses i dette sogn. Der kom en ny udvidelse i 1958, i 1961 tilkom en realafdeling med et afdelingsbibliotek, og skolen fik sit navn forandret til Skodborg Folke- og Realskole (Dettte blev dog erstattet af det gamle Skodborg skole i beg af 70'erne). Nuværende inspektør er *Jørgen Molt Ipsen.*

I *Skudstrup* havde beboerne fået egen skole i 1757. Vejen til Skodborg by var for lang og besværlig. En ny skolebygning, kaldet Frederiksskolen i anledning af prins Frederiks (sen Fr VII) formæling med prinsesse Vilhelmine, blev taget i brug i 1828. En senere nybygning, ændring og udvidelse fandt sted i 1941 i forbindelse med omtalte skolelov af 1937, ligesom der også i årene derefter skete ombygninger. Til sidst krævede koncentrationstendensen i undervisningsvæsnet sin ret, og Skudstrup skole blev nedlagt i 1965.

Af betydelige lærere i tiden 1849-1920 skal kun nævnes: *Mads Lauritsen* 1867-79, der dels klagede over den alt for sparsomme skolegang, dels hævdede, at danske agitatorer lagde hindringer i vejen for tyskundervisningen. *Johs Hansen* 1879-81 var til gengæld stærkt dansksindet og blev formentlig afskediget af den grund. Efter genforeningen kan særlig bemærkes *Olav Andersen.*

I *Skodborgskov* blev efter mange års forhandlinger en ny skole taget i brug i 1882. Den havde længe været ønsket af befolkningen, der mente, at børnene havde for lang vej til Skodborg by. Det blev for øvrigt den første af de 3 skoler, der blev udvidet i 1938 i henhold til den ny skolelov. Den slap for tysk belægning under besættelsen, medens de 2 andre skoler blev beslaglagt i begyndelsen af 1944. Skodborgskov skole blev nedlagt i 1970.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 2 IM, 5 gr eller C; 1934 2 IM, 5 gr; 1945 2 IM, 1 gr, 4 up; 1965 1 IM, 2 gr, 4 up.

Folketal 1860 1475; 1910 1487; 1921 1549; 1960 1705; 1970 1721.

Altergæster 1926 800; 1934 600; 1942 605; 1954 ingen opl; 1966 570.

1 IM-kreds 30-40 medl, 1 ungdforen, 1 fh opr 1906. 4 familier hører til frimgh (1967).

Kirkebygningen

Ligesom de fleste sønderjyske kirker kan også Skodborgs spores tilbage til middelalderen; men der er kun så lidt tilbage af det ydre fra den tid, at man må sige, at den i sin nuværende skikkelse stammer fra den store ombygning i 1858-59, der blev ledet af E Winstrup.

Den er nu en hvidkalket kirke, der består af romansk skib, gotisk korforlængelse og våbenhus samt korsarme. Skibet er opført af rå kamp på karnisprofileret sokkel og med hjørnekvadre. I østforlængelsen ses genanvendte krumhugne sokkelkvadre fra den forsvundne apsis og hjørnekvadre fra det tidl kor. I skibets n mur er bevaret 2 åbne oprindelige vinduer samt et blændet i sydmuren. Den tilmurede n dør har udvendig karme og kilestensstik af kvadre. Syddørens firesøjleportal, der hører til Aller-Tyrstrupgruppen, blev ved en restaurering i 1949 flyttet tilbage fra indgangen til det foran liggende våbenhus, der er af munkesten.

Ved sidstnævnte restaurering, der blev ledet af V Hardie Fischer, opførtes tillige en rundbuet arkade på den tidl triumfbues plads.

Derimod har kirken bevaret en del af sit inventar fra gamle dage, selv om også meget af dette er udskiftet. Altertavlen er fra 1610 med snedkersignaturer HI, helt svarende til Åstrups, de 4 søjlepostamenter er smykket med vingede dyder; de har fået ny staffering i 1928; i sidefelterne og topstykkets 2 felter ses bibelsprog. Alterkalk og disk er fra 1715; men de er iflg pastor Johs Nielsen uden kunstnerisk værdi. De gotiske stager er fra 1500-tallet. Den romanske granitfont, der stammer fra ca 1200, og hvis kumme er omslynget af arkader og bølgeranker samt 3 kjortelklædte figurer, blev svært forvansket ved omhugning i 1922.

Prædikestolen stammer derimod fra den Hardie Fischer'ske ombygning i 1949 med relieffer af billedskærer Walther Nielsen, der også har udført reliefferne på stoleværket. Orglet er fra 1913.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1910 6485 Rm, 1920 1. kl, 1928 2. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl.

19. 1850-75 **Peter Christiansen Schmidt,** f Hynding/Ravsted 4/12 1797. Forældre: Gdr Hynding Peter Petersen S og Mette Marie Hansen. Dim Had 1822, imm Kiel 24/10 s å, c Gott 30/10 26 (2. kar), g 1) 29 Jensine Erichine Bredal, f 10, d Bylderup 14/7 39. Forældre: Skovrider Moltkenborg/Fyn Iver B og Helene Louise Hoffgaard, g 2) Broager 7/3 41 Johanne Amalie Jepsen, f Karlum 5/5 10, d Lendemark 2/3 45. Forældre: Sp Karlum Nis J og Maria Hedwig Richelsen, g 3) Bylderup 24/7 46 Anna Cathrine Richelsen (Eichelsen?), f Rinkenæs 24/7 20, d Skodborg 28/8 86. Forældre: Sgf Rinkenæs Peter Friedrich R (E?) og Hanna Catharina Thomsen. 9/12 28 sp uge, 14/5 33 sp Bylderup, 19/1 49 sp Burkal, afsk 14/10 50, 23/12 s å sp Skodborg, d her 28/1 75. Fader til sp Johannes Amalius S, Egen, og sp Friedrich August Gerhard S, Ketting.

20. 1875-1904 **Johannes Wilhelm Weiland,** f Wilster 8/3 1839. Forældre: Sp Tating Johannes W og Wilhelmine Elisabeth Catharina Wichmann. Dim Pløn 59, imm Kiel 3/5 s å, c 65, g 2/7 68 Cecilia Bolten, f Altona 2/7 46, d Lübeck 1929. 22/8 66 diakon Oldensworth, 1/3 - 20/12 67 sp Hygum, 28/8 67 sp Oldensworth, 23/9 75 sp Skodborg, afsk 1904, d Lübeck 14/1 08.

21. 1904-13 **Christian Jensen Petersen,** se sp Had ty mgh.

22. 1913-15 **Asmus Jessen Christiansen,** se sp Tyrstrup-Hjerndrup.

23. 1915-21 **Thomas Georg Christiansen,** f Randerup 21/10 1883. Forældre: Sp Åstrup Thomas Peter C og Wilhelmine Sophie Christine Christensen. Dim Had 1905, imm Erlangen, Berlin og Kiel, c 11, g 11/4 12 Ingeborg Mathilde Krag, f Had 21/4 90. Forældre: Træhandler Mathæus K og Mathilde Augusta. 19/3 12 sp Oksenvad, 15 sp Skodborg, 21 sp Schiffbeck, 23 sp Altona.

24. 1921-27 **Peter Løgstrup Bjerg,** se sp Tanderup.

25. 1928-35 **Frederik Magnus Grell,** f Kousted 17/9 1878. Forældre: Lærer Kousted Ole Christian Borch Christensen og Emilie Louise Rosborg. Dim Randers 97, c 14/1 1903 (1), g 1) Tranebjerg 17/4 06 Marie Elisabeth Frederikke Blegvad, f Torup/Samsø 15/10 81, d N Ørslev 14/9 25. Forældre: Skolebest Jacob Magnus Christian Michael B og Gertrud Sophie Lund, g 2) 21/6 27 Rosa Holtze, f Krønge 16/9 98. Forældre: Gdr Krønge Hans Jensen H og Bodil Sofie Petersen. Navneforandr 22/1 07, 1903 lærer Hovedgaard realskole, sen s å lærer Ollerup Højskole, 8/10 04 priv medhj Vonsild-Dalby, 22/12 05 kat Kbh Trin K, 26/2 09 sp Tyregod-Vester, 27/6 17 sp Idestrup, 8/10 23 pr N Ørslev valgmgh, till rejsepr KS af 1898, 14/3 28 sp Skodborg, d her 7/10 35.

1906-09 leder af Kirkel Ungdomsforen Kbh, red af »Ungdommen«, medl af komiteen for Grundtvigs Mindekirke.

26. 1936-68 **Johannes Nielsen,** f Dronninglund 29/1 1899. Forældre: Postbud Dronninglund Severin N og Kirstine Jensen. Dim Rønde 1920, c 25(h), g 4/2 s å Inger Johanne Hansen, f 27/2 99. Forældre: Konsulent & red Kbh Johan Ludvig Christian H og Carla Frederikke Jepsen. 10/9 25 sp Biersted, 23/11 29 sp Sæby-Gershøj, 27/1 36 sp Skodborg, afsk 68, d 8/10 76.

Art og boganm i dagblade m m, art om Skodborg i Den nordslesvigske Kirke I, 1945.

27. 1969-71 **Helge Skov,** derefter forst Askov Højskole, s d.

28. 1972-75 **A Klostergaard Andersen,** se sp Herslev-Bredstrup.

29. 1976- **Hans Ditlev Fabricius Frederiksen,** f Kbh 8/3 1935. Moder: Fru V Lorensen. Dim Kbh 54, journalistuddannet, 71-76 redaktions-

chef Lolland-Falsters' Folketidende, præsteuddannet efter lov om afhjælpning af præstemangelen, g Nykøbing F 24/3 62 Lene Troest Jespersen f 2/6 41. Forældre: Stadsgartner Nykøbing F Aage J og Rigmor Jacobsen. 1/1 76 sp Skodborg.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1930, 1965. Sdj årbøger, 1934. Den nordslesvigske Kirke, I, 1945 (afsn om Skodborg). K M Hermansen: Skodborg i Frøs Herred, 1947. Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938. A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark 1800-1850, VII, 1977. Kirkelig Håndbog 1923-67. Utrykte kilder: Carsten Petersens samlinger, La Åbenrå, Aage Dahls samlinger, P Nedergaards samlinger. Had provstearkiv Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, La Åbenrå.

OKSENVAD MED JELS (TIL 1903)

Af J W O og H P

O-J sogne udgjorde ét pastorat til 1903, da Jels blev udskilt. Nedenstående omfatter begge sogne til nævnte årstal, bortset fra topografien.

Topografi

Oksenvad sogn omgives af Jegerup, Sommersted og Jels sogne i Vojens-Christiansfeld provsti, samt af Nustrup og Ø Lindet sogne i Tørninglen provsti. Areal 3346 ha.

Landskabeligt kan det deles i 2 hovedtyper, en sydligt beliggende hedeslette og et moræneland, der strækker sig over hele den lange nordlige spids af sognet. Hedefladen gennemstrømmes af Nørreå, der skærer en dyb dal i den med stejle brinker. Også tilløbene fra nord, Ørsted å og Jels å, har skåret kløfter i Hedesletten. Dammen ved Mølby er forlængst tørlagt og kultiveret, og de sidste rester af Oksenvad hede er tilplantet. Den centrale bebyggelse af denne del af sognet, der foregår i tilknytning til byerne Oksenvad og Mølby, er i stærk vækst.

Sognets nordlige del, morænelandskabet, har et terræn, der fortrinsvis præges af bakkeøer. Det højeste punkt er Sofiehøj, 58 m over havet. Bebyggelsens centrum er landsbyen Ørsted; men der findes også en veludviklet spredt bebyggelse, navnlig af mindre landejendomme.

Den gamle oksevej går gennem Oksenvad by og Mølby; den nordlige del af sognet krydses af vejen, der går fra Jels by, og som udmunder i vejen Sommersted-Farris. Den østlige længdebane passerer kun gennem det østligste hjørne.

Byer Oksenvad med kirke, præstebolig, skole og bibliotek. Mølby med tysk privatskole, missionshuset Salem, filial af Banken for Jels og Omegn og savværk. Ørsted med skole.

Bebyggelser Oksenvad Mark, Ørsted mark og Havrebjerg.

Gårde Oksenvadgd, Lundingsminde, Fuglsang, St Søgd, L Søgd, Sofiehøj, Kragelund, Havrebjerggd, Kalhave, Langagergd, Solvang, Stursbølgd, Ellegd, skovfogedstedet Stursbølhus i Stursbøl plantage.

Skove Stursbøl plantage eller Stursbøl hegn på 389 ha tilhører staten, dvs Haderslev skovdistrikt. Plantagen er anlagt i begyndelsen af 1800tallet. Oksenvad præstegårds plantage. Oksenvad skovinteressentskabs plantage og Prinsenshøj plantage.

Oldtidsminder 1 langdysse, 3 dyssekamre og 58 høje. Af disse ligger langdyssen (uden kammer), ét dyssekammer og 52 høje i Stursbøl plantage. De 2 andre dyssekamre ligger mellem Stursbøl og Oksenvad. Syd for sidstnævnte ligger den store høj Broddenhøj.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Haderslev II herredsfogderi, fra 1889 under Sommersted amtsforstanderskab. Det var delt i kommunerne Oksenvad, hvori Stursbøl kommune indlemmedes i 1875 og Mølby kommune i 1880, og Ørsted. Stursbøl plantage hørte under Haderslev II forstgodsdistrikt. Personregisterdistrikt Oksenvad.

Efter omlægningen i 1970 hører den tidl Oksenvad sognekommune under Vojens storkommune, Sønderjyllands amtskommune.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 110 da, 6 ty; 1884 60 da, 25 ty.

Folkeafstemningen 10/2 1920 437 da, 79 ty (tilrejsende 139 da, 24 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 213 da, 36 ty, 9 s (s = socialdemokrater); 11/4 1924 192 da, 35 ty, 16 s; 16/11 1932 215 da, 49 ty, 49 s; 3/4 1939 343 da, 61 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 371 da, 34 ty; 14/5 1957 392 da, 37 ty; 23/1 1968 450 da, 28 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

Der findes ingen oplysninger om præster før reformationen.

1. **Niels.**

Om ham vides kun, at han i 1561 boede i Jels.

2. 1563–1603 **Claus Jensen Krøger,** f Åstrup 1529. F: Sp Åstrup Johannes Nissen Krøger. Dim Haderslev 1560, imm Rostock s å, 63 sp Oksenvad-Jels, d sst 1603.

Det vides, at han var g 2 gange, og at en søn, eftermanden, blev præst; men hustruernes navne kendes ikke. Det fremgår ligeledes af kirkebogen, at han blev afsat i 1585, men på et senere (ukendt) tidspunkt genindsat.

3. 1603–23 **Johannes Clausen Krøger,** f Oksenvad, student Königsberg 1578 og 1588, 1595 adj min cum spe succ Oksenvad-Jels, 1603 sp sst, d Oksenvad 1623.

Heller ikke hans hustrus navn kendes; ægteskabet blev indgået 1597. Han kom i 1599 i strid med faderen, så de begge måtte møde for konsistoriet; men stridens genstand er ukendt.

4. 1624–47 **Niels Iversen,** f Oksenvad, dim Haderslev 1619, imm Rostock s å, g Cicilia Hansd Krøger, form dtr, d Oksenvad 1647.

5. 1648–59 **Peter Hansen Dreier,** se ærkediakon Haderslev domprovsti.

6. 1659–91 **Laurentius Lambertsen Pors,** f Ribe 26/12 1610. Forældre: Borger Ribe Lambert Lauridsen P og Anna? Dim Ribe 37, collega sst 41, sen huslærer Deigbjerglund, sen huslærer Skåne, g 1) 16– Maren Mikkelsdatter Krøger, f Åstrup. Forældre: Michael Lauritsen K og Christina Andreæ fra Gl Haderslev, g 2) 61 Helvig Roepstorf, f Boesnæs 25, d Oksenvad 5/4 88. 42 adj min cum spe succ Åstrup, 50 sp sst, 59 sp Oksenvad-Jels, d Oksenvad 28/4 91.

I det ulykkelige år 1659 måtte han søge tilflugt for polakkernes huseren i Haderslev, hvortil også 5 flygtede. Da der var faldet mere ro over situationen, overtog han dennes embede og forblev i dette til sin død (C P 335 og 340–341). Svigerfader til 7.

7. 1691–1707 Provst **Nikolaus Christian Lorenzen,** f Odense 1649. Forældre: Rkp St Hans K Odense, sen sp Højby Carsten L og Anna Sabine Nicolaisd Brandt. Dim Odense 68, 72 hører sst, 73 adj min cum spe succ Oksenvad-Jels, g 1) 78 Helvig Maria Lauritsd Pors, f Oksenvad 63, d sst 4/2 1702, g 2) 4/10 03 Hedewig Toftmann, d Haderslev 6/8 32.

Sp Oksenvad-Jels 28/4 91, 16– provst Gram hrd & konsistorialassessor, d Oksenvad 30/5 1707.

Hans sidste ægteskab skal have været »bedrøveligt« for ham og hans børn. Det forløb barnløst. I det første var 4 sønner og 2 døtre, en af sønnerne var 8. Det skal have voldt besvær og bestikkelse at finde et kald til ham (C P, s 245, årstallet må dog være forkert).

8. 1707–52 **Christian Nikolaisen Lorenzen,** f Oksenvad 26/6 1681, dim Haderslev 98, imm Wittenberg 17–, g Oksenvad 9/7 09 Cathrine Hedwig Tychsen, f Ravsted 86, d Oksenvad 6/3 1770. Forældre: Sp Ravsted Tyge Thomsen T og Dorothea Cathrine Thamm. 17/6 07 sp Oksenvad-Jels d sst 12/9 1752. Fader til 9. og sp Sommersted Nikolaus L.

9. 1752–58 **Tycho Thomæus Lorenzen,** f Ravsted 30/9 1710, dim Sommersted 29, imm Kiel 25/4 s å, Kbh 8/10 33, c Haderslev 37, g Oksenvad 20/6 43 Maria Elisabeth Kling, f Vonsbæk 22, d Oksenvad 28/3 97. Forældre: Sp Vonsbæk Antonius Balduin Kling og Gertrud Mussmann. 22/4 39 adj cum spe succ Oksenvad-Jels, 12/9 52 sp sst, d Oksenvad 26/9 1758. Enken g 10.

10. 1758–95 **Mathias Christian Bøhme,** f Sønderborg 1727. Forældre: Sekretær Sønderborg Christian Ehrenfried B og Sophia Mathiasd Steenlos. Dim Frederiksborg 47, 51 skibspr til Bengalen, g 1) Kbh 20/12 52 Johanne Wederkinch. Forældre: Borger Kbh Jørgen Espensen W og Maria Hansd, g 2) form enke. 27/9 58 sp Oksenvad-Jels, d Oksenvad 22/8 1795.

Det har nok voldt ham visse vanskeligheder at opnå dette embede, da folk fra provstiet blev foretrukket ved besættelserne, på den anden side lå det kongerne på sinde at få de tidligere feltpræster godt anbragt (C P, s 242). Aage Dahl siger om ham, at han kunne mere end sit Fadervor, medens Carsten Petersen nøjes med at fortælle, at han var botaniker (C P, s 322).

11. 1795–96 **Daniel Petersen,** se sp Bov.

12. 1796–1832 **Johann Bjørnsen,** f Had 5/2 1759. Forældre: Sp Stenderup Lorenz B og Christine Barbara Tychsen. Dim Haderslev 78, imm Kiel 18/5 s å, Kbh 11/7 81, c Gott 84 (3. kar m r A), kollaborator Haderslev s å, g sst 20/10 89 Wilhelmine Birgitte Schrøder, f sst 26/9 66, d Oksenvad 5/4 1833. Forældre: Retsskriver Had Thomas Ludwig S og Catharina Margaretha Huus. 12/7 89 sp Skodborg, 16/12 96 sp Oksenvad-Jels, d Oksenvad 10/11 1832. Sønner: Thomas L B, sp Skodborg, og Lorenz M B, sp Højst. Svigersøn: H C Petersen, sp Kliplev.

J Bjørnsen var udpræget rationalist (A P T VII s 210), hvilket gav sig udslag i hans tilslutning til Adleragenden i årene umiddelbart før 1800. Men det kom til uro, især i Jels, hvor »ein unbegreiflich dummer Trotzkopf« indvarslede til grandemøde, og hvor befolkningen som helhed anmodede ham både skriftligt og mundtligt om at gå tilbage til det gamle ritual. Da han nægtede, blev han truet med, at han i så fald intet offer ville få (H Hejselbjerg Paulsen: Sdj årb 1934, s 194). Agenden blev dog vistnok alligevel efterhånden indført. Også hans »Andagtsbog for voksne Christne«, 1805, vidner om denne retning (H H P sst 1935, s 196).

13. 1834–46 **Ulrich Sechmann Boesen.** U S B er omtalt under N Løgum i bd IX og i bd X s 19 f. Her skal der gives en kort omtale af hans Oksenvad-Jels-tid, der betegner et vendepunkt i hans udvikling. Der kan i denne forbindelse henvises til A P T VII s 211–213.

Pastor B havde i sin N Løgumtid fået ry for at være en udpræget vækkelsespræst, der stod herrnhutismen nær. Det kirkelige liv fik også et betydeligt opsving efter Bjørnsens mangeårige rationalisme. Kirkerne blev fyldt, især Oksenvads; fasteprædikenerne, som Bjørnsen havde opgivet, gennemførtes med ret god tilslutning, lørdagsskriftemålet blev genindført, og religionsundervisningen forbedret.

I 1820'rne og 30'rne opstod en lægmandsvækkelsesbevægelse, der oprindelig havde forbindelse med Christiansfelderne. Boesen havde haft kontakt med denne bevægelse i N Løgum og mødte den igen i Oksenvad-Jels. Der blev holdt forsamlinger 2–3 gange årligt i førstnævnte by, når vækkelsesfolkene var på vej til festerne i Christiansfeld.

Men forholdet mellem bevægelsen og sp skulle ikke blive så godt, som dens tilhængere havde ventet under indtryk af beretningerne fra N Løgum. Boesen havde ændret holdning m h t al lægmandsvirksomhed, også herrnhuternes. I stedet søgte han at balancere mellem det mere alvorligt kristeligtsindede parti i pastoratet og rationalisterne og foretog derfor kun få ændringer i den af forgængeren med megen møje indførte Adlerske liturgi. Da han i 1836 holdt en begravelsesprædiken over 6 unge personer, der var druknet 2. pinsedag, tabte han enhver anseelse hos de vakte. De fandt den alt for »mild« i betragtning af, at han 1. pinsedag havde tordnet mod de sædvanlige 2. pinsedags udskejelser, der havde medvirket til de unges ulykke. Vækkelsesfolkenes førere P Larsen og Niels Thomsen aflagde året efter et besøg hos ham i håb om at kunne opnå et samarbejde; men håbet glippede p g a Boesens noget kølige og nedladende modtagelse af dem.

Det var i Oksenvad-Jels, at den af Boesen og pastor Meyer, Abild, sen Vilstrup, udarbejdede salmebog så dagens lys (se s 23). I 1840 foreslog Callisen Boesen at overtage embedet som provst og præst i Haderslev, men han afslog med henvisning til sine begrænsede tyskkundskaber, og fordi forflyttelsen ville betyde en indtægtsnedgang.

En beretning fra Boesens sidste år i Oksenvad-Jels bekræfter for så vidt hans svingning i retning af det sognekirkelige, som han definerer kirkelighed som »Sands for det kirkelige, som viser sig i en flittig Afbenyttelse af den offentlige Gudstjeneste og Sacramenterne«.

Efter denne definition var kirkeligheden i Oksenvad »i det Hele meget god«, gudstjenesten »meget vel besøgt«, og »kun ganske Enkelte« af de bedrestillede afholdt sig fra nadveren. I Jels var kirkeligheden »vel også ret god«, idet »saavidt jeg veed, slet ingen unddrager sig Deeltagelse i Alterens Sacramente, og man ogsaa ret flittig besøger den offentlige Gudstjeneste«. Her var det imidlertid »den bedre Classe af Samfundet og Middelstanden iblandt Landfolket«, der søgte kirken, mens »den laveste Classe«, der var meget talrig, »kun lidt benytter sig af de kirkelige Forsamlinger«.

(Had provstearkiv, nr 376, Almindelige kirkelige forhold, etc. Beretning af 23/6 1846 til Provst C L Janssen, Had).

14. 1847–48 **Peter Jürgensen,** er kort omtalt under Hesselager (bd. III); desuden beskrevet i sin hustrus bog *Oldemors Erindringer,* 1918, men kun til 1848. Han blev afsat af slesvigholstenerne, fordi han ikke ville anerkende den provisoriske regering. Han havde dog forinden konstateret »megen kirkelig Sans i disse Menigheder« (A P T VII s 213).

15. 1848–50 **August Johann Friedrich Schumacher,** f Haderslev 21/8 1816. Forældre: Dr med Had Johann Friedrich S og Anna Matthiesen. Dim Had 37, imm Kiel 10/4 s å, c Gott 41 (2. kar m r A), g Gl Had 21/7 43 Doris Helene Gottfriedsen, f Had 26/7 13, d Cleve a Rh 94. Forældre: Økonom Had Christine Friedericke Stift Nis Simon G og Christiane Louise Petersen. Privatlærer Garding, 48 Pfarramtsverweser Hjordkær, 22/12 s å sp Oksenvad, afs 21/3 50, 51 inspektør Meurs Seminarium, 52 3. pr Cleve, d sst 26/3 62.

Søn: Simeon G S, sp Holbøl.

S var slesvig-holstener og blev afsat, fordi han havde underskrevet protestadressen mod U S Boesen.

Tiden 1850 – 1920

Peter Jürgensen (1850–59) vendte derefter tilbage. Der er næppe forefaldet større begivenheder i denne tid, i hvert fald er hans indberetninger fra 1856 og 1859 yderst farveløse.

Heller ikke *Christian Bodislaus Kellerup Høeg* (1860–63) har særligt at berette udover, at kirkebesøget nok er godt, men at den sædelige tilstand kunne være bedre. Hans vaklende helbred medførte, at han pr 1/8 1863 måtte antage en personlig kapellan, *Georg Ernst Becker,* der efter Høegs død 21/11 s å vikarierede i embedet, men måtte forlade det 1/11 64. Becker blev senere sp i Grejs-Sindbjerg.

Den 19/4 65 tiltrådte *Theodor Otto Wilhelm Hieronymus Groth* (1865–80) embedet. Han blev senere sp Magstrup-Jegerup, men er omtalt af biskop Godt i dennes indberetninger til konsistoriet i Oksenvadtiden, ligesom han selv i sine indberetninger giver skildringer af tilstanden i pastoratet. Det er derfor rimeligt også at behandle ham her.

Bertel Godt giver ham følgende karakteristik i 1871: Pastor Groth er en fremragende og begavet prædikant, der har udmærket sig i det praktiske liv i kraft af forstand, takt og belevenhed (Gewandtheit) og er meget afholdt i sine menigheder. I nogle embedsbrødres og i visse kredses øjne er han ikke åndelig (geistlich) nok. Så vidt jeg kender ham, er han en frisk og munter mand, der holder sig fra alt ydre gejstligt væsen, men som i sin dybeste grund er en både alvorlig og værdig gejstlig. I hans menigheder hersker der mere politisk ro og i de 2 menighedsrepræsentationer større fordragelighed og enighed end i de fleste andre nordslesvigske menigheder, og hans gejstlige virksomhed har været ret så velsignet.

Omtrent ligelydende karakteristik gives i 1874, hvor det dog hedder om ham, at han er mere ortodoks end pietistisk.

B G fortæller videre, at kirkegangen er god i begge sogne, at tidligere konventikler er ophørt, og at der intet sektvæsen findes. Dog findes en lille gruppe grundtvigianere. Også skolerne i Oksenvad, Ørsted, Jels og Grønnebæk fungerer stort set upåklageligt. Der er heller ingen sociale spændinger i pastoratet.

Pastor Groths beretninger stemmer godt hermed. I 1880 afholdt brødremissionær Süberkrübb 2 forsamlinger, en i Grønnebæk og en i Oksenvad, som sp overværede.

Fra pastor Groth foreligger kun *to beretninger til Had* – 1870 og 1880.

Iflg den første foregik de fleste dåbshandlinger i kirken, og det kirkelige liv betegnes som recht lebendig. De forstyrrelser af dette, som ellers forekom i Nordslesvig, var i begge mgher af så ringe omfang, at de næppe mærkedes. Religionsundervisningen kunne som følge af lærernes dygtighed opvise særdeles gode resultater.

I 1879 havde der i Oksenvad været 806 altergæster (ca 900 indb), i Jels hhv 1018 og ca 1400. Skønt Groths angivelse af folketallet i annekset må antages at ligge i overkanten, kan der dog konstateres et fald i altergangsfrekvensen på mindst 20% siden 1869, en tendens, der med afbrydelse omkring 1890 holdt sig til genforeningen, således at Jels efter altergangskriteriet blev et af provstiets mest »ukirkelige« sogne.

Ikke des mindre noterer Groth, at kirkebesøget i 1879 havde været *gut* i Oksenvad, *sehr gut* i Jels, og at hænder og hjerter i de »ikke velhavende« mgher var åbne for både hedningemission og diakonissesag. Regelmæssig morgen- og aftenandagt var ikke almindelig, hvorimod postil, salmebog og bibel var i flittig brug i mange hjem om aftenen og på søndage hos dem, der ikke kunne komme i kirke. På aftenerne forud for kirkefesterne var der sang, læsning og bøn i så at sige alle hjem.

Groths bemærkning om Süberkrüb (se ovf – navnet gengives afvigende i de forskellige præsteberetninger) fortæller noget om sps teologiske holdning og citeres derfor »ordret«: »Brødremissionær Süberkrübbe har i forståelse med mig (og jeg kan gerne sige: efter mit ønske) holdt forsamlinger i Grønnebæk og Oksenvad til opbyggelse for os alle«.

Konventikler forekom ikke i sognene, og der øvedes ikke kirketugt udover formaninger på given foranledning.

Drikkeriet var stedvis i tiltagen, og der sporedes skadelige virkninger af øl- og vinstuer.

(Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Detlef Peter Wilhelm Theodor Tiedje (1880–89) er også omtalt under Øsby. I den eneste foreliggende beretning fra hans hånd om Oksenvad-Jels fra 1883 hedder det, at alt stort set er roligt i pastoratet. De nye ægteskabslove har ingen uheldige virkninger haft, kirkebesøget er godt og tiltagende, der er ingen konventikler og ingen sekter.

Missionsinteressen har været tiltagende, og flere rejser til de årlige missionsfester i Christiansfeld og Gram.

Pastor *Tiedje* indsendte i alt *9 beretninger* til synoden i Had.

Kirkelighed. Tallene foran og efter skråstreg angiver hhv *altergæster* og folketal: 1880 O 788/830, J 1008/1354. 1881 O 763/830, J 951/1361, sygekommunioner 26 og 46. 1882 O 765/850, J 1059/1357, sygekommunioner 25 og 45. 1883 O 780/850, J 1084/1357. 1884 O 761/850, J 1098/1357. 1885 O 712/850, J 1097/1357. 1887 O 742/789, J 1068/1291. 1888 O 743/789, J 1029/1291.

I Oksenvad var altergangsprocenten i 1880 94.9, i 1888 94.2, i Jels tilsvarende 74.4 og 79.7, således at kirkeligheden målt ved tallet af altergæster holdt sig konstant eller snarest udviste en mindre stigning i Tiedjes embedsperiode, i hvert fald i Jels.

Tallene for *gudstjenestebesøget* er som følger (gnsntal): 1880 O 100, J 170. 1881 som 1880. 1882 O 110, J 190. 1883 O over 100, J ca 200. 1884 O 100, J 170. 1885 O mindst 100, J ca 200. 1886 O ca 100, J ca 170. 1887 som 1886. 1888 ingen tal.

Tiedjes 1885- beretning bevirker imidlertid, at man tager hans statistik med et vist forbehold. Han skriver nemlig, at kirkebesøget er stigende, hvorefter han angiver 1884- tallene som ovenfor (mindre end foregående års). Provst Müller opdagede dette og gav beretningen denne randbemærkning: ? – voriges Jahr ca 200. Måske tør man slutte, at kirkegangen har været nogenlunde konstant, i Oksenvad 12–13%, i Jels 13–15%.

Ved de *kirkelige valg* i 1884 var der i Oksenvad 122 stemmeberettigede, der afgav 13 stemmer (10.7%), i Jels var tallene 231 og 14 (6.1%).

Gudstjenesteordning. Kirkelige handlinger udførtes efter den danske alterbog (1885-beret). Der holdtes ikke børnegudstjenester og formentlig heller ikke katekisationer.

Frimenigheden i Rødding. Som venteligt – alene den geografiske nærhed taler derfor – vandt denne mgh tilhængere i pastoratet. I sin første beretning angiver sp lidt ubestemt, at 4–5 familier var udtrådt af Landskirken og havde sluttet sig til frimghen. Bortset herfra øvede den ingen indflydelse i sognemghen, og de udtrådte søgte flittigt deres sognekirke (1881-beret). Det flg år berettes mere præcist, at 2 familier i Oksenvad og 3 i Jels allerede i Groths tid var overgået til frimghen, men at der måske var et vist opbrud i rækkerne, idet en datter af frimenighedsmanden, hmd *Peter Jensen Dixen,* efter anmodning var blevet optaget i sognemghen i Jels (1882-beret og breve af 13/7 og 16/8 1883 fra hhv Konsistoriet og synodaludv i Had).

Menighedsliv. Det gode forhold til missionær *Süberkrüb* fra Christiansfeld bevaredes; han kom mindst 2 gange om året til Tiedje for at holde forsamlinger i begge mgher. De besøgtes fremdeles godt, og sp deltog selv i møderne. Desuden holdt han selv mange forsamlinger, ligeledes med stor tilslutning (1881, 1882-beret).

Som i Øsbytiden (s 161 f) arbejdede Tiedje i årene i Oksenvad-Jels for ydre og indre mission. Allerede i 1880 fik han stiftet missionslæseforeninger i begge sogne (ca 20 medl i Oksenvad). Det ser ud, som om Jelsforeningen opløstes i slutningen af firserne, mens den i Oksenvad stadig bestod, da efterfølgeren trådte til (recht viele Mitglieder (1888- beret)). Resultatet af disse foreningers virke var, at *Kirkeligt Søndagsblad, Sædekornet* og *Evangelisk Missionstidende* holdtes i mange hjem i begge sogne (1889- beret).

Også på anden vis søgte sp at stimulere interessen for de to missionsformer, i de tidligere år ved missionstimer og -foredrag, i de senere ved missionsfester i kirkerne (1885, 1889- beret). Af prædikanter ved disse fester kan nævnes pastor Michaelsen, Rødding, og missionær P Petersen, Tirupaty. Ret betydelige kollekter (1888 f eks 214.44 M) optoges til støtte for hedningemissionen.

Sociale forhold. Der forekom nogen drukkenskab i sognene, navnlig i Ørsted var der en bevægtning, der gennem mange år havde vakt anstød (1882- beret). Senere beretninger melder om aftagende drikfældighed og besøg i udskænkningsstederne.

Gravide tjenestepiger fra Oksenvad, Jels og Rødding blev indkvarteret på den store arbejdsanstalt i Jels, hvor nedkomsterne fandt sted.

Efter 1886- beretningen havde de sociale forhold været meget trykkende i de 3 foregående ugunstige år, dog var det blevet særlig galt efter den »delvis kun mådelige høst« i 1885, der ledsagedes af lave priser på landbrugsprodukter.

Mange måtte kæmpe med tunge næringssorger, og den rette glæde i liv og arbejde manglede derfor ofte. Det kirkelige og sædelige liv havde ganske vist ikke i almindelighed taget skade under lavkonjunkturen, om end enkelte blev ligegyldige eller forfaldt til en tungsindig livsanskuelse. Der var således forefaldet 3 selvmord – 2 efter anfald af tungsind, 1 p g a drik. Ligene var blevet begravet uden kirkelig medvirkning.

Også 1888- beretningen omtaler landbrugskrisen – mådelig høst og lave priser – der yderligere havde forringet kårene for mange, skønt de allerede forud var kummerlige nok.

Tiedjes sidste beretning (1889) anslår en lysere tone: nøden var blevet lindret ved en god høst i 1888 og en i løbet af dette år indtruffet prisstigning på landbrugsprodukter.

Under krisen meddeltes som et opmuntrende træk, at degn og lærer i Jels Hans Jespersen Petersen og hustru havde stiftet 2 legater, 1 på 400 M til hedningemissionen og 1 på 450 M til fattige i Jels.

(Had provstearkiv; Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Fra pastor *Gustav Daniel Jebsen* (1889–94) foreligger 4 – delvis meget givende – beretninger til *synoden i Had.* Han var kirkeligtsindet, antagelig med ståsted i tysk Innere Mission.

Kirkelighed. Tallene foran og efter skråstreg angiver hhv altergæster og indbyggere: 1889 O 703/789, J 1063/1291. 1890 O 717/762, J 1092/1237. Pastor Jebsen indgav en udateret beretning, hvis oplysninger sikkert angår 1891: O 724/756, J 1098/1243. 1892 O 758/763, J 1111/1242. 1893 mangler. 1894 O 739/756, J 1050/1242. Altergangsprocenten steg i Jebsens Tid i Oksenvad fra ca 94 under forgængeren til 99.3 i 1892. I hans sidste år var den 97.8. Størst var stigningen i Jels, hvor Tiedje havde haft en frekvens på ca 80% i 1888. Her nåedes 89.5% i 1892. I 1894 gik 84.5% af befolkningen til alters.

Om kirkebesøget meddeles i 1890, at det var godt,

delvis meget godt i begge mgher. Senere angives det til 15–17% af folketallet i både Oksenvad og Jels. Kirkerne var i godt vejr ikke sjældent fyldt, hyppigst den mindre i hovedsognet (1891- beret). I 1893- beretningen meldtes om uforandret kirkegang i Oksenvad, hvor den enkeltes kirkegang var ujævn, mens nu 16–17% søgte kirken i Jels. Pastor Jebsens embedsperiode betegner således et brud på den langtidstendens i retning af »ukirkelighed«, som har kunnet konstateres i de to sogne.

Gudstjenesteordning. Den gamle ordning fra Tiedjes tid bibeholdtes i den enklest mulige form (1891- beret), idet en hel eller delvis nyordning ikke kunne påtænkes i Oksenvad, hvor man savnede kræfterne til dens musikalske udførelse. I Jels var der kun ringe interesse for en fornyelse af liturgien (1893- beret). Det flg år var alt stadig ved det gamle, dog sporedes der i Jels efterhånden en mulighed for en ændring af liturgien (1894- beret).

Der holdtes ingen børnegudstjenester, derimod ugetjenester med katekisation i fasten. Disse tjenester – mente sp – kunne på en måde kaldes børnegudstjenester, da børnene indfandt sig overordentlig talrigt til katekisationerne (1891, 93, 94- beret).

Frimenigheden i Rødding. Halvfemsernes første halvdel blev en nedgangsperiode for frimghen, hvad dens medlemstal i pastoratet angår. Også dens kirkelige indflydelse synes at have været ubetydelig. 1890-beretningen meddeler, at der var 2 grundtvigske Familier i hver sognemgh, efter at en familie i Jels – sandsynligvis i 1890 – var genindtrådt i landskirken. Efter 1891- beretningen var der i Oksenvad kun én grundtvigianer – af 94- beretningen fremgår det dog, at der må have været tale om en familie. Status i 1893 for Jebsens embedsperiode kan opgøres således: 1 grv familie i hvert af sognene, die aber absolut keinen Einfluss in kirchlicher Beziehung ausüben (1894- beret).

Menighedsliv. Der sporedes o 1890 ikke megen interesse for ydre og indre mission i noget af sognene (1890- beret). Dog bestod Tiedjes missionslæseforening i Oksenvad med 10 medlemmer, der dog ikke var ene om at yde gaver til mission (1893- beret).

Ret snart ændredes forholdene imidlertid, og det er sandsynligt – skønt ordet ikke nævnes af sp – at der opstod vækkelse i sognene, nok mest markant i Jels. Heraf fulgte interesse for hedningemission, og missionsskrifter holdtes i mange familier i dette sogn. Der var ingen Gustav Adolfforening (1893- beret).

Interessantest er forholdene omkring den tyske Indre Mission, der næppe, så lidt som den Tonnesenske, fandt tilhængere i Oksenvad. Sp formodede, at enkelte beboere fra Ørsted Mark, der holdt sig til kapellet i Overlert (se under Sommersted s), besøgte de IM- forsamlinger, der holdtes der.

Anderledes i Jels. Jebsen betegner de forsamlinger for tysk IM, som han vinter og forår holdt på Farrisgård (besøg: äusserst reichlich) som en art Nebengottesdienste. M h t besøget måtte man dog erindre, at Farrisgård ligger ved grænsen mellem flere sogne, således at tilhørerkredsen undertiden var sammensat af beboere fra *syv sogne* i Nordslesvig og *Danmark* (1891- beret).

I Jels vedligeholdtes denne interesse for tysk IM hos nogle, men de fleste vakte foretrak »den såkaldte kirkelige forening for IM«, altså den Tonnesenske. Dens missionærer holdt forsamlinger på 2–3 afsidesliggende steder i sognet. Omkring dets geografiske midtpunkt var der overhovedet ikke trang til forsamlinger af denne art. Sp havde som følge af tidnød ikke kunnet besøge »ordmissionens« forsamlinger og kunne derfor intet bestemt sige om tilslutningen. Det samme gjaldt en Jungfrauenverein, der skulle findes i tilknytning til kapellet i Overlert.

Jebsen holdt bibeltimer hver 14. dag i skolerne i Oksenvad (godt besøg), Ørsted (særdeles godt besøg), Jels og Grønnebæk (især sidstnævnte sted overraskende livlig deltagelse). Han fandt, at bibeltimerne i Ørsted dæmmede op for Bornholmernes forsøg på indtrængen (se ndf), idet den mand, der gav deres udsendinge husly og lod afholde forsamlinger, havde lovet, at så længe sp holdt bibeltimer om vinteren, så også gamle og svage fik lejlighed til at høre Guds ord, ville hans hjem være lukket for Bornholmerne. Han havde hidtil holdt ord (1893- beret).

Breklumpræsten Jensens billige prædikensamling vandt stor udbredelse i sognene, mest i hjem, hvor der fandtes syge og gamle. Selv havde sp solgt 80 eksemplarer af postillen. Også efter Bibelen var der nogen efterspørgsel, og det var opmuntrende, at efterspørgerne i flere tilfælde var unge karle (1891- beret).

Ungdommen var ret rigeligt repræsenteret blandt kirkegængerne, skønt der var unge karle på de større gårde i Jels, der var fuldstændig ukirkelige. Det samme gjaldt største delen af landarbejderne, men en del af de ældre af dem kom dog hyppigere i kirken end deres herskaber (1891, 1893- beret).

Som et kuriosum kan nævnes, at 1894- beretningen melder om et bryllup i Jels, ved hvilket kirkelig vielse *ikke* ønskedes.

Af *kirketugt* var der kun den sædvanlige rest tilbage: »faldne piger« holdt ikke kirkegang efter fødsler.

Konventikler. Sådanne holdtes i Grønnebæk og Ørsted af Bornholmere og metodister, men sp mente, at der på ingen måde lå opposition mod kirken til grund for dem (1890- beret). I dette år holdt Bornholmerne 4 forsamlinger i Ørsted, men da netop *deres* disciple var blandt de flittigste kirkegængere, kunne forsamlingernes afholdelse ikke betragtes som et udslag af kirkefjendskab (1891- beret).

En noget anden situation forelå måske i Grønnebæk, hvor nogle få personer gav Bornholmere o a adgang. Det var præcis de samme mennesker, der tiltrak missionærerne fra »den såkaldte IM«. Overhovedet lod denne lille gruppe sig henrive af enhver religiøs nyhedskræmmer, og deres kristendom var åbenbart af den formløseste art: snart besøgte de kirken flittigt, snart holdt de sig omtrent borte fra den i lang tid (1893-beret).

Også 1894- beretningen rapporterer forsøg på sekterisk indtrængen i sognene. I Ørsted mislykkedes de dog, fordi den ovf omtalte aftale stadig stod ved magt. I Grønnebæk var et par familier tilhængere af bornholmerne, og også »apostle« fra andre samfund var blevet modtaget der. Om nogen systematisk virksomhed var der dog ikke tale.

(Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Så vidt det kan skønnes af de *3 bevarede beretninger* fra pastor *Jes Petersen* (1895–1900) *til synoden i Had*, hørte han hjemme i IM af den Tonnesenske type, havde i hvert fald et nært samarbejde med denne retnings tilhængere i pastoratet. Den vækkelse, hvis konturer kan anes i formandens tid, tegner sig nu med tydelige træk, bl a ved oprettelsen af egentlige IM- »samfund«.

Kirkelighed. Tallene foran og efter skråstreg angiver hhv altergæster og indbyggere: 1896 O 522/775, J 774/1242, hvilket i Oksenvad giver 67.4%, i Jels 62.3% af folketallet. Altergangsfrekvensen i Oksenvad reduceredes således fra 1894 til 1896 fra 97.8 til 67.4%, i Jels fra 84.5 til 62.3%. Da tallene for 1896 er de eneste, der foreligger fra Jes Petersens funktionstid (1900 var

delvis vakanceår), tør vidtgående slutninger af det drastiske fald ikke drages, så meget mere, som kirkegangen fremdeles vedblev at ligge på et højt niveau, 15–17% af folketallet (1895- beret); 15–20% på alm, søndage, på festdage det dobbelte eller tredobbelte (1896- beret); 18% i Oksenvad, 15% i Jels, på festdage 30–40% (1897- beret). Hertil kom så en nyindrettet *tysk* gudstjeneste, der – tallene er utydelige – havde et besøg på 50–70 personer (1896- beret). Den gode kirkegang i Jebsens tid fortsatte således omtrent uforandret.

Gudstjenesteordning. Den ny liturgi blev kun delvis indført (1897- beret). Om sommeren holdtes på enkelte søndage børnegudstjenester forud for hovedtjenesten. I fasten var der 2 formiddagstjenester med katekisation, de øvrige ugetjenester fandt sted om aftenen (1896- beret).

Menighedsliv. Pastor Petersen holdt 2 ugentlige bibeltimer afvekslende i 4 skoler – klasseværelserne var for det meste gedrængt voll. Desuden holdtes overalt i landsbyerne i privathjem samfundsmøder (Gemeinschaftsabende) med samtaler ud fra bibelske tekster – disse samtalemøder var i høj grad udtryk for et befolkningsønske. Antagelig må det underforstås, at de lededes af sp, idet det bemærkes, at folk i Jels, Troldkær og delvis i Oksenvad om sommeren fortsatte møderækkerne på egen hånd *uden* præstens ledelse. I sognene arbejdedes der *kun* for nordslesvigsk IM, hvis missionærer af og til aflagde besøg for at holde forsamlinger. Gustav Adolfforeningen var derimod temmelig ukendt (1896- beret).

Det ovf beskrevne kirkelige arbejde fortsatte i uformindsket tempo det flg år, navnlig samlede samtalemøderne en stor kreds om Guds ord.

Interessen for ydre og indre mission var i kendelig tiltagen. I vinteren 1896 påbegyndtes således Missionsstunden til fordel for den breklumske hedningemission, ligesom også missionssyforeninger virkede overalt i landsbyerne. Samme efterår holdtes en stor missionsfest i Jels kirke for diakonissesagen og IM. Den indbragte det betydelige beløb 325 M (1897- beret).

Beretningen slutter karakteristisk således: Mit Gottes Hilfe wächst die Reichsache unseres Herrn ... unter uns. Er wird alles wohl machen; seinem Namen die Ehre.

Konventikler. Forskellige sekter havde forsøgt at trænge ind i Grønnebæk, dog havde kun Bornholmerne vundet tilhængere, som imidlertid havde sluttet sig til »samfundet« (die Gemeinschaft) i Jels (1896- beret). Det flg år kunne sp meddele, at der overhovedet ikke mere var tale om sektvæsen i mghen, eftersom de tidligere Bornholmere nu var de trofasteste kirkegængere.

Sociale tilstande. Beboerne berømmes nærmest undtagelsesløst som flittige og sparsommelige folk, der havde bibeholdt deres beskedne og jævne levevis. De fleste jordbesiddere sad ret godt i det, de få arbejdere havde for det meste eget hus. Også på de store gårde i Jels aflønnedes daglejerne så rimeligt, at de kunne være ret tilfredse. Skønt der her herskede eine laxere Zucht, måtte de sociale forhold i det hele siges at være gunstige for det kirkelige og sædelige liv. Drikkeri forekom kun sjældent, især efter oprettelsen af en Good-templarloge med ikke få medlemmer. Som et minus måtte bemærkes, at arbejderne på storgårdene sjældent sås i kirken (1896, 1897- beret).

(Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Peter Simonsen (1900–11) fik stor betydning for både IM, YM og ungdomsarbejdet. Han havde som ung været under antipietistisk påvirkning af Wilhelm Herrmann; men en omvendelse forandrede hans teologiske syn helt. Biskop H Fuglsang-Damgaard, der var fra Ørsted i Oksenvad sogn, giver i et udateret brev til P N en skildring af pastor Simonsen, hos hvem han i sin opvækst modtog undervisning i latin og græsk, og af de langvarige og dybtgående meningsudvekslinger, de havde med hinanden. Peter Simonsen sluttede sig efter 1912 til Det gamle Budskabs præster.

En begivenhed i hans tid var udskillelsen af Jels om et selvstændigt sogn. Denne fremkom efter mange års utilfredshed med tingenes tilstand hos menigheden dér. Befolkningen i Jels tiltog nemlig efter 1864, mens den aftog i Oksenvad, og i 1900 udgjorde den 1335 indb mod Oksenvads 769. (Om det følgende H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke I, 1945, s 125 f). Et voksende antal Jelsbørn måtte derfor gå den lange vej til konfirmationsundervisning i Oksenvad. I 1895 ansøgte menigheden i førstnævnte sogn konsistoriet om, at denne undervisning for de egne børns vedkommende måtte blive lagt i Jels. Men konsistoriet turde ikke lægge denne yderligere byrde på præsten og foreslog i stedet, at præstegården skulle flyttes til Jels, hvilket menigheden i Oksenvad selvfølgelig satte sig imod.

Efter pastor Jes Petersens afsked i april 1900 besluttede konsistoriet at lade embedet besætte kommissarisk indtil videre, og kirkeledelsen nåede nu på eget initiativ frem til en afgørelse. Den 27/11 1900 mødtes de 8 kirkeældste fra Oksenvad-Jels med repræsentanter fra konsistorium og rigsregering til forhandling om dette emne. Denne trak imidlertid ud, og adskillelsen blev først til virkelighed ved bekendtgørelse af 18/3 1903, der trådte i kraft 1/4 s å.

26/4 1903 blev pastor Simonsen valgt af menigheden i Oksenvad til sp og derefter udnævnt af konsistoriet. 1911 flyttede han til Jels og efter 2 års forløb videre til N Løgum.

Kirkelighed. Pastor Simonsen indsendte i sin tid i Oksenvad *6 beretninger til Synoden i Had.* De indeholder en rigdom af detaljer og viser, at sp havde sans også for den verdslige side af sognets liv. Hans kirkelige statistik er udførlig og gør et pålideligt indtryk, om end hans procentiske beretninger af og til er fejlagtige.

Altergæster: 1902 O 477/769, J 734/1335. 1903 (herefter Oksenvad alene) 480/769. 1904 464/769. 1906 458/757. 1907 465/757. 1908 449/757. 1909 472/757. 1910 456/779. Altergangsfrekvensen sank fra 75.7% i 1900 til 62.0 i 1902 og svingede derefter omkring 60%. I 1910 var den 58.5%.

Gudstjenestebesøg. (alle tal er gnsntal): 1900 O 126 (16.4%), på de 3 førstehelligdage 212 (27.6%), tysk (2 pr år) 65, J 205 (15.3%), førstehelligdage 396 (29.6%), tysk (6 pr år) 74. 1901 O 114 (14.8%), J 185 (13.9%), tysk 61 (4.6%). 1902 O 126.8 (16.5%), J 171 (12.8%), tysk 64 (4.8%). Tællingen i Jels angives at have været noget mangelfuld. I betragtning af det ikke ringe antal tysktalende her kunne gudstjenestebesøget have været bedre. Efter udskillelsen af Jels forøgedes det tyske gudstjenestetal i Oksenvad til 15 pr år, i den 3. søndag i hver måned, 2. jule- og påskedag samt 1. pinsedag. 1903 da 120 (15.6%), ty 59. 1904 da 133 (17.3%), ty 52.

1905 da 129 (17.0%), ty 44. 1906 da 144 (19.0%), ty 46. 1907 da 134 (17.7%), ty 41 (5.4%). 1908 da 131 (17.3%), ty 44 (5.8%). 1909 da 123 (15.8%), ty 40. 1910 da 121 (15.5%), ty 41. Ved fastegudstjenesterne i 1911(?), var der 139, 149, 134, 154 og 147 børn i kirke.

Gudstjenesteordning. (Oksenvad og Jels). I tilknytning til formiddagsgudstjenester på alm søndage var der i regelen hele året rundt skriftemål og altergang. Børnegudstjenester afholdtes *ikke*. (1901, 1903- beret).

Efter pastoratets deling var der i Oksenvad nadvertjeneste med forudgående skriftemål 2. søndag i hver måned. Mghssangen var bedret betydeligt efter oprettelsen af et kirkekor på 25 medlemmer, der trådte i funktion i julen 1903. Der holdtes nu børnegudstjeneste – sædvanligvis 2 gange pr md – i prg. Ca 30 børn plejede at give møde. I fastetiden var der aftentjenester i kirken (1905- beret). Fra 1. adventssøndag 1906 ændredes liturgien på 2 punkter: trosbekendelsen og Fadervor fremsagdes højt af mghen sammen med præsten, og den hidtidige ind- og udgangsbøn – efter sigende forfattet af biskop Boesen – afløstes af bønnerne i salmebogen (1907- beret).

Børnegudstjenesterne besøgtes i 1905 gnsn af 28, 1906 31, 1909 24, 1910 29 børn.

Menighedsliv. Pastor Simonsens ansættelse udløste en hektisk møde- og organisationsvirksomhed i sognene – her vil dog kun Oksenvad blive behandlet. Nordslesvigsk IM og dens arbejdsformer dominerede sognets kirkelige liv (1903- beret); trods al travlheden kan det imidlertid ikke konstateres, at der blev *brudt nyland* – i IMs forstand. Kirkegangen blev ikke bedre, i hvert fald ikke varigt bedre end før, altergangsfrekvensen ikke heller. Snarere må man antage, at den gammeldags sognekirkelighed brød sammen i disse år og afløstes af en – muligt til en tid – mere intensiv »menighedskristendom«, der plantede »skelpæle« ud mod det omliggende samfund og dermed fremmede sækulariseringsprocessen. Sideløbende hermed brød »den ny tid« ind over sognet, kendetegnet ved en efter forholdene betydelig erhvervs- bygge- og spekulationsaktivitet.

Arbejdsformerne for forgængerens tid – bibeltimer med godt besøg, samtalemøder i privathjem, missionsforeninger arbejdende for Breklum, der så at sige monopoliserede missionsinteressen, missionsfester i kirken, børnegudstjenester, med fastere organisation fra vinteren 1902/03 – overtoges og videreførtes naturligvis af pastor Simonsen. Missionærer fra nordslesvigsk IM havde fremdeles deres gang i mghen og virkede ved husbesøg og vintermøder bl a i skolen i Ørsted, sommermøder i prghaven. En støtte for deres arbejde var bedesalen *Salem* i Mølby (først omtalt i 1903- beret), uegennyttigt stillet til rådighed og drevet af en privatmand (diverse beret 1901–11).

Arbejdet for ydre mission synes i særlig grad at have haft mghens bevågenhed: 1901- beretningen omtaler missionsfester med *basar* i begge sogne, hvorved der i alt indkom 600 M. Et enkelt år (1906) gav Oksenvads 757 beboere over 1000 M til formålet, uden at de alm kollekter og klingpungen led derved (1907- beret). Senere meddeler sp, at interessen for hedningemission plejes ved 3 offentlige foredrag pr år (1909- beret).

Og nu de ny initiativer.

Man kan i Oksenvad følge tilblivelsen af den såkaldte missionsuge (betegnelsen for den art møder i kongeriget). I vinteren 1900/01 afholdtes nogle Evangelisationsversammlungen af lægprædikanter, for det meste i overværelse af sp. De havde godt besøg, og dette gjaldt navnlig forsamlingerne i ugen 24/2 – 2/3 1901, da der ved 3 aftenmøder (4 i Jels) taltes af udensogns præster og missionærer fra nordslesvigsk IM. Erfaringerne opmuntrede til fortsættelse, og en institution blev til. Betegnelsen Evangelisationsabende bruges i 1905 og 1907, i 1909 Evangelisationswoche, i 1911 endelig det mere danskklingende Missionswoche (et låneord?), der nu optog 4 aftener. Heller ikke ved disse lejligheder fornægtede pastor Simonsens interesse for statistik sig: 1907 var der 211, 300, 241 tilhørere, 1908 201, 290, 215, 1911 232, 200, 254, 260.

Trods en lidet lovende begyndelse med de unge mænd lykkedes det med årene at få ungdommen organiseret. Lettest gik det med pigerne. For dem afholdtes der (allerede under Jes Petersen(?)) Jungfrauenabende hver 14. dag i Mølby, ofte med over 20 deltagere. Hertil sluttede sig fra efteråret 1900 Jünglingsabende; men drengene var af et sejere stof: der var sjældent over 10 til stede, og i 1902 indstilledes møderne som følge af manglende besøg. Pigerne derimod fortsatte i *Salem* (20–30 fremmødte, 1903- beret, ca 30, 1909- beret). Det fremgår ikke, om en KFUK blev dannet. Derimod kan KFUM's grundlæggelse følges ret nøje.

Jævnsides med ovennævnte ungdomsarbejde forløb endnu et initiativ fra sps side. I foråret 1902 begyndte han at samle de nykonfirmerede til konfirmandaftener med betragtninger over et skriftord, indøvelse af salmer med harmoniumsledsagelse og oplæsning af opbyggelige skrifter. Måske var disse møder kimen til KFUM, idet sp betragtede denne organisation som en videreførelse af »plejen« af den konfirmerede ungdom (1909- beret).

Sammesteds (uden angivelse af årstal) berettes om KFUM's stiftelse: den var en fællesforening for Oksenvad og Sommersted, men sært nok figurerer den ikke i beretningerne fra sidstnævnte sogn.

Foreningen talte ca 40 aktive og henimod 20 »understøttende« medlemmer, de sidste ældre, mest gifte mænd. Deres opgave var at åbne hjem (og kaffeposer) for de aktives møder. Desuden skabte de grundstammen i et *bibliotek*. Bestyrelsen bestod af 2 gifte og 2 ugifte mænd.

Ved samlingsaftenerne læstes der op, foredrag holdtes – herved havde lærerne Behrendsen og Petersen assisteret – og møderne sluttede med en kort andagt ved en af de tilstedeværende præster.

Foreningen havde tilsluttet sig det i foråret 1908 stiftede forbund af nordslesvigske ungdomsforeninger (organ: Kristeligt Ungdomsblad for Nordslesvig med den bekendte sekretær Kylling, Had, som redaktør og pastor Simonsen selv som formand – se s 36).

Som sekretær fungerede en ung ugift maler, der havde været medlem af KFUM- foreninger bl a i Potsdam, Hamborg og Kbh. Ved festerne optrådte et basunorkester, dannet i efteråret 1908.

Gustav Adolfforeningen blev lagt *de vakte* på sinde i den årlige *bedeuge* (også et af sps initiativer), men det hjalp vist ikke.

Derimod var der interesse for en anden *tysk* institution, diakonisseanstalten i Flensborg. 2 unge kvinder fra mghen var indtrådt her som Probeschwestern. Også på anden vis havde man forbindelse med anstalten, idet en pige, der havde opholdt sig nogen tid der, fra 1/5 1903 skulle overtage stillingen som sygeplejerske i en *sygeplejeforening* omfattende Oksenvad og Jels (1903- beret). Det sidste skud på foreningsstammen blev en *blåkorsforening* for Oksenvad og Sommersted. Den havde, da beretningen aflagdes, kun beskeden tilslutning (1911- beret).

Den kristelige blad- og boglitteratur flød stærkt ind over sognet. Titlernes antal røber givetvis noget om den fremfarende kraft bag vækkelsen. Da tillige denne litteraturs betydning for bevarelsen af det danske sprog – om end ikke i dets ædleste form – ikke bør underkendes, hidsættes samtlige citerede titler, her vistnok anført fuldstændigere end i noget andet sogn.

Endnu i 1903 var udbringelsen ikke egentlig organiseret. Dog var der sørget for fordelingen af *Kirkeklokken, Søndagsmissionæren, Den lille Missionær, De unges Bibliotek, For mine smaa Venner, Asschenfeldt-Hansens Bibelforklaring* (Fra Guldgruben (?)) og *Den indre Missions Tidende*. Gennem skolerne distribueredes *Smaa Palmeblade* og *Die köstliche Perle*. Breklummissionens månedsblad *Vort Missionsblad* havde ca 50 holdere, *Breklums Søndagsblad* og *Kirkeligt Søndagsblad* holdtes også spredt. Hertil kom, at man i mange hjem havde N P Madsens *Husandagtsbog*.

Bibelen læstes flittigt, ofte med hjælp af ovennævnte forklaring, og teksterne drøftedes i *ugentlige møder* i privathjem i Oksenvad og Ørsted. *Prædikenteksterne* uddeltes hektograferet ved kirkedøren ca ½ år i forvejen. Også de blev gennemgået i hjemmene (1903- beret).

Supplerende meddeles i 1909- beretningen, at bladene *Zions Ven* og *Et Ord med paa Vejen* havde stor udbredelse, og at de tilflyttede »kolonister« især værdsatte Bladene *Himmelen* og *Sonntagsblatt fürs Haus*. Blandt de i sognet arbejdende polakker omdeltes *traktater på polsk*, som de – skønt katolikker – gerne modtog.

Al denne travle aktivitet i og uden for kirken endte da også med en *vækkelse*. Den kom i begyndelsen af 1906, men blev – så vidt det kan skønnes – kun overfladisk, og gudstjenestebesøget blev snarere ringere efter end før.

Som det ses af oversigten over dette, steg kirkegangen noget fra 1905 til 1906. Sp formodede, at dette kunne hænge sammen med vækkelsen, hvis omfang han muligvis overvurderede som følge af en regnefejl. Han havde beregnet kirkegangen i 1905 til 15.7% – faktisk var den 17.0!

Frimenigheden i Rødding. Skønt der det foregående år var blevet bygget *forsamlingshuse* i både Jels og Sommersted, havde der ikke fundet overgange sted til frimghen. Dens fors de 2 steder besøgtes dog muligvis af enkelte medlemmer af mghen i Oksenvad.

Konventikler. Sognet var temmelig forskånet for sektvæsen. Der kom af og til udsendinge fra Bornholmerne til Grønnebæk, og en familie i Mølby sluttede sig til Frelsens Hær, men propagandaen var beskeden (1901- beret).

Efter udskillelsen af Jels høres så godt som intet til sektvæsen. En adventist havde holdt foredrag i kroen i Mølby, men de gik sporløst hen. Samtidig havde en kolportør af denne retning gjort ret gode forretninger, men sp fortrøstede sig til, dass die betreffenden Bücher wird(!) [nicht] gelesen werden (1905- beret).

Sociale tilstande. Som forgængeren berømmede også Simonsen sine sognebørn som i almindelighed flittige, ædruelige og sparsommelige folk. Armod var en sjældenhed. Største delen af mghen var småbønder og hmd, familiebruget dominerede følgelig, hvorfor man hørte færre klager over mangel på tjenestefolk end andetsteds. Påfaldende i betragtning af, at det drejede sig om landsogne, var den ringe bofasthed. Køb og salg af fast ejendom hørte næsten til dagens orden, og tallet på konkurser var tiltagende. Disse sidste forhold var til skade for mghens kirkelige og sædelige liv. Ligefrem skæbnesvanger for en del tjenestefolk var besiddelsen af *cykler*, ved hvis hjælp man kunne nå alle forlystelser i miles omkreds (1901- beret).

Også Oksenvad sogn blev velsignet med en *Kleinbahn*, men glædeligt var det, at Ørstederne havde modsat sig indretningen af en kro ved den derværende station (1905- beret). Glæden blev dog stakket, for sognerådet besluttede sig for et udskænkningssted på eller ved banegården. Den skulle ikke blot have skadet tjenestefolks ædruelighed, men også have draget nogle bønder ud på skråplanet (1907- beret).

I næste beretning opretholdtes klagen over forholdene på stationen, men nu var det ikke blot galt her, også kroen i Mølby var blevet tilholdssted for natlige – larmende – sviregaster. Rosværdig midt i bedrøveligheden var en bestemmelse, som strengt forbød arbejderne ved mergelbanen nydelse af alkohol i arbejdstiden (1909- beret).

Temaet *den fluktuerende befolkning* genoptoges i 1905- beretningen – tendensen var blevet forstærket. I vinterhalvåret 1904/05 havde 25–30 gårde, husmandssteder, etc, skiftet ejere (nogle endog flere gange) eller var blevet udvidet eller udstykket. I Mølby var der desuden stor byggelyst. Tilflytningen fra tysktalende egne som Ostfriesland var taget mærkbart til.

I 1907 berettes atter om livlig handel. Ca 1/3 af sognets ejendomme havde skiftet ejere i løbet af de foregående 2(? – tallet utydeligt) år, nogle endda 2–4 gange. Som eks på de hastige forandringer nævnes Mølby, hvor af 44 bygninger de 11 var opført i det 20. årh, og en 12. nybygning var forestående. Med alt dette stagnerede eller aftog sognets befolkning. Simonsens sidste 2 rapporter fra Oksenvad beretter om uformindsket tempo i den for kirkelivet så skadelige ejendomshandel – han kan kun håbe på en neddæmpning af *spekulationen*. (1909).

Det kunne der nok være grund til. Karakteristisk for tiden var *selskabs-* og *foreningsdannelser* med erhvervsmæssige formål: en *skovforening* (Waldgenossenschaft) sigtende mod beplantning af Oksenvad hede – allerede 1911 var en stor del af de sandede flader tilplantet – et *mergelbaneselskab* med centrum i Mølby, hvorfra merglingen skulle udstrækkes over Oksenvad til Bæk og hinsides Mojbøl. Man havde også drøftet oprettelsen af et *elektricitetsværk* – det syntes ikke at skulle blive til noget – og en *aktiebank* i Jels (se der), i hvilken flere i Oksenvad var interesseret. Det kan bemærkes, at nogle præster så skævt til den ny form for pengeinstitutter, idet de frygtede usund finansiering via vekselforretningerne (1907- beret).

Mergelverband Oxenwatt fik succes. Interessenter i Bæk, Kestrup og Mølby var allerede blevet forsynet fra sognets rige mergelleje, og nu kom turen til Stursbøl, Mojbøl, Ø Lindet og Jels (1909- beret). Merglingen havde nu (1911- beret) bredt sig således, at det meste af omegnen havde fået del i den.

Endnu et storprojekt var kommet til: *afvandingen* af de lave, sumpede engstrækninger langs Nørreå.

Nationalitetskampen omtales aldrig af Simonsen. Han nævner uden kommentar i 1909 sammenlægningen af mindre gårde og større hmdbrug til *rentegårde* (Rentengüter) og sætter endnu i 1911 spørgsmålstegn ved, om denne endnu så ny institution – nogle mindre brug var blevet oprettet i sognet – ville stå sin prøve. At de stod i fortsykningens tjeneste, berøres ikke.

(Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetning for de pågæld år).

I Had provstearkiv findes ingen beretninger for 1913. Der foreligger derfor kun én (1915) fra pastor *Th G Christiansens* Oksenvadtid (1911–15). Embedet betjentes derefter af vikar eller var provisorisk besat frem til 1921, hvorfor den resterende bevarede statistik sognet vedrørende meddelse under ét.

Altergæster. 1912 403 = 51.7%. 1913 376/779. 1914 411/779. 1916 399/779.

Altergangsfrekvensen sank i forhold til 1911 og svingede omkring 50%. Højest var den i 1914 med 52.8%.

Gudstjenestebesøg. 1912 ty 34, da ?. 1913 da 91 (11.7%), ty 41. 1914 da 94.3 (12.1%), ty 53. Nic C Nielsen (tidl Sommersted), der vikarierede i 1917, meddeler kun, at besøget var ret godt.

Menighedsliv. Pastor Christiansen måtte konstatere nedgang i det danske kirkebesøg fra o 1912. Han formodede, at den stod i forbindelse med de foregående års kirkelige kampe (se s 38 f). Derimod var det tyske besøg stigende, hvilket *kan* hænge sammen med hans arbejde for den tyske del af mghen (se ndf). Fastegudstjenester afholdtes, men her var færre deltagere end om søndagen.

Ligeledes måtte det erkendes, at deltagelsen i bibeltimerne om vinteren i Oksenvad og Ørsted skoler ikke mere var god – es hängt das auch mit dem Parteiwesen in der Gemeinde zusammen. Og med missionsugerne gik det tilbage. Besøget i 1913 kunne ikke måle sig med tidligere tiders, og i 1914 bortfaldt møderækken helt »på grund af vanskelighed med at skaffe de rigtige talere«. I stedet prædikede på onsdage i fasten præsterne Bahnsen, Tonnesen og Prahl – i sig selv en tilkendegivelse af sps stillingtagen til striden i IM.

Børnegudstjenester afholdtes stadig (gnsnbes 20), ligeså børne- og ungdomsfester i prghaven. Blåkorsforeningen stod i stampe.

Pastor Christiansen genoptog forgængerens forsøg på at nå ud til gamle og svage på den afsides Ørsted Mark, hvor der holdtes andagter rundtom i hjemmene 1 gang pr md. Deltagelsen var god, og sp følte sig alle vegne modtaget »med stor venlighed«.

Han synes at have prioriteret den kirkeligt-nationale samling af tyskerne i sognet højt. Det begyndte med Jugendabende i 1913, ved hvilke *tysk* ungdom af begge køn samledes med præstefamilien i dennes hjem 2 gange pr md til korte taler, oplæsning og indøvelse af salmer og sange til violin-, mandolin- og guitarledsagelse. Ungdommen mødte talrigt op, ofte så langvejsfra som Jels og Skrave.

Krigsudbruddet forstærkede til en tid den i forvejen svulmende tyske nationalfølelse. Vel under indtryk heraf ændredes Jugendabende til deutsche Abende, der søgte at samle *alle* aldersklasser: Es sind rechte Familienabende geworden, die gut besucht sind. Im Mittelpunkt steht in dieser Zeit natürlich das Thema: Gott will unser Volk erneuern und segnen ... Das Gesangbuch wird fleissig benutzt. Wir beten für unsere Brüder im Felde, für Kaiser und Volk und für uns selbst.

Sociale tilstande. Handelen med fast ejendom var delvis gået i stå.

(Had provstearkiv Synodalsager og synodalakter for de paagæld år).

Da pastor Christiansen rejste til Skodborg, stod embedet ledigt til 1918, medens sp i hhv Jegerup og Jels vikarierede. Det var præstemangelen under 1. verdenskrig, der gjorde sig gældende. Nu fremsatte konsistoriet imidlertid forslag om at gøre Oksenvad til anneks til Jels! Det satte menigheden sig stærkt imod og tilbød selv at skaffe en vikar. Det blev på de 2 kirkeældste Gregers Geils og Søren Petersens initiativ pastor emer Nic Nielsen, hvis beretning fra 1917 intet nyt meddeler.

Ved juletid 1917 var Brødremenighedens missionær *Jakob Peter Terp* blevet løsladt fra krigsfangenskab og var vendt hjem. Han blev derefter indsat af konsistoriet som kommissarisk sp og tiltrådte i april 1918.

Tiden efter 1920

Jakob Peter Terp (1921–30) er omtalt under Sahl-Vinderup i bd VI. Med genforeningen ophørte konsistoriets kompetence; men det danske kirkeministerium forlængede hans konstitution. Året efter stemte et overvældende flertal for hans forbliven, hvorefter han fik kaldsbrev 25/4 1921. Han fik sin faste plads i IM og gjorde yderligere et stort arbejde for søndagsskolen.

IM vedblev i en årrække at have en stærk stilling i menigheden. Det fremgår videre af beretningerne om sognet i KH i de første år efter genforeningen, at det er præget af megen gammel kirkelighed og af kærlighed til og interesse for kirken. Men der var nationale bryderier.

Oksenvad sogn, der indtil 1870'erne havde været udpræget dansk, fik derefter et tysk mindretal, der så vidt ses består endnu. Dette havde krav på tyske gudstjenester, og der fastsattes først 2, senere 15 sådanne pr år (se ovf).

Denne ordning forblev i kraft til 1924, da biskop Ammundsen forespurgte menighedsrådet, om man ønskede den bibeholdt. Rådet svarede herpå, at besøget i de sidste år havde været stærkt aftagende, og at deltagerne i de tyske gudstjenester også mødte ved de danske. De tyske tjenesters tal blev derfor nedsat til 3 årligt, nemlig jul, påske og pinse.

Allerede i 1928 ansøgte det tyske mindretal biskoppen om en månedlig tysk gudstjeneste ved en præst udefra. Da loven gav en sådan ansøgning medhold, bevilgedes det ansøgte. Den første præst blev frimenighedspræst Horstmann fra Haderslev. Ansøgerne dannede dog ingen egentlig frimenighed. Forholdene under og efter besættelsen bragte en årelang standsning i de tyske gudstjenester; men disse blev genoptaget ved tysk frimenighedspræst i begyndelsen af 1950'erne.

Pastor Terp efterfulgtes af *Christian Frederik Vriborg* (1930–42), der flyttede til Vivild-V, hvorunder han er biograferet som udpræget IMpræst, dernæst af *Mathias Jonathan Olesen* (1942–46), der rejste til Matthæus K, Kbh, men endte som sp Rødding. Også han, fra hvem den nævnte artikel om Oksenvad i Den nordslesvigske Kirke I stammer, var en solid og flittig IMpræst.

De næste 14 år forvaltedes embedet af *Filip Timotheus Rosager* (1947–61), der kom fra Rødding, Viborg stift, og efter et kortvarigt ophold i Hasle-Rutsker, Bornholm, vendte tilbage til Haderslev stift, nu i Bredstrup (Herslev-Bredstrup), Fredericia provsti. Han stod ligeledes IM nær. Hans efterfølger, *Anders Christian Studsgaard* (1961–65), havde været dansk sømandspræst i bl a Antwerpen og Hamborg og flyttede derefter til Lyngby som rkp ved Christians K dér. Sp siden da er *Jørgen Jensen*.

Den sidste beretning fra Kirkelig Håndbog i 1967, der giver oplysninger af mere beskrivende karakter, lyder for Oksenvads vedkommende: Kkg 6%, nogen gldags kirkelighed, noget præget af Lt Mf, IMkreds (30), jævne soc forh, samtale-

kredse, børnegudstjeneste i kirken, ungdomsmøder i prg. I 1978 var kirkegangsprocenten kun 2–3.

Lægfolk

Af betydelige lægfolk er der kun grund til at nævne gdr *Gregers P Geil* (1861–1937), hvem sønnesønnen, domprovst Georg S Geil, har beskrevet i et brev til P N.

Han var sognerådsformand i 45 år, 1888–1933. Hans anseelse fremgår deraf, at én listes stillere ved et forestående sognerådsvalg spurgte ham, om han allerede var opstillet på en anden liste, for ellers ville de placere *ham* som kandidat! Han karakteriseres yderligere som præget af gl sønderjysk kirkelighed og af varm, livsbekræftende pietisme.

Skolen

Iflg visitatoriets beretning af 7/3 1863 var der i Oksenvad-Jels pastorat 2 degneskoler, 2 distriktsskoler og 1 biskole. Heraf lå de 3 i Oksenvad sogn. Af disse består endnu skolerne i Oksenvad by og Ørsted (Dansk Skolehåndbog 1975. Se i øvrigt under Jels om skolevæsenet i dette sogn).

Oksenvad degneskole havde 75 børn i én klasse under degn R Jørgensen, »som trods sin fremrykkede Alder underviser Børnene med meget Liv og roesværdig Omhu«. Prøvens udfald var derfor godt. Her mødte også børnene fra *Stursbøl biskole*. »De læste godt og fremlagde gode Skriveprøver«.

Visitatoriet påtænkte at nedlægge biskolen og slå den sammen med Oksenvad skole, der i så fald måtte lægges nærmere Stursbøl.

I *Ørsted distriktsskole* underviste H H Schjøtt 64 børn. »... dens Tilstand viste sig ved Prøven upaaklagelig«.

Jels (skrives Jarls) *degneskole* havde 91 børn i 2 klasser. Førstelæreren, degn H J Petersen, »synes at være en temmelig ringe begavet Mand, der underviser og examinerer uden Liv og Aand, saa at Udfaldet af Prøven her sædvanligt er mindre tilfredsstillende og lod ogsaa denne Gang endeel tilbage at ønske i alt, hvormed Førstelæreren har at gjøre. Den i Foraaret 1862 ansatte Andenlærer G Chr Carstens synes derimod at være en dygtig Mand, og Elementarklassen aflagde en god Prøve, ligesom ogsaa øverste Klasse i det Fag, han der læser, nemlig Geografi«.

Grønnebæk distriktsskole: 2 klasser, der undervistes af førstelærer Chr M Lauritzen og andenlærer J H Jensen. Skolens tilstand var »ikke synderligt tilfredsstillende, men Forholdene lægge mange Hindringer iveien. Skolebesøget er saaledes temmelig uregelmæssigt, da Veiene ere lange og mange Beboere fattige«.

Der fandtes fattighus i både Oksenvad og Jels, det sidste i uforsvarlig stand. Udgifterne til fattigvæsenet var (1861) i Oksenvad 406.3.3 rdl (843 indb), i Jels (1266 indb) godt det dobbelte – 857.2.12 rdl.

(Had provstearkiv, nr 376, Almindelige kirkelige forhold, etc).

Undervisningen erklæres for tilfredsstillende i alle indberetninger til og med 1883 undtagen for Ørsted skoles vedkommende, der i 1883 havde en drikfældig lærer. Oksenvad skole fik et bibliotek i 1932 og en ny bygning i 1942. I 1930'rne blev der oprettet en tysk privatskole i Mølby, der efter nogle års stilstand efter besættelsen kom i gang igen i 1955 for atter at forsvinde efter godt 20 års virke (1976).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 1 s, 5 up, valg; 1934 3 IM, 3 ikke-IM; 1945 3 IM, 1 hmd, 2 s, valg; 1953 3 IM, 1 up, 1 s, 1 hmd, valg; 1965 5 up, 1 s, valg. Sidst kendte fm smedemester P Christiansen, Ørsted.

Antal altergæster 1926 431, 1934 250, 1942 336, 1954 470, 1966 431.

IM-smf (ikke over 10). Sidst kendte formand grd Gustav Wind, Ørsted. Samtalekredse, ungdomsmøder i prg, missionshuset Salem i Mølby (oprettet ca 1910), LtMf, børnegudstj, YMkreds.

Intet trossamfund u f folkekirken.

Folketal 1860 814, 1910 779, 1921 745, 1960 848, 1970 745.

Kirkebygningen

Frit over Nørreås enge ligger den statelige kirke, der kan ses videnom, og som består af romansk apsis, kor og skib med 2 sengotiske tilføjelser, et våbenhus ved sydsiden og et tårn i vest. Den romanske bygning er rejst af granitkvadre over en profileret sokkel. Skibet har fladt, gipset loft, medens der i koret i gotisk tid er indbygget et otteribbet hvælv. Våbenhuset er ganske vist gotisk i sin kerne, men stærkt ombygget i 1832 og 1921. Det gotiske tårn er bygget af flammede munkesten, men forneden findes der genanvendte granitkvadre fra skibets vestre gavl. Det krones af et højt, blytækt løgspir, der blev helt fornyet efter en lynbrand i 1802. Resten af kirken er også blytækt undtagen våbenhuset, der bærer tegltag.

Altertavlen er et renæssancearbejde fra 1638, dog en hel del fornyet i 1879, med kraftige korintiske søjler. I storfeltet er der egetræsrelief fra sidstnævnte år, Kristi dåb. Kalken og disken er fra 1724, og de balusterformede messingstager fra 1700-tallets anden fjerdedel. Den romanske granitfont har glat kumme og karakteristiske hjørnehoveder på foden. Prædikestolen med drejede hjørnesøjler og aflange ottekantede fyldinger er fra 1709 med staffering fra 1716. Stoleværket i nygotik er fra 1890. Klokken er støbt 1913 af fa Ohlsson, Lübeck.

Fra helligtrekongersdag 1975 til skærtorsdag 1976 gennemgik kirken en restaurering, der bl a omfattede en udskiftning af det gl orgel fra 1890 fra Marcussen & Søn, Åbenrå, med et nyt fra samme fa. Det nye har selvstændig pedalstemme.

Præstegården er fra 1834 med tilbygninger fra 1863 og 1907, men i øvrigt uden særlig arkitektonisk eller kunstnerisk interesse.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1910 5511 Rm, 1922 3. kl, 1958 12. kl.

16. 1850–59 **Peter Jürgensen,** se sp Hesselager.

17. 1860–63 **Christian Bodislaus Kellerup Høeg,** f Kbh 1/10 1817. Forældre: Urtekræmmer

Kbh Andreas Peter H og Christiane Schultz. Dim Kbh Ø Borgerdydssk 34, c 26/4 41 (1), g 1) Ringsted 22/4 48 Caroline Sigfride Wengel, f Ringsted 31/5 19, d Kbh 2/7 49. Forældre: Apoteker Ringsted Hans Jørgen W og Sophie Frederikke Aabye. G 2) 51 Ida Christiane Elisa Dorph, f Horsens 26, d 10/5 1920. Forældre: Rektor Horsens, professor Niels Winding D og Louise Amalie Bloch. Lærer Friis' realskole, Kbh, 7/8 51 sp N Hacksted, 23/1 60 sp Oksenvad-Jels, d Oksenvad 21/9 63.

Pers kap 1863–64 **Georg Ernst Becker,** se sp Grejs-Sindbjerg.

18. 1865–80 **Theodor Otto Wilhelm Hieronymus Groth,** se sp Magstrup-Jegerup.

19. 1880–89 **Detlef Peter Wilhelm Theodor Tiedje,** se sp Øsby.

20. 1889–94 **Gustav Daniel Jebsen,** se sp Ullerup.

21. 1895–1900 **Jes Petersen,** f Bylderup 4/4 1855. Forældre: Gdr Peter Christian P og Mariane Olesen. Dim Had 78, c 83, g Dorothea Elisabeth Reusch. 82 vikar, diakon & rektor Kremmen/Potsdam, s å adj min Linden/Potsdam, 5/10 88 sp Abild, 13/3 95 sp Oksenvad-Jels, afsked 00, rektor Glisnien/Posen, d Tønder 5/11 1922.

22. 1900–11 **Peter Simonsen,** se sp N Løgum.

23. 1911–15 **Thomas Georg Christiansen,** se sp Skodborg.

24. 1918–30 **Jacob Peter Terp,** se sp Sahl-Vinderup.

25. 1930–42 **Christian Frederik Vriborg,** se sp Vivild-Vejlby.

26. 1942–46 **Mathias Jonathan Olesen,** se sp Rødding.

27. 1947–61 **Filip Timotheus Rosager,** se sp Herslev-Bredstrup.

28. 1961-65 **Anders Christian Studsgaard,** f Brøns 7/2 1923. Forældre: Lærer Lars Jensen S og Mette Marie Andersen. Dim Ribe 42, c 53 (h), g 11/7 48 Vibeke Christiansen, f Kbh 15/1 28. Forældre: Afdelingschef Kbh Handelsbank Axel Rudolf C og Laurence Kirstine Nielsen. 30/5 53 da sømandspr Antwerpen og Gent, 55 ambassadepr Bruxelles, 58 da sømandspr Hamborg, 29/8 61 sp Oksenvad, 24/3 65 rkp Christians K, Kongens Lyngby, 1/4 73 sp Skarrild.

29. 1965– **Jørgen Jensen,** f Kbh 24/12 1926. Forældre: Organist Højdevangs K, Kbh, Ove Martinus J og Hermance Marie Damgaard. Dim Chrh gymn 45, c 56 (h), ug. 14/12 56 hjpr Lynge-B, 58 do Allinge, 61 do Egebæksvang, 62 rkp Kbh, Davids K 2/11 65 sp Oksenvad.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1930 og 1965; P Nedergaard: Kirkelig Håndbog 1923–67; Den nordslesvigske Kirke I, 1945, afsn om Oksenvad; De danske kirker, bd 18, 1970, afsn om Oksenvad; H Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne. Sdj årb, 1934; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd VII, 1977; Den danske skolehåndbog. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv, Had provsti 1856–83; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger; Had Provstearkiv, Synodalsamlinger og synodalberetninger for de pågæld år, samme nr 376.

JELS FRA 1903

Af J W O og H P

Topografi

Jels sogn omgives af Oksenvad, Sommersted, Stepping, Skrave og Skodborg sogne i Vojens-Christiansfeld provsti, af Ødis og Vamdrup sogne i Kolding provsti og endelig af Rødding og Ø Lindet sogne i Tørninglen provsti. Areal 4032 ha.

Det mest iøjnefaldende træk ved sognets natur er forekomsten af den 5 km lange Jelsdal med de 3 langsøer, Oversø, Midtsø og Nedersø. Dalen er gravet ca 25 m ned i plateauet, og søerne har en maksimal dybde af ca 12 m. De afvandes gennem forlængelsen, Jels å-dalen, til Gram å. Overfladeformerne har lange, bløde skråninger og minder meget om bakkeøformer. Højden er som regel over 50 m over havet. Der findes betydelige områder med moræneler, delvis ret stenet, især i sognets nordlige del.

Det befolkningsmæssige centrum er storlandsbyen Jels, der nu er stærkt bymæssigt præget. Den ligger ved sydvestenden af Nedersø. Resten af sognet har en ældre spredt bebyggelse med talrige storgårde og kolonibebyggelser hist og her. Den nordvestlige del indeholder nogle skovområder. Grønnebæk blev afvandet allerede 1940–45 og er nu kultiveret. Hovedtrafikårer er den østlige længdebane samt amtsvejen Haderslev-Vejen, der til dels falder sammen med den gl oksevej, og diagonalvejen Kolding-Tønder.

Byer Jels med kirke, skole, bibliotek, missionshus, forsamlinghus (Jels Landbohjem), sportsplads, friluftsbad, friluftsteater, hotel, Banken for Jels og Omegn, filial af Andelsbanken. Farris med hotel og jernbanest og Grønnebæk.

Bebyggelser Jelsskov, Over Jels, Jels Troldkær, Barsbøl mark, Katrad, Grønnebæk mark, Hennekesdam, Klovtoft.

Gårde St Barsbøl, Haraldsholm, Farrisgd, Agentoft, Jelsgd, Frømadegd, Bojsnap, Mariegd, Nålkærgd, Ravngd, Johanneshvile, Farrislund, Skovgd, St Klovtoft, Nygd, Bommerlund, Vejbækgd, Hovgårdsminde, Voldstedgd og Højvang.

Ved Voldstedet ved Midtsø ligger en restauration.

Skove Barsbøl skov, Klaskeroj og Jels Nederskov samt Haraldsholm skov er statsejede under Haderslev skovdistrikt. Der findes imidlertid flere mindre skove i privat eje; den mest kendte af disse er Bramsens skov.

Oldtidsminder 1 dyssekammer uden dæksten ved Klovtoft og 10 høje, hvoraf de mest kendte er de 2 Himmelhøje syd for Jels og Rønnehøj ved Hennekesdam.

Jels voldsted ligger ved vestbredden af Midtsø og er mod syd og vest omgivet af enge. Det er fremkommet derved, at sydspidsen af en bakkehalvø er afskåret ved en lige grav fra søen til engen, hvorefter en indtil 2 m høj vold er bygget inden for denne grav med udløb i en lang bue langs kanten af engdraget til søbredden. Der er tale om et fæstningsanlæg fra den tidl middelalder.

Jels vindmølle, der er fredet i kl B, blev i 1960 erhvervet af en kreds af borgere i Jels, der ønskede den i 1859 opførte mølle restaureret. Vindmøllen, der nu er en selvejende inst, og som stadig er i drift (1965), er i nyere tid blevet beklædt med tagpap.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først under Rødding herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det Jels amtsforstanderskab. Det var delt i kommunerne Grønnebæk (med Agentoft og Hennekesdam) og Jels.

Personregisterdistr: Jels, der 1920 deltes i Jels I og Jels II.

Efter omlægningen i 1970 hører den tidl Jels sognekommune under Rødding storkommune, Sønderjyllands amtskommune.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 188 da, 12 ty; 1884 122 da, 22 ty; 1912 164 da, 87 ty.

Folkeafstemningen 10/2 1920 788 da, 147 ty (tilrejsende 25⅘ da, 71 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 401 da, 45 ty, 16 s (s = socialdemokrater); 11/4 1924 416 da, 35 ty, 43 s; 16/11 1932 485 da, 30 ty, 194 s; 3/4 1939 862 da, 31 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 857 da, 10 ty; 14/5 1957 856 da, 11 ty; 23/1 1968 1025 da, 9 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Tiden efter 1903

(Om det flg se især Den nordslesvigske Kirke I, 1945, s 109–111 af sp P Boye Hvorslev).

Jels sogn blev under fremmedherredømmet udbygget til en stærk tysk position i den nationalpolitiske front mod Danmark. Endnu ved folkeafstemningen i 1920 udgjorde det tyske mindretal 16% af de afgivne stemmer. I årene derefter udtyndedes det mere og mere og udgør vel nu kun ca 1%.

Det kirkelige liv prægedes også af dette forhold. Medens der til delingen af pastoratet blev holdt 6 tyske gudstjenester, blev dette antal forøget til 15 i 1904. Først i 1936 nedsattes det igen til 7, hvorefter de tyske gudstjenester helt forsvandt efter 1945. De foretoges af en tysk præst med bopæl i Haderslev.

I 1897 brød en vækkelse igennem, der ikke var båret frem af nogen bestemt person, men var en udpræget menighedsvækkelse (se foran under pastor Jes Petersen). I de efterfølgende år begyndte en lille kreds af IM at samles i den private missionssal, der blev indrettet i 1898, og som først afløstes af et egentligt missionshus i 1950'erne. Dermed var det samfund grundet, der endnu er et væsentligt led i sognets åndsliv.

Det kirkelige liv ytrede sig i øvrigt også i en levende interesse for YM, opr Breklummissionen, senere DMS. Efter et sammenbrud under 1. verdenskrig genopstod kirkelivet efter genforeningen og holdt sig med uformindsket styrke indtil ca 1950. Herefter kan en ny afmatning spores bl a i altergangstallene og kirkegangsprocenten, men heri deler sognet skæbne med an-

dre. Alligevel er Jels forblevet et af de relativt set mest levende sogne.

Et særligt arbejde blev taget op af IM, da denne organisation i 1920 købte det gamle naturskønne Jels Voldsted ved Midtsøen, hvor der hvert år afholdes store møder. Også KS holder årlige sommermøder her.

Niels Schmidt (1903–11) blev i 1911 sp i Rødding og provst for Tørninglen provsti. Han sluttede sig til Kirkelig Forening for IM i Nordslesvig og var en af de få præster, der efter bruddet i 1912 forblev i foreningen. Han var tysksindet og flyttede 1919 til Kiel (se bd IX B, s 906 f og 919, Særudgaven, s 56 f og 69).

Nedenfor behandles 5 beretninger fra Jels – 1 fra P Simonsen, der 1903 afgav separat beretning om sognet, og 4 fra N Schmidt.

Tallet på *altergæster* angives foran skråstreg, folketal efter: 1903 639/1335. 1904 609/1335. 1906 667/46.7%. 1907 705(?) – svært læseligt/1424. 1908 616/1424. 1909 628/1427. 1910 681/1456.

Altergangsfrekvensen svingede omkring 45%, højest i 1903 med 47.9%, lavest i 1908 med 43.3% – den er dog lidt lavere end anført, da folketallet var stigende i perioden, og ajourføring – bortset fra 1909 – kun fandt sted hvert 5. år.

Kirkebesøg (gnsntal – dansk foran, tysk efter skråstreg): 1903 ca 150/ca 50. 1904 206/60. 1905 174/55. 1906 153/66. 1907 153/60. 1908 165/61. 1909 154/71. 1910 157/90.

Det danske kirkebesøg udgjorde i 1904 15.4%, det tyske 4.5% af folketallet, i 1910 var det hhv 10.8% og 6.2%.

Gudstjenesteordning. Hovedgudstjenestens liturgi var med få afvigelser og forkortelser den af II Gesamtsynode anbefalede (1905- beret). I Vinteren 1902/03 oprettedes der under degn Hansens ledelse et kirkekor, af hvilket samtlige lærere i sognet var medlemmer (1903- beret).

Menighedsliv. Den nordslesvigske IM havde fået nogen indgang i sognet. Missionærer herfra talte i missionshuset i Jels, bygget af en privatmand og drevet for gaver fra sagens venner, sjældnere i Grønnebæk skole eller i privathjem. Om sommeren plejede man at holde en skovfest på gården *Johanneshvile,* hvor lægmænd for det meste medvirkede (1903- beret). Samarbejdet mellem kirke og missionshus fortsatte naturligvis også under pastor Schmidt, der (1909) lader forstå, at det var blevet intensiveret, og at han ofte talte sammen med missionærerne i skoler og privathjem.

Evangelisationsversammlungen – senere kaldet Missionswochen – indførtes som i Oksenvad af pastor Simonsen, og der var stort besøg. I efteråret 1902 havde man en prominent gæst fra kongeriget: grev Holstein Holsteinborg, medlem af IM's bestyrelse, havde in der ihm eigenen frischen und herzlichen Weise das Evangelium verkündet. Schmidt fortsatte traditionen – også med lægprædikanter i kirken. Der noteres et gnsnbesøg på 200 (1909- beret).

Samtalemøder – en typisk IM arbejdsform – holdtes i Jels, Grønnebæk og Troldkær, i hvert fald til Simonsens fratræden (1903- beret). De omtales ikke af Schmidt, så lidt som IM's kolportage. Begge aktiviteter har dog nok eksisteret videre.

Simonsen drev ikke søndagsskole, men en sådan påbegyndtes på privat initiativ i Grønnebæk (1903-beret). O 1905 blev der indført børnegudstjenester, der efter 1907- beretningen søgtes af ca 70 børn. Til gengæld mente sp, at børns deltagelse i den alm gudstjeneste var taget af siden 1905.

Bibeltimer holdtes af begge præster, af Simonsen i skolen i Grønnebæk og i missionshuset i Jels, af Schmidt desuden i Troldkær. Der noteres gnsnbesøg på 90, 90–100 og 80–90 (1905, 1907, 1909- beret).

Besøget ved fastegudstjenesterne var ret ringe, hvorfor 2 af dem henlagdes til Grønnebæk skole (1903-beret). Schmidt formåede imidlertid at genoplive denne institution, så besøgstallene blev 180 (1904), 144 (1905), 120 (1906), 110 (1908), 115 (1909) og 130 (1910).

Med plejen af ungdommen (Simonsens udtryk) stod det ret kummerligt til. Jünglingsabende var ophørt, Mädchenabende kun mådeligt besøgt. Også på dette område bedredes forholdene, da sognet fik egen præst (Simonsen beklagede, at han kun kunne være Prediger, ikke også tillige Seelsorger i Jels), og en Jungfrauenverein fik 20 medlemmer, der samledes hver 14. dag i missionshuset. I forsommeren 1908 opstod der af en ikke tidligere omtalt Jünglingsverein en KFUM med 18 aktive og 10 understøttende medlemmer (se Oksenvad). Der holdtes møder hver 14. dag med et besøg på 20–30. Sp kunne konstatere, at organisationen var i glædelig vækst (1909- beret).

Simonsen kunne melde om ikke ringe interesse for Breklummissionen, for hvilken en syforening i Jels arbejdede. Nogle bornholmsk vakte i Grønnebæk støttede desuden en mission i Japan og antagelig også Brødremghens.

Senere (1909- beret) støttedes *kun* Breklum. For den arbejdede en syforening (ca 30 medl, møde 1 gang mdl i prg) og en hjælpeforening, der ydede 80–90 M pr år. Sp havde i 1908 indsendt godt 1000 M til denne mission. Arbejdet fremmedes ved uddeling af 70 missionsblade – i øvrigt mindede bladsortimentet i Jels om det i Oksenvad (se der).

Gustav Adolfforeningen førte en ubemærket tilværelse. Af andre foreninger kan nævnes asylforeningen, for hvilken der (1909- beret) var voksende interesse. Den holdt velbesøgte fester 2–3 gange om året og havde et barn i pleje i Grønnebæk. Meget skattet var det arbejde, der udførtes af 2 diakonisser ansat i den for Skodborg og Jels fælles sygeplejeforening. Endv 2 good-templarloger (24 medl), Blå Kors (1 medl). Disse sidste foreningers virksomhed havde imidlertid ikke kunnet dæmme op for den Verderbensstrom, der udsprang i »Landbohjem« og banegårdsbevægtning.

Schmidt er umeddelsom om den tysktalende mgh. I 1911 berettes, at mange af de tysktalende kirkegængere *ikke* gik til alters.

Konventikler. En familie i Grønnebæk stillede hjemmet til rådighed for Bornholmere. Men både den og andre, der besøgte forsamlingerne, var flittige kirkegængere (1903, 1905- beret).

Ellers var det mest Frelsens Hær, der virkede ved salg af *Krigsraabet* og ved musikforsamlinger i banegårdsrestaurationen. Hæren indsamlede også lejlighedsvis gaver (1907, 1909, 1911- beret).

I vinteren 1910 solgte en adventistisk kolportør ret godt i sognets hjem – hans forretning kunne ikke bringes til standsning fra prædikestolen (1911- beret).

Bortset fra ovennævnte var der ingen sekterisk virksomhed i sognet.

Sociale tilstande. Landsbyen Jels var blevet udvidet med særdeles mange nybygninger omkring århundredskiftet. Også for sommeren 1903 var der planlagt nyt byggeri. »Velstanden synes ikke (så lidt som kirkegangen(!)) at kunne holde trit hermed« (1903- beret). Også Schmidt nævner en enkelt gang byggeaktiviteten (1907) og noterer samtidig den moralske fordærvelse, der udgik fra de mange udensogns arbejdere og svende, der var strømmet til for at klare byggeriet.

Værst i så henseende var dog den ny banegårdsbevægtning, der trak mange unge mennesker til, og som

endog virkede lokkende på adskillige familiefædre (die Bahnhofswirtschaft, die eine fürchterliche Verderbensmacht für unser Kirchspiel und besonders für das Kirchdorf Jels bedeutet (1911- beret)). Naboerne klagede hyppigt over Svireri til langt ud på natten. Hertil kom – som på andre beværtninger – dans og kortspil. Førende i så henseende var det i efteråret 1908 opførte »Landbohjem«. Schmidt havde bemærket, at kortspillet i stigende grad forlagdes fra hjemmene over i beværtningerne, hvilket ikke gjorde sagen bedre. Medvirkende til det tiltagende drikkeri var den stigende omsætning af fast ejendom (1909- beret) og de mange offentlige møder, der førte folk ind på beværtningerne og dermed på skråplanet.

Kirkeligt set var den meget flytten til skade, idet sognets gamle slægter med etableret kirkelig sædvane udskiftedes med tilflyttere, der i denne henseende som oftest var ringere end de fraflyttede (1909- beret).

Den livlige byggeaktivitet skulle finansieres. Da sparsommeligheden syntes aftagende, måtte der lånekapital til, og Jels fik sin aktiebank. Den gjorde adgangen til penge alt for let for mange og indviklede dem i den for sund økonomi så farlige vekselomsætning (1909, 1911- beret).

Ovst kontrasterer til Schmidts førsteindtryk af sognet. Offentlig dans afholdtes kun sjældent. Ganske vist kunne det befrygtes at uskikken med den kommende Kleinbahn og det dermed lettede samkvem også ville få indpas i Jels. Men endnu herskede i den indfødte befolkning stor enkelhed m h t klædedragt, bolig og levevis i det hele. Det for det kirkelige og sædelige liv på sunde patriarkalske forhold mellem husbonder og tjenestefolk bestod mestendels stadig. Fremmende for gode sæder var det også, at den alm brugsstørrelse nødvendiggjorde, at så godt som alle bønder selv måtte med i marken. Derimod var de sociale forhold på de 4 større gårde mindre gunstige. Fremfor alt måtte det beklages, at de trak talrige udensogns arbejdere til, da disse som oftest stod fremmede over for det kirkelige liv og ordnede livsforhold i det hele taget. Derved udgjorde de et skadeligt ferment i mghen (1905- beret).

Fra Peter Simonsen foreligger ingen beretning fra hans tid som sp i Jels (1911–13). Da han flyttede til N Løgum, var embedet vakant i et par år, i hvilke det betjentes af sp *A Christiansen*, Skodborg, og sp *Th G Christiansen*, Oksenvad.

Fra førstnævnte findes én *beretning (for 1915)* i provstearkivet i Had.

Besøget ved de *danske gudstjenester* angives til gnsn 190, ved *de tyske* til 80. Børnegudstjenester afholdtes fra tid til anden ved lægmænd i missionshuset med ca 30 deltagere. Bibeltimerne *i kirken* blev under vakancen overordentlig godt besøgt. I tiden siden krigsudbruddet havde der hver måned været 4 Kriegsbetstunden i kirken, 2 danske og 2 tyske. Besøget ved de danske var aftaget, derimod næppe ved de tyske, der søgtes af en del af de i sognet indkvarterede landstormsfolk.

Følgerne af striden i IM kunne spores i sognet. Der var ganske vist stor interesse for hedningemission, men understøttelsen til Breklum var taget af *infolge der Krisis in der inneren Mission*. En syforening, der arbejdede for Breklum, samledes 1 gang pr md hos pens degn Hansen, og et par missionsfester var blevet afholdt.

Missionærer fra nordsl IM holdt af og til forsamlinger i missionshuset i Jels og i flere hjem i Grønnebæk, men også en missionær fra Det gamle Budskabs Mission havde afholdt møder. In den drei Gemeinschaften sind Anhänger beider Richtungen, *eine Spaltung ist vermieden worden*. Både *Sædekornet* og *Det gamle Budskab* havde læsere. Desuden blev *Kirkebladet for Jels* fordelt gratis og opretholdt ved frivillige bidrag.

KFUM omtales ikke, derimod en kristelig forening for unge piger (KFUK (?)), der talte 25 medl, som kom sammen hver 14. dag i missionshuset. Om sommeren holdtes en stærkt besøgt ungdomsfest ved Jels Midtsø.

Det var gået stærkt frem for Blå Kors, der nu talte 60–70 medl, mens der kun noteres 1 good-templarloge.

Asylforeningen for Nordslesvig var genstand for voksende interesse. Pastor Prahl havde holdt en godt besøgt forsamling i kirken, ved hvilken lejlighed der indkom eine betrachtliche Kollekte. Asylbørn var i pleje hos flere familier i sognet.

Konventikler. 1 familie sluttede sig til Frelsens Hær, 2 til frimghen i Rødding. Siden krigsudbruddet havde talere derfra afholdt 4–5 årlige forsamlinger i »Landbohjem«.

Fra *Johannes Moritzen* [Mouritzen] (1916–19), der tillige vikarierede i Oksenvad, foreligger *I beretning* til synoden i Had (1917).

Den meddeler kun, at en del af fastegudstjenesterne i 1916 holdtes som særlige Kriegsbetstunden, men at disse sidste bortfaldt i 1917, da fastetjenesterne som følge af oliemangel henlagdes til prg.

Af hensyn til den store militærforlægning holdtes foruden de sædvanlige 15 tyske gudstjenester pr år også af og til tyskprogede ekstratjenester. (Had provstearkiv Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Kristian Andreas Jensen (1920–24), en betydelig prædikant og organisator, og *Kaj Larsen* (1924–33) var begge orienteret i retning af IM, hvilket ikke var tilfældet med P F Boye Hvorslev (1933–47). Først *Mads Nissen Friis*, (1947–73), der var sønderjyde, sluttede sin embedskarriere i Jels. M N F holdt faste andagter på alderdomshjemmet hver 14. dag og af og til også altergangsgudstjenester hér. Han gik endvidere stærkt ind for børnegudstjenester, der først blev afholdt dels i kirken, dels i præstegårdens konfirmandstue, senere på gården Johanneshvile. De måtte dog til sidst opgives p g a manglende tilslutning. Ungdomsarbejde og KFUM og K-arbejde blomstrede i den første del af hans embedstid, og der blev hvert år afholdt en basar til fordel for YM af DMS-kvindekredsen.

Efterfølgeren *Niels Erik Rosendal* (1974–77) – i 1969 blandt initiativtagerne til Kristeligt Folkeparti – flyttede efter kun 3 år til Timring. Fra 1/10 1977 er cand theol *Aksel Poulsen* sp.

Lægfolk

Den kendteste lægmand i nyere tid var *Jens Dixen* (1858–1931). Han var født i Røjbøl i nabosognet Ø Lindet i fattige kår og udvandrede herfra til Nordamerika i 1880. Her kom han til hårdt drænings- og vejarbejde, men fik snart sparet så mange penge sammen, at han kunne købe sig en farm. Få år efter erhvervede han sig endnu en. Denne solgte han imidlertid, da han blev bekendt med Sudanmissionen, og gav provenuet hertil.

Hans interesse for missionen opstod, da han på et tidligt tidspunkt af sin udlændighed var på

besøg i hjemlandet og herunder hørte missionær Hans Peter Børresen fortælle om Santalmissionen i Indien. Fra det øjeblik blev evangeliets udbredelse blandt ikke-kristne folkeslag en hjertesag for Jens Dixen.

Hans landsmænds åndelige ve og vel lå ham imidlertid også på sinde, og overalt, hvor han tog arbejde, opsøgte han disse og forkyndte evangeliet for dem. I de forskellige settlements virkede han som ungdomslærer; »Dixon« i Kanada er opkaldt efter ham, og i 7 år var han forstander for »Brorsons Højskole« i North Dakota.

Sideløbende hermed foretog han på egen bekostning lange rejser rundt om i den øvrige verden, dels for at bringe danske udvandrere det kristne budskab på deres modersmål, dels for at besøge og bese de forskellige missionsstationers arbejdsmarker. Undervejs tog han ofte arbejde ved hvad som helst.

I 1926 vendte han endelig tilbage til Danmark og bosatte sig i Jels. Han lagde dog ikke op, men begrænsede – bortset fra en enkelt Amerikarejse – sin aktivitet til fædrelandet som rejsemissionær. Menighedslivet i Jels fik en overordentlig berigelse i Jens Dixens sidste år. Han blev begravet på Jels kirkegård under meget stor deltagelse fra fjern og nær; hans hus var blevet testamenteret til kommunen som alderdomshjem, og i missionshuset opbevares mange genstande, som han hjembragte fra sine mange rejser. Der blev i 1946 afsløret en mindesten for ham på voldstedet. (Artikel i Kolding Folkeblad 20/10 58 af lærer Paul Hviid, Jels, og udaterede breve fra sp Kaj Larsen til P N).

Skolen

I 1864 fandtes som foran omtalt 2 skoler i Jels sogn, nemlig i Jels by og i Grønnebæk. Førstnævnte blev genopført som 4-kl skole i 1911, blev realskole under navnet Jels Folke- og Realskole i 1950 og yderligere udvidet i 1964. Sidstnævnte blev nedlagt i begyndelsen af 1970'erne. På et tidspunkt (før 1930) grundlagdes endnu en skole i Jels Troldkær; men den blev nedlagt allerede i slutningen af 1960'erne.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 3 IM, 1 C, 3 gr; 1934 2 IM, 2 gr, 1 up, 2 kirk arb; 1945 2 IM, 2 gr, 1 KC, 2 kirk arb; 1953 2 IM, 3 gr, 2 s; 1965 2 IM, 3 gr, 1 s, 1 up, valg.

Folketal 1860 1280, 1910 1463, 1921 1531, 1960 1663, 1970 1816.

Antal altergæster 1926 700, 1934 550, 1942 481, 1954 539, 1966 489.

IM-smf Sidst kendte fm gdr Johs Thomsen, Grønnebæk. Mh, sdsk, bibelkr, DMS, KFUM og K, spejdere, gr ungdf, KS (sidst kendte fm gdr J H Ottosen, Grønnebæk), landbohjem.

17 fam tilh Rødding frimgh (1967).

Kirkebygningen

Den tidligere kirke i Jels var en romansk granitstenskirke, viet St Anna, der vel stammede fra ca 1100. Den havde dog gennemgået adskillige ombygninger, var efterhånden blevet meget brøstfældig og tilmed alt for lille til den voksende befolkning. I 1854 blev den nedrevet, og den ny kirke bar kun få ydre spor af den gamle.

Forslaget til ombygningen var blevet givet af den slesvigske bygningsinspektør W F Meyer og den københavnske arkitekt C F Holm. Resultatet blev en modelkirke, der dog ikke førte til nogen varig stiludvikling. Den består af et udelt langhus med tårn i vest, forsynet med et spidst lanternespir. Materialet er dels tegl, dels genanvendte kvadre fra den romanske kirke, og tagene er dækket med skifer. I det gamle materiale er der et par sokkelkvadre med hjørnehoveder og en billedkvader med en løve.

Inventaret stammer hovedsagelig fra 1854, men enkelte dele, såsom korbuekrucifikset, kalken og et par træstager, er overført fra den gamle kirke. Altertavlen er en gipsafstøbning af Thorvaldsens nadverrelief i Vor Frue Kirke i København. Den oprindelige romanske granitfont blev helt ændret ved ombygningen. De 2 klokker er støbt 1929 hos M & O Ohlsson, Ystad.

Kirken blev restaureret i anledning af 100-års jubilæet 1954. I 1962 gennemgik tårnet igen en restaurering og selve kirkebygningen i 1971–72.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1927 3. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl.

1. 1903–11 **Niels Schmidt,** se sp Rødding.
2. 1911–13 **Peter Simonsen,** se sp N Løgum.
3. 1916–19 **Johannes Moritzen,** f Aventoft 27/10 1889, c 1915, 21/9 s å provinsialvikar Jels, 9/2 16 sp sst, 30/12 19 sp Krusendorf.
4. 1920–24 **Kristian Andreas Jensen,**se sp Timoteus K, Kbh.
5. 1924–33 **Kaj Larsen,** se sp Gørlev-B.
6. 1933–47 **Peder Ferdinand Boye Hvorslev,** se sp Bjerregrav-Å.
7. 1947–73 **Mads Nissen Friis,** f Sommersted 30/9 1904. Forældre: Arbmd Peter Nissen F og Catharine Kirstine Madsen. Dim Skindergades kursus, Kbh, 31, c 37 (h), g 22/10 s å Anna Cathrine Nicolaisen, f Abild 17/12 05. Forældre: Landmd Peter Mathiesen N og Christine Marie Petersen. 22/11 37 kkp Frederiksholms K, Kbh, 4/7 46 rkp sst, 21/11 47 sp Jels, 73 afsk.
8. 1974–77 **Niels Erik Rosendal,** f Ring 4/7 1939, dim Rønde 58, 62–63 lærer Vridsted præliminærkursus, c Århus 65 (1), 65 lærer den udv højskole, Haslev, 67 rkp Lemvig-Nørlem-Heldum, 1/1 74 sp Jels, afsk 30/9 77, fl t Timring.
9. **Aksel Poulsen,** f Skjern 4/8 1950. Forældre: Gdr Viggo Poulsen og Kirsten Elisabeth Nielsen. Dim Tarm 69, c Århus 77, g Skjern 30/9 71 Hanne Bodil Billeskov Ager, f sst 8/9 51. Forældre: Skoleinsp Skjern Hans Christian Ager og lærer Solveig Odgård Billeskov. 1/10 77 sp Jels.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1930 og 1965; P Nedergaard: Kirkelig Håndbog 1923–67; Den nordslesvigske Kirke I, 1945, afsn om Jels; Dansk Skolehåndbog. Utrykte kilder: Aage Dahls og P Nedergaards samlinger; Had Provstearkiv, Synodalsager og Synodalberetninger for de pågæld år, samme nr 376.

SOMMERSTED

Af Arvid Pontoppidan Thyssen og HP

Topografi

Sommersted sogn strækker sig c 10 km fra s mod n, hvor det i en snæver spids nærmer sig den gamle grænse i c 1 kms afstand og mødes med de tre nabosogne, Jels, Oksenvad og Stepping; et kirkefattigt område fra Farrisskovens tid, hvor i 1892 et kapel blev bygget. Syd derfor udvides sognet i v-ø gennem et kraftigt morænelandskab, gennemskåret af smeltevandsdalen, hvor Nørreåen løber, og langs den vestlige sognegrænse af Ørsted ådal, som i afvekslende former rækker mod s til Mølby, hvor de to vandløb forener sig ved det gamle vadested ved Tovskov voldsted, en middelalderborg ved den oprindelige Oksevej. I sv flader landskabet sig ud i mere sandede jorder, mens den største del af sognet er frugtbar med istidsler og morænegrus og særligt mod ø har naturskønne, bakkede områder med en del skove; den største er Revsø Skov under staten med 160 ha bøge og en del ege. Den sydlige og bredeste del, der grænser ind til Magstrup og Jegerup sogne, er bebyggelsesmæssigt præget af Sommersted landsby, som i den nyere tid er vokset sammen med stationsbyen til en 2,5 km lang vejby. Særlig betydning har den jyske længdebane, her indviet 1866, haft ved at tiltrække tyske banefunktionærer og arbejdere. Areal 3213 ha.

Byer Sommersted by, 9/11 1970 974 indb; Kastvrå, Over og Neder Lert(e).

Bebyggelser Sommerstedskov; Vestermark; Revsø Mark.

Gårde Revsøgd, Slavgd, Lertgd, Lindely, Sønderskovgd, Sommerstedgd, Slivsgd, Krumgd, Damkærgd, Vestergd, Byghovedgd, Lundsgd, Kalvekær, Vodskovled, Holbæk (tdl skovridergd), Sillerupgd, Kærgd, Skovgd, Blågd, Gramsminde; Sommersted Ungdomsskole ligger i Jegerup ved grænsen til S.

Skove Revsø skov under Haderslev skovdistrikt, ligeledes Revsøgård skov 43 ha, mens 11 ha forblevet under gården; præstegårdens skov 12 ha, Lert skov i flere parceller.

Oldtidsminder stort dyssekammer i en høj i S by, 5 høje, hvoraf en lige s for stationen er ret stor, men forgravet; andre sløjfet el ødelagt.

Stemmeafgivelse til den tyske rigsdag 1871 130 da, 32 ty; 1884 78 da, 56 ty; 1912 86 da, 54 ty.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 704 da, 144 ty (tilrejsende 205 da, 68 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 (s:socialdemokrater) 341 da, 11 ty 63 s; 11/4 1924 290 da, 20 ty, 98 s; 16/11 1932 364 da, 38 ty, 165 s; 3/4 1939 703 da, 49 ty, (s optalt under da); 28/10 1947 728 da, 12 ty; 14/5 1957 769 da, 27 ty; 23/1 1968 878 da, 20 ty.

Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal fra de gamle kommuner ikke mere.

Under den prøjsiske administration hørte sognet til Haderslev II herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det sammen med Oksenvad s Sommersted amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Kastvrå, Lert (m Over Lert), Revsø (m Revsøgd, Holbæk og Slavgd) og Sommersted. Revsø skov hørte under Haderslev II forstgodsdistrikt. Personregisterdistrikt Sommersted. Sommersted kommune blev 1970 indlemmet i Vojens storkommune.

Den ældre præstehistorie

1400-tallet **Nicolaus Wichmann.**

1500-tallet **Thomas,** den sidste katolske præst.

1. –1578 **Niels Nielsen,** d Sommersted 1578.

2. 1578–82 **Peter Nielsen,** druknede 1582.

3. 1582 el 89–1610 **Nicolaus Paludan (Oldendorphius),** f ca 1532. Muligvis søn af archidiakon Had domk Johannes Oldendorph og Kathrine Carstensd. Imm Rostock 67, pers kap Vilstrup, 82 el 89 sp Sommersted, d af pest 1610.

4. 1610–51 **Nicolaus Knudsen Heniochus,** f Haderslev. Fader: Livkusk hos hertug Hans Knud Nielsen. Dim Hamburg, rejste i Tyskland og Italien, hvor han udgav sig for slagter, imm Wittenberg 27/6 1607, c 1610, g Sommersted 27/1 11, sp sst 10, afsk 51, d før dec 54. Datter g m 5.

5. 1651–84 **Hans' Jacobsen Buk,** f Skanderup 1620. Forældre: Jacob Jensen B og Kirsten Truelsd Nissen. Dim Sorø 42, imm Kbh 9/12 43, g 47 Magdalene Nielsd Heniochus. Adj min Sommersted 22/12 46, sp sst 51, d sst 26/12 84. Datter g m 6.

Var flere gange for konsistoriets domstol, bl a beskyldt for hestetyveri.

6. 1685–1725 **Peter Andersen Wøldike,** f Arensburg, Mecklenburg 1654. Forældre: Sp Andreas W og Regina Petri Böhme. Imm 75 Königsberg, imm Wittenberg, Holland og England, g Sommersted 1/10 85 Cathrine Magdalene Hansdatter Bukh, f Sommersted ca 54, d 1731. Konrektor Haderslev 80, 2/5 82 ventebrev på Sommersted, sp sst 6/1 85, d sst 1725. F til 7.

I Sommersted begyndte han en privat latinskole, der dimitterede 22 elever, og som blev en mærkbar konkurrent til Had latinsk. Den blev drevet videre af sønnen.

P Rohde bemærker i Haderslev amts beskrivelse: »Så små hans betroede embeder vare, så store blev hans sønners: Andreas W blev biskop i Viborg, Johannes W præst i Odense, Peter W faderen adjungeret og endelig provst i Haderslev, Georg W rektor i Frederiksborg skole, Marcus W doktor og professor theol i København«. 1700 ødelagdes tårnet i kirken af lynnedslag, og det ved Wallensteins tropper og senere af svenske og polske tropper grænseløst hærgede og forarmede sogn evnede kun en nødtørftig reparation; i kirkeregnskabet 1701 er opført 2250 mark, og først i 1726 opsattes en tagrytter med klokken.

7. 1725–1751 **Peter Petersen Wøldike,** se sp

Haderslev. Fortsatte med stor dygtighed faderens latinskole og dimitterede 44, som næsten alle gik til København. Han var påvirket af pietismen og fik skolevæsnet forbedret med skolehuse i Sommersted, Kastvrå og Lert og gennemført bedre aflønning af lærerne.

8. 1751–86 **Nicolaus Lorenzen,** f Oksenvad 31/10 1712. Forældre: Sp O-Jels Christian Nikolaisen L og Cathrine Hedvig Tychsen. Dim Haderslev 34, s å imm Rostock, 15/10 s å imm Kiel, c 39 Had, g 16/9 46 Cathrine Marie Bruun, f 17/4 25 Hjordkjær, d 87 Sommersted. Forældre: sp Hjordkær Christophorus Andreæ B og 2. hustru Dorothea Bjørnsen. 44 kabinetsprædikant hos geheimeråd Raben Kbh, 46 diakon Eggebæk, 25/1 51 sp Sommersted, afsat 86, d Åbenrå 20/12 94.

I hans tid blev kirken så grundigt repareret, at den siden var meget forgældet. Selv sad han i »de mest trange kår, hvad der fristede ham til at vælge utilladelige midler til sine indtægters formering, hvorfor han har modtaget en advarsel«. I visitatsbemærkninger nævner provst Cretschmer og generalsuperintendent Struensee 1780 og 83 Sommersted blandt de dårligst underviste sogne.

9. 1786–87 **Niels Overgaard,** f Sdr Onsild 1752. Forældre: Sp Ebeltoft-Dråby Johannes Smit O og Margrethe Judithe Lucht. Dim prv Århus 68, skibspr, 15/12 86 sp Sommersted, d her 87.

10. 1787–94 **Peter Rasmussen Prahl,** se sp Tønder.

11. 1794–1800 **Conrad Wilhelm Rolofsen,** f Rinkenæs 15/7 1755. Forældre: Sp sst Ludwig R og Anna Christina Nielsd Høyer. Dim Tønder 76, 20/4 s å imm Kiel, c Gottorp, g 18/7 94 Wiebke Sophie Friedericke Bentzen, f 2/1 60 Haderslev, d sst 5/7 1820. Forældre: Amtsforv Nikolaus B og Anna Wilhadsd Høyer. 24/1 94 sp Sommersted, d sst 6/2 00.

12. 1800–10 **Jes Nielsen Richter,** se sp Stepping-Frørup.

13. 1810–23 **Johann Meyland,** f Fjelstrup 4/3 1759. Forældre: Sp Mathias Johansen M og Dorthea Hansd. Dim Haderslev 79, imm Kiel 82, c Gottorp 89, g 1) 18/7 89 Christine Erichsd, f 67 Stenderup d 01 Ullerup. Forældre: Erich Mogensen og Johanne. G 2) 20/9 1806 Dorothea Margaretha Fabritius, f 6/9 78 Oksbøl, Als, d Hoptrup 13/9 1857. Forældre: Lærer Laurits Johansen F og Anna Margrethe Schmidt. 89 sp Langenæs, 97 diakon Ullerup, 7/9 1810 sp Sommersted, d sst 1/7 23.

I Meylands sidste embedsår brændte prg med alle kirkebøger.

14. 1824–27 **Jacob Juhl,** f Sønderborg 25/3 1777. Forældre: Kantor Valentin J og Cæcilia Matzen. Dim Tønder 97, s å imm Kiel, c 1804 Gottorp, g 6/11 16 Caroline Louise Sophie Holm, f Møgeltønder 8/1 85, d Tyrstrup 9/12 1847. Forældre: Inspektør Hans Hinrich H og Catharina Dorothea Benzon. 1818 kantor Tønder og andenlærer seminariet sst, 14/4 24 sp Sommersted, d her 30/11 27. Var if Aa Dahl digter.

15. 1828–52 **Lorenz Paulsen,** f Tønder 30/8 1778. Forældre: Tingskriver Andreas P og Johanne Christine Bruhn. Dim Tønder 96, s å imm Kiel, c Gottorp 1802, huslærer Eckhoff, Kiel, 13/3 21 kollaborator Haderslev, hvor han underviste i dansk i alle klasser, 25/6 28 sp Sommersted, afsk 52, d 12/1 56 Haderslev.

L P var moderat og lidet virksom, iflg Adler forfalden til drik, tilsluttede sig 1840 præstepetitionen mod danskuddannede præster. Han sendte folk, der søgte hans hjælp hen til sognefogden, den betydelige Jens Lauridsen Skau, hvis søn Peder Skau, har givet ham flg omtale, Sdj årb 1892, 167: »Den lige så hæderlige som loyale Pastor L Paulsen, påvirket af den rationalistiske ånd, kunne ikke give den ballast, som den kristne tros hjertelige forkyndelse er i stand til at give, men måtte nøjes med den tale om dyd og gode gerninger, som var rationalismens kæphest«. Han glæder sig 1832 over, at »die Mystik der späteren Zeit« er ganske ukendt i sognet, for nogle år efter at søge den unge Laurids Skaus assistance mod forsamlinger ledet af omrejsende fynboer, da han mente, at de forstyrrede menigheden for ham. L S påstår selv at have haft held med at afvise deres meninger, og at forsamlingerne ikke kunne trives i Sommersted. De synes imidlertid at have været rodfæstet i Kastvrå, hvor en af de få kendte lægfolk havde hjemme, sandemand Per Smed i Harkeshuse, ligesom L S giver den interessante oplysning, at de fynske rejseprædikanter havde hovedkvarter i S, hvilket vel betyder i Kastvrå; herfra flyttedes hovedkvarteret til Hammelev; røret mærkes også tydeligt i de flg årtier.

Det første betydningsfulde dansk-folkelige møde er Sommerstedgildet 21. februar 1843 med hyldest til Peter Hiort Lorenzen for hans demonstration for dansk tale i stændersamlingen. Laurids Skau, bonden fra Sommersted, begynder sin politiske bane fulgt af en usædvanlig interesse og begejstring af det danske folk, »et skud af folkets livsrod, dens inderste, et herligt skud. Der kan gå århundreder hen, før det udsender et lignende« (provst H P Kofoed-Hansens begravelsestale). Væsentlig betydning får i 40'rne den slesvigske forening med 26 medlemmer her og Skamlingsbankemøderne med Laurids Skau som en af de drivende kræfter, mens reaktionen bl a mærkes ved, at kromanden, P T Samsøe, der havde åbnet sine døre for Sommerstedgildet, melder sig ud af den slesvigske forening. Som udpræget dansk sogn måtte man finde sig i at være besat i længere tid af oprørstropperne. Laurids Skau har præget Sommersted stærkt.

Tiden 1850–1920

Der bliver et markant skel i den kirkelige udvikling i de følgende år. Den aldrende pastor Paulsen bliver afskediget i 1852, og samme år tager *Hans Egede Glahn* (1852–59) fat, Grundt-

vigs nevø og P C Kierkegaards svoger, den betydeligste præst i S iflg Nic Nielsen. Som student havde han været officer i Kongens livjægerkorps og var en levende dansk mand. I sine optegnelser fra S nævner han sine bestræbelser for at genindføre en fast kirkeskik, som »de tyskdannede præster og den adlerske agende havde jaget således bort, at kun de ældre og frommeste i menigheden med glæde kunne kende igen som minde fra barndommen, hvad jeg førte tilbage«. Dåben bliver nu igen hjemme i kirken, idet han kun føjer to tyske familier i at foretage den hjemme hos dem. Han kan i øvrigt ikke lide »den stygge skik at sætte et messingfad oven på døbefonten«, det får han anbragt på kirkeloftet, men bruger selve stenfonten, hvor han lader vandet blive i længere tid; »man kan nemlig ved at sætte vandet i bevægelse få den skimmel, der har lagt sig ovenpå, til at bundfælde sig«; ved sine korte, men indholdsrige prædikener og meget velbesøgte bibellæsninger i skolerne bliver han redskab for en »svag, temmelig almindelig udbredt kristelig opvækkelse eller opvågnen« (visitatsbemærkning 1859), som følges af en praktisk oplysning ved aftenskoleundervisning.

Tidligere forsømmelser gør så store byggearbejder nødvendige (nye skoler i Sommersted og Over Lert, kirke og præstegård), at det vækker modvilje ved de økonomiske byrder, der lægges på sognet. Alligevel synes det ikke at have betydet noget brud, men Glahn kan ønske velsignelse for det kære Sommersted og dets præster, som i »oprigtighed vil vejlede på sandheds vej til saligheds,« da han efter kun 7 års virke flytter til Ålborg.

I overgangstiden til tysk styre virker en præst med udpræget evne til at tilpasse sig forholdene, *Peter Nicolai Jespersen* (1860–87), tidligere i 1842, mens han var kapellan i Tyrstrup, anset for så dansk, at Hans Wilh Hertel, Moltrup, bad ham forrette begravelsen ved sin første hustrus død; senere kunne han bruges i sprogreskripternes område som sognepræst i det nationalt vanskelige Nr Brarup. Han er bondesøn fra Bedsted og overtager præstegårdens landbrug, hvis drift han går så meget op i, at Godt 1871 bemærker, at han trods dette hverken forsømmer sit embede eller mister sin værdighed.

Det kan undre, at PNJ så ubesværet har kunnet tilpasse sig omstillingen i 64. Han overtager alle de tyske indsamlingsformål, også til sårede og efterladte efter krigen 1870, som giver en god kollekt. Han udtrykker sig indigneret om de grundtvigske talere for deres politiske virksomhed og glæder sig over, at de ikke har fundet indgang, hvilket dog må tages med forbehold, som senere visitatsberetninger viser. Den gamle skik med hjemmedåb tager meget til i hans tid. Tydeligst viser hans tilpasning sig ved de allerede først i 70'erne indførte tyske gudstjenester, begrundet ved de mange tilflyttede tyske banefunktionærer, arbejdere og gendarmer; men interessen er ikke stor, og de må igen opgives i nogle år.

Reaktionen mod denne omstilling antydes uden nærmere omtale i visitatsnotater af Godt. Der peges på familien Skau, med brødrene Oluf og Eskild som arnestedet for danskheden, og der har været modvilje, som har ytret sig i ringere kirkegang, og enkelte har holdt sig helt borte fra kirken. Eskild Skau sendte sine to døtre til Kolding for at blive konfirmeret. De kommer siden på ungdomsskole i Danmark som mange andre fra sognet. Indtil 1920 regner man med 79 elever på danske høj-, efter- og fagskoler. Men 1870 betyder indledningen til en dansk lavkonjunktur, hvor en vis modløshed breder sig, og PNJ kan da også meddele, at kirkebesøget er bedre, »meget glædeligt«. Den store tilflytning af tyske er ikke til idel glæde for PNJ; de mange tjenestefolk og arbejdere, rodløse på egnen, forfalder til drikkeri i et "utal af knejper", og det forstyrrer søndagsfreden.

De vakte i Kastvrå udfolder stadig en livlig forsamlingsvirksomhed med mange besøg udefra, bl a af frikirkefolk, se ndf.

P N Jespersen får en velvillig bedømmelse af Godt: forstandig, besindig og ret begavet prædikant med en varm og inderlig forkyndelse.

I provstearkivet i Haderslev findes i alt 9 *beretninger fra pastor Jespersen*, den første *på dansk*, de øvrige på tysk. De er gennemgående ret stereotype, præget af en del danismer, beherskelsen af den tyske grammatik ikke helt sikker. Kun et enkelt år, 1883, brydes ensformigheden – næsten eksplosivt – og vi får en del at vide om forholdene i Kastvrå, sognets religiøse urocenter. Om sps eget teologiske ståsted oplyser beretningerne nærmest intet. Måske havde han herrnhutiske sympatier.

Altergæster. Pastor Jespersens opgivelser af sognets indbyggertal er upræcise, så altergangsfrekvenser kan kun beregnes med tilnærmelse. Antallet af altergæster angives foran skråstreg, indbyggertal efter: 1879 702/ca 1200. 1880 699/ca 1100. 1881 750/?. 1882 735/?. 1883 778/ca 1150. 1884 771/ca 1100. 1885 729/ca 1200. 1887 688/1100. Efter 1885- beretningen var altergæsternes tal i 1850 890, i 1860 888, i 1870 812.

Det kan fastslås, at altergangsfrekvensen i firserne aldrig nåede op på niveauet i 1869 (77.5%, tabel 1, s 186), da den lå ca 11.5% (i 1886 endog o 23.5%) under middeltallet for de 14 landsogne. Det må antages, at den skik, sp Lorenz Paulsen omtaler i 1846, at næsten alle voksne mghsmedlemmer deltog 2 gange om året i kommunionen (Had provstearkiv, nr 376), var ved at gå af brug i Jespersens første år, og at processen, om end i bølgebevægelser, skred videre i firserne.

Gudstjenestebesøg. Den offentlige gudstjeneste, skriver sp i 1870- beretningen, bivånedes flittigt af mghen, således at kirkegængernes antal (gnsn ansat til ca 100 eller o 9.2%) måtte antages at være lige så stort som før 1864. Kun en kort tid i året efter Wienerfreden havde et større antal sognefolk afholdt sig fra gudstjeneste og nadver.

Om udviklingen i 70'erne vides intet – beretninger fra dette tiår mangler i provstearkivet. Iflg 1880- beretningen var gudstjenestebesøget sunket til gnsn 60 og angives i flg beretninger mest til gnsn 70–80, med udsving fra 150 til 30 (1881- beret) eller endog fra 300 til 40 (1882- beret), svarende til en gnsnkirkegang på o 5–7%, lav efter sønderjyske forhold.

Deltagelse i kirkelige valg 1884: stemmeberettigede 191, afgivne stemmer 20 (10.5%).

Gudstjenesteordning. Der skete ingen ændring heri, især i liturgisk henseende, fordi hverken de kirkeældste eller »andre kirkeligt fromme folk«, som sp forelagde den ny liturgiske ordning, var stemt for indførelsen af den (1886- beret). Der er intet fundet om beskaffenheden af den dagældende ordning.

Menighedsliv. Pastor Jespersen var, så vidt det kan ses, en af de få præster, der ikke holdt bibeltimer. Han holdt heller ikke børnegudstjeneste, men onsdagsprædikener og katekisationer i fastetiden, desuden katekisationer om sommeren, da fremmødet i modsætning til fastetidens var dårligt (1870, 80, 82, 84, 87- beret). I skolen havde børnene i øvrigt daglig en time i religion. Allerede i elementarklassens øverste afdeling skulle de kunne Luthers lille katekismus »med nogenlunde sikkerhed« og det væsentligste af den bibelske historie i de to testamenter. Der arbejdedes godt i skolerne (1870- beret).

Bortset fra ovst meddeler de fleste beretninger kun lidt om mghens dagligliv: interessen for ydre mission var ret stor og mere fremtrædende end for indre (passim). Husandagter må betragtes som undtagelser, men sp kan ikke rigtig blive enig med sig selv om, hvorvidt bordbøn er almindelig eller ej (1880, 85- beret).

1883- beretningen går her som på andre områder ud over det rent rutinemæssige. Vi får således at vide, at interessen for diakonissesagen gik stærkt tilbage i 1882. Den tiltagende ligegyldighed – for ikke at sige modvilje – mod dette arbejde havde ikke sammenhæng med begivenhederne i diakonisseanstalten i Flensborg, men var rettet mod diakonisserne i Christine Friederikke-stiftelsen. »Man betragter dette arbejde med langt ugunstigere øjne end i de første år. da man med almindelig anerkendelse priste de der virkende diakonissers arbejdsomhed«.

Der var ingen særlige hindringer for det kirkelige liv, det skulle da være – skrives der i 1885 – det fædrelandsfjendske partis (der sigtes utvivlsomt til grundtvigske dansksindede, skønt tilstedeværelsen af sådanne altid forties) bestræbelser på at lokke folk bort fra landskirken, idet dennes tilstand betegnes som kummerlig, dens præster som ukvalificerede folk, der ikke er deres stilling voksne. Dog menes faren fra denne side at være aftaget, siden de »fædrelandsfjendskes« forsøg på nogle gange at gå til alters i Danmark og forlede andre dertil var slået ganske fejl (1885- beret).

Der havde været (tyske) gudstjenester med særligt henblik på stationspersonalet, men de var ikke nogen succes (1884- beret). Senere måtte de helt indstilles, da togtiderne stillede sig hindrende i vejen for dem (1887- beret).

Konventikler af sekterisk natur holdtes ikke, men nok møder ved herrnhutiske diasporaarbejdere i privathjem (1880- beret). Aaret efter holdt den også andetstedsfra kendte Süberkrüb og »andre fromme brødre fra Christiansfeld« endog møder i skolen (i Sommersted(?)), hvilket vel kan tolkes derhen, at Jespersen havde i hvert fald en vis sympati for Brødremghen (1881- beret). I 1881 var der overhovedet ingen sekterisk virksomhed.

Som før antydet lyser den flg beretning (1883) op blandt de ensformige jespersenske rapporter, viser tillige, at de forudgående ikke kan have været alt for pålidelige m h t kortlægning af sekterisk virksomhed.

Altså, forsamlinger har – von jeher, altid – fundet sted i Kastvraa, hvis beboere i både religiøs og anden henseende er novarum rerum studiosi (frit oversat: med på det sidste ny); men sp tør ikke mere – som forhen – hævde, at de ikke er af betænkelig natur. Snart havde en, snart en anden udensogns talt der – diasporaarbejdere, missionærer, Bornholmere, også baptister; men tilhørerne var og er fromme, velbefæstede i troen, og afviste det fejlagtige og forvirrende (z B Mormonen wurde(n) ganz abgewiesen, und die Baptisten, z B Paul Schmidt ausgespien). Men nu har en yngre pige i Kastvraa, der forberedte børn til skolen (en læremor), tilskyndet af metodister, vel især Jacob Jørgensen Dohse fra Tagkær (ved Christiansfeld), allerede i længere tid holdt en slags børnegudstjenester med stærkt metodistisk præg for de små. Men ikke nok hermed: i den senere tid har de omløbende prædikanter henvendt sig til denne kvinde og en gift kone for at holde møder i deres hjem.

Men nu har kernetropperne i Kastvraa (der alte fromme Stamm), hos hvem prædikanterne tidligere fandt husly, vendt sig mod disse forsamlinger, hvorved røret stedse mere har antaget et sekterisk præg. Egentlig er vel kun de to kvinder så stærkt berørt heraf, at de taler om en egen kristendom og vender sig fra kirken. De skal have nydt nadveren hos en Lorenzen i Hjerndrup. I Stepping, har sp hørt, fungerer en Herr Wishusen(?) fra Flensborg og giver sig af med administration af sakramenterne. (Det må bemærkes, at Jespersens springende stil og besværligt læselige skrift har vanskeliggjort en helt sikker tydning af de to sidste perioder i ovst).

Der kan næppe være tvivl om, at den sommerstedske »sektstorm« vakte opmærksomhed i Haderslev (se ndf).

Beretningerne fra de flg år er holdt i en mere dæmpet tone. Ganske vist holdt Bornholmeren Hans Peter Nielsen i 1883 2 forsamlinger i Sommersted og 2 i Kastvrå. Også metodister og diasporaarbejdere virkede dette år i de to landsbyer, men sp forsikrer, at ingen af tilhørerne viste tilbøjelighed til afsondring fra kirken, tværtimod, forsamlingsfolkene var blandt de flittigste kirkegængere.

Det farligste angreb mod kirken kom fra metodisterne, men efter at Wishusen var rejst til Amerika, og den unge læremor havde forladt sognet (begge formentlig i 1885), hørte man ikke mere til metodismen. Bornholmere og Christiansfeldere holdt ganske vist fremdeles deres forsamlinger i sognet, men de udgjorde ikke nogen trussel mod den kirkelige orden (samtlige beret 1884–87 incl).

Sociale tilstande. Svir og natlige optøjer fandt sted blandt tyendet, navnlig blandt de fra Sverrig og Danmark indvandrede. Flere beretninger (1880, 81, 82, 86) konstaterer drukkenskab i sognet. Tallet på udskænkningssteder, ikke mindre end 5 i Sommersted, betegnes som abnormt stort, og så er endda besøget på dem ingenlunde ringe, dog måske snarere af- end tiltagende. Drukkenskabens egentlige arnesteder formenes dog at være smugkroer (Saufhöhlen, 1881- beret).

Hindringer for det sædelige liv er i det hele ølstuerne, jernbanestationen, der ikke har nogen god indflydelse på moralen, og endelig de største gårde, der med deres mange, delvis udenlandske tjenestefolk betegnes som farlige for seksualmoralen (1882, 86- beret).

Kirkepolitik. Medlem af synoden, E Skau, Sommersted, stillede i 1880 to forslag til synodalbeslutninger: 1) at forretningssproget mellem udvalget og de dansktalende medlemmer skulle være dansk, 2) at dansk i st for som hidtil tysk skulle være forretningssprog mellem udvalget og de forstanderskaber, der måtte ønske det (se endv under Aller og Fjelstrup).

Der er sikkert sammenhæng mellem pastor Jespersens alarmerende 1883- beretning og 2 skrivelser i provstearkivet fra samme år.

I den første (13/7 1883) anmoder Konsistoriet samtlige synodaludvalg om oplysninger om sekterisk virksomhed i deres områder, specielt om der findes grundtvigianere og Bornholmere, og hvordan disse stiller sig til Landskirken. Den anden indeholder det haderslev-

ske synodaludvalgs svar (16/8 1883). Det oplyses, at metodistpræster fra Flensborg og Jylland fra tid til anden holdt religiøse foredrag, bl a i Sommersted, og dette var også tilfældet med Bornholmerne.

(Haderslev provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, ved HP).

Efterfølgeren, *Nicolai Christian Nielsen* (1888–1906), Højrup, blev valgt af menigheden med 85 af i alt 92 stemmer. Han var allerede dengang en kendt præst, ungkarl, omtalt som forkynder og sjælesørger, flittig skribent af opbyggelige stykker, fortællinger og natur- og egnsbeskrivelser, ofte med opbyggelige betragtninger. Da Kirkelig forening for Indre Mission i Nordslesvig blev stiftet, var han medvirkende, underskrev adresser for at få Lars Birk antaget som missionær og blev første formand. Et fortjenstfuldt arbejde havde han ydet i salmebogskommissionen, særligt ved at arbejde for et rigt udvalg af Brorsons og Grundtvigs salmer. Hans selvvalgte benævnelse, den sidste slesviger, dækker over hans ønske om ikke at engagere sig i de dansk-tyske brydninger. Om sig selv siger han i et brev til H P Hanssen 18/4 09: »Jeg er en gammel slesvigsk pietist af brorsonsk præg. Jeg er det efter min inderste overbevisning«. Hans prædikener var omhyggeligt udarbejdede, livlige og poetiske med rigt billedsprog, båret af stærk optagethed af emnet og klart opbyggelige og vækkende. Han var den gode sjælesørger, som altid kunne give sig tid, altid på vej i sit sogn enten til fods eller i sin landauer med flot hesteforspand; skønt hans levevis var yderst spartansk, kunne han også lide at optræde som grandseigneur med tjenerskab.

Han blev Sommerstedpræsten, som fik lykke til at se det kirkelige liv trives. Kirken var fuld hver søndag, også udensognsfra kom mange. I Over Lert begyndte han at holde gudstjenester i skolen, men pladsen blev for trang, og 1892 rejstes det meget enkle kapel uden alter, hvortil de omkringboende skænkede en klokke med indskriften: Gloria in excelsis Deo. Samtidig blomstrede menighedsarbejdet op med bibeltimer, hverdagsgudstjenester, missionskredse, ungdomsforeninger for henholdsvis mandlige og kvindelige, hver med op mod 40 deltagere, og børnegudstjeneste. Der afholdtes også større møder, 15/7 1900 Indre Missions årsfest, 22/10 01 talte lensgreve Holstein-Holsteinborg for en overfyldt kirke, 8/5 02 de kristelige ungdomsforeningers årsmøde, og 6/10 02 talte igen Holstein-Holsteinborg.

De tyske gudstjenester fortsattes med større deltagelse; fra 12 årligt forøgedes de med gudstjeneste på kejserens fødselsdag 1897. 1901 sendte den tyske forening en ansøgning om flere gudstjenester. N C N vurderer den kritisk: der var 97 underskrifter, men af dem var 21 af ikkekirkesøgende, 13 ukendte tjenestefolk og endelig 39 offentligt ansatte, hvoraf nogle var dansksindede, dvs pressede til at underskrive. Kirkeforstanderskabet afviste sagen, men fik konsistoriets afgørelse om formiddagsgudstjenester på tysk på de tre anden-højtidsdage.

Der blev et par gange rettet henvendelse til N C N for at få hans hjælp til indførelse af 2 dansktimer, da den berygtede skoleanordning 1888 havde dekreteret tysk undervisningssprog undt i religion. Trods den store gejstlige opbakning og trods direkte henvendelse fra sin egen kirkeforstander Chr Michaelsen kunne N C N ikke gå helhjertet ind derfor til stor skuffelse for Michaelsen. Han var en fredens mand og fremfor alt loyal mod øvrigheden. Han kunne tilskynde en tvivlrådig dansk missionsmand til at stemme dansk, men Anders Stubkjær ville han ikke modtage, fordi H P Hanssen havde lagt hans rejseplan.

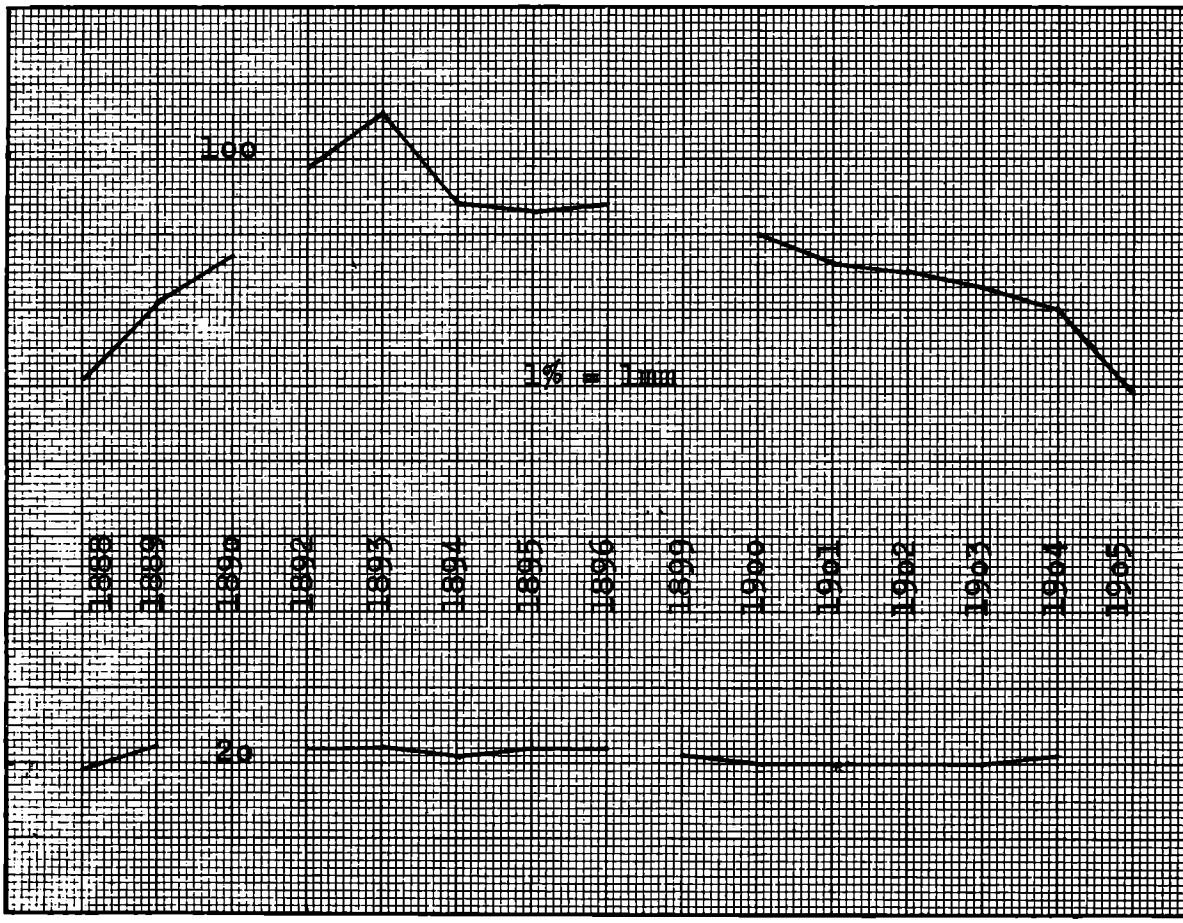
I Sommersted skrev han små fortællinger: »Herrens røst i haven,« 1896, »På rejse omkring mit hus«, 1897, »Slesvigske fortællinger«, 1900, »Endnu engang på rejse«, 1903, og en del digte, ikke trykt. Ved nytår 1905 blev han alvorligt syg med lungebetændelse, og da han siden følte, at kræfterne ikke slog til, lod han sig forflytte til Tandslet.

Som anset præst fik han flere lærevikarer, teologer i praktisk uddannelse: 1897–98 Peder Simonsen, f 25/5 1870 Vejbølgård, Vedsted, sp Nr Løgum; 1899–1900 Carsten Jensen Petersen, f 1/6 1871 Møgeltønder, sp Magstrup; skrev flere talentfulde digte i Sommersted på tysk; 1901–02 Peter Petersen.

Møder man – med viden om pastor *Nic C Nielsens* digteriske åre – hans *11 beretninger* i provstearkivet med forventning om poetisk sving i stilen, bliver man skuffet. Samtlige er knastørre oversigter over årenes gang i mghen. Til gengæld indeholder de nogle pålideligt udseende og detaljerede statistikker og kan måske derved, når engang det vældige og spændende kirkehistoriske materiale i de sønderjyske arkiver måtte blive underkastet en dybtgående analyse og syntese, bidrage til at kaste lys over det åbne spørgsmål: hvorfor sank altergangsfrekvensen i landsognene så brat efter 1900? I Sommersted er spørgsmålet dobbelt fængslende, eftersom kirkegangsfrekvensen viser, at folk på ingen måde »svigtede« kirken.

Pastor Nielsens teologiske holdning vil allerede være læseren bekendt (s 33 ff): Han var formand for Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig fra foreningens stiftelse til 1907, godt 20 år.

Kirkelighed. Opgørelserne over det gnsn gudstjenestebesøg gør indtryk af at hvile på tællinger, ikke på skøn. Det skal derfor forsøges ved kurver at give en oversigt over de procentiske gudstjeneste- og altergangsfrekvenser, idet satserne afrundes til hele tal efter de sædvanlige regler. De vil generelt være for høje som følge af det stigende folketal.

Den øverste kurve viser altergangs-, den nederste kirkegangsfrekvenser. »Grundtallet« for udregningerne er de til enhver tid opgivne folketal.

Det ses, at kirkegangen straks ved Nic C Nielsens tiltræden steg til 19% fra de 5–7% i Jespersens tid. Derefter lå den med små udsving konstant omkring 20%. Det må her erindres, at der ikke kan tegnes et aldeles fyldestgørende billede af kirkegangen, efter at kapellet i Overlert var blevet rejst. Egnens folk benyttede det flittigt og kom formentlig kun til Sommersted, når de ville til alters. I kapellet var der imidlertid ingen tællinger, således at kirkegangen faktisk var bedre, end kurven angiver (1897- beret).

Også altergangsfrekvensen skød raketagtigt i vejret og nåede maksimum i 1893 (106.3%). Derefter sank den ganske hurtigt og nåede i 1905 endog under udgangspunktet.

Hvordan kan nu den påfaldende forskel mellem de to kurvers forløb tolkes? At befolkningen i Sommersted genoptog de gamle kirkegangsvaner, synes sandsynligt, men lader sig formentlig ikke opspore mere. Men genoptog den også tidligere tiders altergangsskik og opgav den igen efter 1900? Her kunne måske embedets kommunionbog give svar, men tiden har desværre kun tilladt en gennemgang af en ringe del af provstearkivet.

Deltagelse i kirkelige valg m m. De officielle statistiske oversigter giver flg tal:

1900, stemmeberettigede 157, afgivne stemmer 76 (48.4%)

1905, stemmeberettigede 178, afgivne stemmer 59 (33.1%)

For de 14 landsogne var valgdeltagelsen hhv 18.9 og 13.3%.

Kirkedåb 1900: 23, hjemmedåb: 15.

Gudstjenesteordning. Liturgisk var hovedgudstjenesten i overensstemmelse med den anbefalede ordning (1894, 96- beret).

Kirketugt. Sp havde måttet udelukke 2 personer (1 mand og 1 kvinde) fra nadveren grundet på overtrædelse af det 6. bud. 1 mand i mghen blev udelukket fra sakramentet for vedholdende grov overtrædelse af samme bud (1903- beret).

Menighedsliv. I Nic C Nielsen første embedsår holdtes ingen børnegudstjeneste bortset fra katekisationer på fasteonsdage. Der var heller ingen bibeltimer, men hver 14. dag samlede sp mghen til Erbauungsstunde i prg. De besøgtes særdeles godt og måtte derfor til sidst henlægges til kirken, til hvis belysning der foretoges en indsamling (1889- beret).

Men allerede fra næste år var både børnegudstjenester (fra okt 1890, hver 3. sønd i md om eftm) og bibeltimer blevet institutionaliseret og holdtes herefter regelmæssigt, idet dog bibeltimer bortfaldt i vinteren 1904, da sp var syg. Der noteres gennemgående godt besøg, til børnegudstjenesten f eks 50–70 (1893- beret),

60–80 (1896- beret). Fastegudstjenester (om aftenen) og katekisationer (om formiddagen) fortsattes jævnsides med det nævnte arbejde.

Af andet sådant omtales en Jungfrauenverein, ledet af sp og med møder i prg hver 14. dag (25–30 medl) og en Jünglingsverein (12 medl), der under ledelse af kolportør *P J Petersen* ligeledes samledes hver 14. dag (1893- beret, et passim). Senere overtog Nic C Nielsen selv ledelsen af begge foreninger, der nu havde hhv 30–40 og 20–30 medl (1896- beret). Pigeforeningens medlemstal lå konstant på det nævnte niveau, mens drengeforeningens sank til 15–20 (1903- beret).

Interessen for ydre mission samlede sig i første række om Tirupaty, dernæst om Breklum, sidst om Christiansfeld. Naturligvis fik også Sommersted sine missionssyforeninger, af hvilke 1896- beretningen nævner 4, 1903- beretningen 3. En basar afholdt ved midten af halvfemserne af en af disse foreninger gav et overskud på 253.28M til Tirupaty, men sp modtog desforuden mange gaver til ydre mission (1896- beret).

Sps nære tilknytning til nordslesvigsk IM gav sig udslag i hyppige missionærbesøg i sognet og forsamlinger afholdt i fællesskab af missionærer og præst, ikke sjældent i privathjem. Hvor meget der indgik i gaver til IM, vidste sp ikke, da han ikke selv modtog dem alle. I 1892 ansloges de til et par hundrede mark om året. I 1890 fejredes – vistnok for første gang – Evangelisk Alliances bedeuge 4.–10. jan ved forsamlinger hist og her i hjemmene (1891, 93- beret).

Også for tysk IM arbejdedes der, men, som det synes, tydeligt isoleret fra det danske mghsliv, og sagen omtales kun én gang. I februar 1896 holdt pastor Biernatzki den tyske eftermiddagsgudstjeneste. På sps bøn mødte de *tysktalende* talrigt op: 73 (1896- beret). Det kan i denne forbindelse nævnes, at der til Gustav Adolfforeningen optoges de foreskrevne kollekter, men bortset herfra tog man ingen videre notits af denne forening i Sommersted. Sp var formentlig også sognets eneste medlem af Landsbibelselskabet – det 3. af de i beretningerne omtalte tyske foretagender – og kunne i denne egenskab sælge bibler til 1.40M pr stk. Om hans bibeldistribution foreligger ellers intet (1893, 96- beret).

Endnu et par organisationer må nævnes, begge danske: asylforeningen, som sp var medlem af, og som ved hans mellemkomst flere gange fik anbragt børn, der trængte til pleje, i troende hjem, i 1892 tre, i 1895 ét (1893, 96- beret). Sidstnævnte beretning omtaler endvidere en sygeplejeforening, dannet uden gejstlig medvirkning og omfattende sognene Sommersted, Jels og Stepping (se under Stepping). Der ansattes en danskuddannet kristelig sygeplejerske, og sp var bidragydende medlem som de fleste fastboende, herunder også amtsforstander og lærere.

Forholdet til *frimghen i Haderslev* synes at have været gnidningsløst – dens præst benævnes *Prediger* – og kun få fra sognet havde tilknytning til den. 1901 og 1902 besøgte 2 af mghen lejlighedsvis gudstjenesterne i Haderslev. Den ene gik *kun* til alters der, den anden både der og i sognekirken (1903- beret). Efter den næste beretning (1905) var der ikke sket store ændringer: en gift kone holdt til i Haderslev, mens et par, viet i frimghen, gik til gudstjeneste både der og i Sommersted, men dette faldt vel – som sp bemærker – nicht unter die Rubrik: Sekten.

Konventikler. Af sektvæsen blandt »de indfødte« var der i Nic C Nielsens tid intet. Han skabte utvivlsomt gennem sit mangesidede kirkelige arbejde kanaler, gennem hvilke sognets religiøse energi fandt ubesværet afløb. Sekterere forekom dog nu og da, men de var trækfugle. 1893- beretningen meddeler, at en købmandsfamilie – Darbyister (Plymouthbrødre) – slog sig ned i sognet. Det noteres, at der i familien fandtes udøbte børn, og at den var uden indflydelse. Efter 3–4 års forløb fraflyttede den sognet (1893, 96- beret).

I 1904 tilflyttede en familie (5 personer), der kaldte sig »evangeliske« – men det oplyses ikke, hvilket evangelium den bragte med sig (1905- beret).

(Haderslev provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, ved HP).

Jacob Bendixen (1906–21) havde rod i de store kaptajns- og rederfamilier i Løjt, som sin hustru; afgjort tysk og pietist. Han kom fra Kegnæs og havde stået midt i en vækkelse med splittelse i menigheden. Han havde en god vilje til at tage fat; ungdomsfor med Oksenvad blev organiseret, og der blev samlet penge til Breklum ved basarer i Kastvrå. Men hans tyskhed og manglende forståelse for den danske befolkning belastede hans virke. Han sluttede sig 1912 til »Det gamle Budskabs Mission«, som brød med Tonnesen; denne holdt møde i det nyopførte Kastvrå forsamlingshus og samlede de mange. Med krigen kom de vanskelige tider, der lagde dæmper på al kirkelig udfoldelse. Kapellet i Over Lert blev beslaglagt til kvarter for grænsevagten, ungdomsarbejdet måtte ophøre, kirkens prospektpiber blev rekvireret til våbenfabrikation, og tungest af alt var angsten for de indkaldte og meddelelserne om de faldne. Selv mistede han to sønner. Ved våbenstilstanden blev B grebet af den almindelige opbrudsstemning blandt de tyske funktionærer.

Fra pastor *Jacob Bendixen* er bevaret *5 beretninger* i Haderslev provstearkiv. De er lidet givende, afslører vel egentlig næppe noget om hans teologiske ståsted. Efter de 2 vigtigste kriterier var hans tid en *nedgangsperiode* for kirkelivet i Sommersted.

Kirkelighed. Befolkningstallet steg mellem 1905 og 1910, hvorfor en del af de beregnede frekvenser er for høje.

Altergæster. 1906 789/1322. 1907 645/1322. 1908 581/1322. 1909 628/1322. 1910 683/1406. 1912 597 = 42.5%. 1913 646/1404. 1914 535/1404. 1916 471/1404.

Det store fald i altergangsfrekvensen skete fra 1905 (69.0%) til 1907 (48.8%). Derefter svingede den for det meste mellem 45 og 49% frem til 1913 (46.0%), hvorefter den sank til 38.1% i 1914 og 33.5% i 1916. Den har antagelig i hele perioden ligget under middeltallet for de undersøgte landsogne.

Gudstjenestebesøg. Også dette sank fra 12.8% (1906) over 6.6% (minimum) i 1915 til 8.4% i 1916. 1912 opgives kirkegangen til 15% af sognets voksne, hvilket tilnærmelsesvis svarer til en procentsats på 9.2 af indbyggertallet. I 1913 var kirkegangen meget vekslende, i 1914 var den gnsn 8.3%. Måske har den aftagende kirkegang sammenhæng med striden i nordslesvigsk IM, i hvilken pastor Bendixen tog parti for udbryderne – Det gamle Budskabs Mission. Noget sikkert lader sig ikke sige herom, bl a fordi 1913- beretningerne, der muligt kunne have givet besked om mangt og meget, er fjernet fra provstearkivet.

I øvrigt vedblev gudstjenesterne hveranden søndag i kapellet i Overlert med gnsn besøgstal på 70–80, hvoriblandt folk fra tilgrænsende mgher og endog i ikke ringe grad fra hinsides grænsen. 1917- beretningen angiver et besøgstal på 30–40 i kapellet, hvor der også holdtes gudstjenester for sikringsstyrkerne (samtlige beret 1907–17).

Nogle tal fra de officielle statistikker

1911: Stemmeber v kirkelige valg 185, afgivne stemmer 63 (34.1%). Fødsler 47, døbte 49. Borgerlig ægteforening 6, kirkelig vielse 5.

1915: Stemmeber v kirkelige valg 179, afgivne stemmer 49 (27.4%). Fødsler 40, døbte 39. Borgerlig ægteforening 5, kirkelig vielse 3.

1919: Stemmeber v kirkelige valg 189, afgivne stemmer 22 (11.6%). Fødsler 30, døbte 28, kirkedåb 13, hjemmedåb 15. Borgerlig ægteforening 11, kirkelig vielse 11.

Menighedslivet fortsatte vistnok i det hele i forgængerens spor, men af detaljer er der kun få i Bendixens beretninger.

Den første (1907) oplyser, at sp holdt aftentjenester onsdag fra epiphanias (6. jan) og vinteren ud. Af en senere beretning (1911) erfares om bibeltimer i Lert og Overlert, i vinteren 1910/11 tillige i Kastvrå. Der var flittigt besøg, især i Overlert. Iflg 1915- beretningen, der ikke nævner bibeltimer, var man nu gået over til en rotation (med 14 dages mellemrum) mellem samtalemøder (Bibelbesprechungen), sammenkomster for unge piger og samtalemøder for børn (Besprechungen mit den Kindern), alt afholdt i *privathjem*.

Interessen for ydre mission samlede sig i første række om Breklum, i anden om Christiansfeld. Der var en svagt stigende opslutning om Israelsmissionen, hvis blad havde 8 abonnenter. Gustav Adolfforeningen levede som forhen en skyggetilværelse, hvorimod der sporedes nogen velvilje mod diakonisseanstalten i Flensborg. Nordslesvigsk IM fortsatte sit arbejde ved missionærer og havde en ret stor vennekreds. Opbyggelsesskrifter læstes i stort tal: *Sædekornet* (50–60 ekspl), *Søndagsblad* (20 ekspl), og *Kirkeklokken*.

Også de fra tidligere tid kendte foreninger fortsatte deres arbejde. Der fandtes en Jünglingsverein, og sekretærer fra landsorganisationen arbejdede i sognet. Det samme gjaldt asylforeningen. Sp ledede desuden selv en ikke-organiseret Jungfrauenverein med ca 30 medlemmer.

Der var blevet grundlagt en good-templarloge. Den bar imidlertid i så høj grad præg af fornøjelsesforening, at et samarbejde mellem den og kirken ikke godt lod sig realisere.

Sp tegner et sympatisk billede af mghens bofaste del: der hersker mådehold og en ærbar vandel, hvorimod det ikke stod så godt til med stationsbyens mere mobile befolkning. Her var værtshuslivet et ret fremtrædende træk – efter 1909- beretningen dog mindre blomstrende end forhen – og også overtrædelser af det 6. bud forekom (1907- beret).

Men måske stak kirkeligheden ikke då dybt? Nok var der villighed til at høre prædiken, og også langt de fleste fulgte den med opmærksomhed – men: åndelig indsigt i åbenbaringen og kærlighed til Bibelen var kun i ringe grad til stede, og der kunne spores en stadig tilbagegang i altergæsternes antal (1909- beret).

Men én ting var ikke i tilbagegang: anmodningerne om hjemmedåb, der især kom fra tjenestemænd og den fattigere del af befolkningen. Fremstillingen i kirken udeblev imidlertid ofte, ja, var endog senere ved helt at falde bort (1909, 11, 15- beret).

Sociale tilstande. De udensogns arbejdere og tjenestefolk på de større gårde, de skiftende, for kirken fremmedgjorte banefunktionærer var de socialgrupper, der skabte kirkelige problemer. Bortset fra dem var de sociale tilstande i sognet så gunstige som overhovedet muligt for det kirkelige liv.

Ovenstående tema gentages med små variationer i de fleste beretninger (1907, 09, 17- beret). Verdenskrigens virkninger berøres kun flygtigt.

(Haderslev provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, ved HP).

Som en god repræsentant for Skau-familien kom Marie Skau, gift med gdr Jørgen Jessen Petersen, Sommerstedgd, til at øve en indsats af betydning ud over landsdelen. Hun var f 23/8 1861, datter af Laurids Skaus broder Eskild, Sommersted; deltog 1884 i de sønderjyske pigers besøg i København, hvor hun blev udset til at lægge en sølvkrans på Fr VIIs kiste i Roskilde domkirke. Efter forældrenes død 1895 overtog hun fødegården som eneste barn i live. Samme år bad Johannes Clausen, Vonsild, hende om at blive kasserer og sekretær i »Udvalg for kristelig virksomhed i Sønderjylland«. Formålet var at fremme det kristelige liv ved møder og foredrag, opbyggelig læsning, sygepleje m m, samt at modtage gaver til disse formål og missionen. Uden at det havde været tilsigtet, blev arbejdet præget af de grundtvigske frimenigheder. Det blev en meget omfattende og krævende opgave; i 1906 afholdtes 160 møder på 34 steder, hovedsagelig i de mange ny forsamlingshuse. Meget omfattende blev også sygeplejen som modtræk til den tyske ud fra Frauenverein, ledet af Martha von Köller. Der var 1914 32 sygeplejersker i tjeneste. På forslag af frimenighedspræst Rasmus Thomsen, Haderslev, fik hun gennemført en anden stor opgave. Børnenes Helsehjem, Vilstrup strand, som begyndte med, at hun købte en mandskabsbarak fra fangelejren i Sommersted kort efter krigen, da man havde opgivet tanken. I 1918 blev hun medlem af »Kirkeligt udvalg«. Hun døde 30/4 1941. En mindesten står i Sommerstedgårds have for Laurids og Peter Skau og Marie Skau Petersen.

Et fremtrædende medlem af kirkeforstanderskabet fra 1898, da han afløste sin fader, og siden af menighedsrådet var Christian Michaelsen, Kastvrå, f 14/2 1852, d 18/3 1925, en varm fortaler for danske undervisningstimer i provstisynoden; C M skænkede byggegrund til fh i Kastvrå; efter krigen fmd i menighedsrådet. Han følte skuffende den danske kirkelige lovgivning som en indskrænkning af menighedsrådets kompetence. Han havde talrige tillidshverv inden for erhvervs- og foreningsliv.

Kirkelig statistik (gennemsnitstal for femårsperioder)

	1891/95	1896/00	1901/05	1906/10	1911/15
kirkebesøg	239,0	252,6	239,5	152,4	126,6
ved tysk gudstj		64,0	64,0	37,5	25,6
altergæster	1091,0	1088,0	995,2	665,0	572,0
fødte/døbte	29,0	38,6	48,2	45,0	45,4
konfirmerede	20,0	22,0	23,6	19,4	25,0
vielser	6,0	9,2	5,2	9,6	4,4
døde	17,8	14,2	19,8	21,0	15,6
kirkel begravede	16,6	13,7	19,8	20,8	15,2
fødsler u f æ	3,2	1,2	4,3	2,6	1,8
gravide brude	1,6	2,2	2,2	2,6	2,2
selvmordere	0,4	0,2	0,2	0,4	0,4

Tiden efter 1920

Krigens fire hårde år krævede 28 faldne; der rejstes 1921 på kirkegården en mindesten, en kraftig vandreblok fra Johan Johansens ejendom, Revsø mark. Omstillingen til dansk styre skete med stor forventning i det sogn, som var præget af Laurids Skau og en udpræget national indremission. Der blev fest, og der blev en dag derpå. Man fejrede afstemningen med gudstjeneste ved Poul Egede Glahn, søn af den gl sp, og et kæmpeflag, gave fra Glahnerne, blev stukket ud fra tårnet, til stormvejr og kirkegårdens træer var ved at splitte det. Sommersted blev dansk med 85% stemmer. Alle tyske gudstjenester forsvandt. Pastor Bendixen ville flytte, og den ny danske præst ville blive vel modtaget. Kirkeforstanderskabet fungerede stadig med pastor B; det sikrede sp en løn på 10.000 kr, accidenser, bolig og brænde samt kapitalrenter. Man skulle nok sørge for at forvalte det 125 ha store landbrug og anden formue, så det slog til. Desværre forberedte kirkeministeriet en fast lønordning for alle embeder; det måtte man bøje sig for, idet man krævede, at Sommersted skulle være i første klasse.

Stærkere blev reaktionen, da øvrigheden krævede provenuet af præstegårdsjord, der var udstykket til byggegrunde i byen, indbetalt i stiftsmidlerne. Det blev opfattet som en umyndiggørelse i forhold til den tyske ordning, som man måtte kæmpe imod. Menighedsrådets synspunkter kom klart frem i den langvarige strid. Der søges bistand hos advokat Andersen, Haderslev, og professor, dr juris Axel Møller og sluttes med en henvendelse til ministeriet, hvori man foreslår en ændring af de bestående love, så at menighedsrådet kan bruge sine egne penge til at fremme kirkelige formål i sognet.

Det første præstevalg efter genforeningen, som skete efter den hidtil bestående ordning med menighedsvalg efter et konsistorievalg, vakte uhyre røre. Det kom til at trække linierne skarpt op mellem en mindre, energisk indremissionsk gruppe og de andre mere folkelige, dog ikke udpræget grundtvigsk instillede. Med sønderjysk holdning blev det til et skel, som virkede som en belastning for begge præsterne, *C C Hjortkjær*, en mild grundtvigianer, som allerede 1923 blev forflyttet til Gl Haderslev, og *Arne Mortensen* (1923–39), en stilfærdig højkirkelig forkynder, som flittigt færdedes omkring i sit sogn på cykel, altid gavmild mod alle. »Han gav næsten hele sin løn væk, men bedstemor havde formue, så de led ikke nød,« fortæller dattersønnen Arne Christensen. Han var også ydremissionsmand, fmd i DMS kredsforbund og medl af Øst Jeypore-udvalget, der tilrettelagde sammenslutningen af en del af Breklummissionen med DMS. Som eks på hans bibeltro og pædagogisk klare forkyndelse kan citeres fra hans afskedsprædiken: »Jesus appellerer til viljen, og i Guds indbydelse lyder det: Jeg vil! Han vil så gerne, at huset skal blive fyldt. Glem ikke, hvad der står om Guds vrede over den, der ikke tager imod indbydelsen. Det gælder om at blive iført bryllupsklædningen, med andre ord, at det bliver liv og sandhed for os, ikke skinvæsen«.

I hans tid fortsættes i de kendte spor. I Over Lert kapel tages der igen fat med gudstjenester 1927, hvor nu også sp i Jels tager en mdl gudstjeneste. Efter en større istandsættelse med anskaffelse af alter og døbefont indvier biskoppen 1932

kapellet til kirke, men uden kirkegård.

Kirkelig betjening på tysk indførtes på et ønske fra 13 familier af 27/4 1927 med 9 årlige gudstjenester ved sp Jacob Peter Terp, Oksenvad. Det tilfredsstillede ikke den stærkere selvbevidste tyskhed. Den begyndte 1928 skole i lejede lokaler med 33 børn og to lærere, som i 1933 tog en rummelig skole i brug, bygget uden for sogneskellet i Jegerup, kun 800 m fra stationen, og kaldet Sommersted tyske privatskole. 1936 gik man over til en frimenighedsordning med Hans Heinrich Rohlfs, Haderslev, som præst. Den varede til efter krigen, da han udvistes. Gudstjenesterne afholdtes i kirken.

Økonomisk var tiden vanskelig. Den næsten totale devaluering af rigsmarken ramte også pastoratet, da præsteembedets kapital 53.687,60 RM og degneembedets 7.356,21 RM måtte regnes for næsten tabt.

Efter centralskolens opførelse 1933 forsøgte menighedsrådet at få opslået førstelærerens stilling sammen med degnestillingen. Skolemyndighederne var ikke villige dertil, men foreslog at lade den opslå sammen med 3. lærerens stilling. Det resulterede i, at den afgåede degn og førstelærer Ingvard Petersen fortsatte sammen med lærer Vogensen.

Kort før besættelsen blev *Harboe Pedersen* (1940–58) indsat, og med ham fik sognet en præst med en tydelig indremissionsk og meget virksom holdning, som deltes af hans hustru, i god overensstemmelse med de stadig mærkbare traditioner fra Nicolai Nielsens tid. Præstegården fyldtes af unge, i 1945 op mod 100, og ældre til regelmæssige sammenkomster, kredsarbejde i ydremissionskredse, DMS og Santalmiss, samtalemøder, velbesøgte møder i kroen for arbejdere i tilknytning til Arbejdernes bibelkreds med 100 deltagere og indtil 6 søndagsskoler. I Over Lert kirke øgedes antallet af gudstjenester til 4 om måneden ved sognepræsterne i Sommersted og Jels og 7 årlige ved sp i Stepping. Med stor deltagelse afholdtes sommerlejre for sognets børn i H Ps sidste fire år, et år med 120 børn fordelt på to lejre, og de modtoges med almindelig velvilje, så at sommerferien endog blev lagt efter lejrene.

Efter krigen blev H P stærkt optaget af arbejdet med oprettelse af Sommersted ungdomsskole i den tidligere tyske privatskole. Han måtte ofte have hjælp til sine gudstjenester og viste her en rummelig teologisk holdning ved også at indbyde grundtvigske præster, deriblandt stiftsprovst E Pontoppidan Thyssen, Gl Haderslev, hvis forkyndelse blev så vel modtaget, at H P fortsatte med ret jævnligt at overlade ham sin prædikestol.

Som et festligt punktum på en rig og slidsom arbejdstid fejredes kirkens 100-års jubilæum 3–4/8 1958 med almindelig deltagelse fra sognet, hvorefter H P byttede embede med sp *Carl August Lind*, Råbjerg (1958–65). H P omtaler Sommersted som et ikke-indremissionsk sogn, hvor en mindre indremissionsk del kom til at præge sognets kirkelige liv.

Embedsbytningen opfattede efterfølgeren som en belastning, der vanskeliggjorde hans stilling. Han tog beslutsomt og kraftigt fat på sin opgave og fik allerede før sin tiltrædelse den 100-årige præstegård vurderet af sagkyndige, der anbefalede at bygge ny bolig, hvilket menighedsrådet vedtog efter nogen overvejelse. Ligeledes fik han gennemført en grundig istandsættelse af kirken i Over Lert, som havde været tiltrængt i flere år. Kirkeligt arbejdede han videre i de stadig levedygtige former.

Det samme var tilfældet med efterfølgeren, *F V Gaarn Larsen* (fra 1966). Karakteristisk er en voksende sakramental forståelse med større deltagelse i nadveren og en social forståelse, som bl a kommer til udtryk i samvær for ældre i prg i samarbejde med de kommunale myndigheder.

Lægfolk

Andreas Tange, købmand i Sommersted fra 1900, f 1870 i Øster Åbølling, Roager, d 1926 i Sommersted, hørte til IM, fik tidligt en betroet plads i menigheden, fra 1912 medl af kirkeforstanderskabet, 1922 fortsatte han i menighedsrådet; under krigen gjorde han et stort arbejde for krigsenker. »Agtet og afholdt af alle, hans samvittighedsfuldhed var kendt af alle, så de hverv, som blev ham betroet, var i gode hænder; det var en glæde at samarbejde med denne kloge, retlinede og samvittighedsfulde mand. Kirken tabte en af sine flittigste kirkegængere.« (Ingv Petersen). En søn var højskoleforstander Jef Tange, Rønde. En lignende stilling indtog købmand Hans Andersen Fræhr, f 1880 i Skodborg, d 1951 i Sommersted, ligesom han også fik Tanges plads i menighedsrådet, 1926 som kasserer, senere som fmd; han havde flere tillidsposter, men lod sig ikke opstille til sognerådet.

Skolerne i Sommersted, Lert og Over Lert og 1864–75 tillige i Kastvrå havde flere betydelige lærere. Indtil 1856 virkede autodidakten Anders Jensen Kloster (1783–1860), som både Laurids og Peder Skau omtaler med megen agtelse, Søren Olufsen Raben (1811–1873), hvis dattersøn er forfatteren Morten Korch, Søren Hansen Bork (1841–1891), en fortrinlig lærer, der blev afskediget af nationale grunde. Efter 1888 mærkes skolens fortyskning også i lærerstaben, idet de fleste kommer fra Sydslesvig eller Holsten, 10 af 18 ansatte, og 3 af 5 lærere søger sydpå efter krigen. En lang tjeneste som degn og organist havde førstelærer Ingvard Petersen (1859–1952).

1933 opførtes centralskolen i Sommersted, 1978 under større udvidelse (252 elever). Skolen i Over Lert nedlagdes 1965, i Lert 1967.

Skoleinspektører: Møller Nielsen (1934–1967) og Helge Monrad Christensen 1967.

Sommersted ungdomsskole

Efter kapitulationen 1945 beslaglagde staten den tyske privatskole, som 1941 uden bevilling havde fået 85.000 kr. af danske statsmidler gen-

nem »Schatzkammer«. Beløbet var brugt til gymnastiksal og klasseværelse. På sp Harboe Petersens initiativ opstod tanken om at erhverve den til ungdomsskole i tilknytning til Indre Mission. Der blev samlet en kreds af mænd fra egnen, bl a skatterådsfmd Th Thomsen, Gram, og førstelærer N Philipsen, Ø Vamdrup, senere fmd i bestyrelsen, som holdt stiftende møde 24/10 1949. En storslået indsamling udførtes i 40 omkringliggende sogne, som indbragte 75.000 kr og materialer til en værdi af c 90.000 kr, men også et gavmildt tilsagn om arbejdsydelse, som nåede op på c 1000 arbejdsdage; fra Sommersted blev der ydet 16.000 kr gaver fra private og 10.000 kr fra sognerådet.

Skolebygningen blev købt ved offentligt salg for 40.000 kr og overtaget 1. marts 1950; ombygningen skete på en eksempelløs måde ved en frivillig arbejdsindsats fra de 40 sogne. Ved indvielsen 30/11 1951 stod skolen med en gæld på 94.000 kr. Dens formålsparagraf lyder: »Skolens mål er på den evg-luth folkekirkes grund i tilslutning til Kirkel forening for I M i Dk at give eleverne almen oplysning og kristen vejledning, så at de som bekendende kristne kan fylde deres plads her i livet og holde vor danske og kristne arv i hævd.«

Første forstander var Magne Linderoth, f 9/7 1910, i hvis 11 årige periode skolen voksede fra 24 til 85 elever og udvidedes med flere bygninger. Under næste forstander, Jens Steffensen, fik undervisningen i 8., 9. og 10. klasse afgangseksamen i 9. og 10. klasse, hvortil kom et godkendt 2-årigt realkursus. Samtidig fortsattes og fuldendtes byggeriet med elevfløje, hal og sportsplads samt flere lærerboliger i et smukt og harmonisk anlæg. Elevantallet er 115, og interessen for optagelse er så stor, at alle elevpladser er optaget 3–4 år fremover. Skolen er en selvejende institution.

Sp Harboe Petersen trak sig allerede tilbage som fmd og medl af bestyrelsen nov 1952 efter at have ofret sig helt for skolens oprettelse.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 2 IM, 5 ikke IM, 1934 2 IM 1 soc, 4 up, 1945 2 IM, 2 soc, 3 up, 1957 4 IM, 3 up, 1965 4 IM, 3 up.

Folketal 1860 986, 1910 1404, 1921 1372, 1960 1525, 1970 1580.

Altergæster 1926 533, 1934 439, 1942 824, 1954 966.

Kirkebygningerne

Den i 1857 nedbrudte middelalderlige kirke var bygget på vestskråningen af en anselig bakke kronet af kæmpehøj, omkring 1830 udjævnet. Den bestod af overhvælvet kor med sakristi i nord, skib med brædde-loft og overhvælvet tårnrum, våbenhus på sydside af skib. Efter lynnedslag 1700 blev tårnet ikke genopført i oprindelig højde, noget senere førtes skibets tag hen over tårnet, og der opsattes en tagrytter. Kirkens værnehelgen var Sct Andreas. Kirken, som opførtes 1858 af L A Winstrup, er bygget i bælter af røde mursten, genanvendte kvadersten med skifertag og opført omtrent på de gamle fundamenter. Tårnet, der afsluttes med en ottekantet forlængelse med kuppeltag af bly, danner forrum med tre indgangsdøre. Af den gamle kirkes inventar kan nævnes døbefont af granit, desværre kraftigt tilhugget i 1858; dåbsfade er skænket af husfoged Johan Adolf Meyer, Revsø 1664. Altersølvet består af kalk fra 1810, oblatæske i nysølv fra 1855, sygekalk fra c 1750, disk udateret. Alterstagerne med indskrift »Ano 1620 Nis Nilsen y Lerdt gifer«. Korbuekrucifix fra 15. årh. Ligeledes fra den nedbrudte kirke stammer tre begravelsespladser i kirken, en for sognets præstefamilier og to for fogder på Revsø, for en af disse et epitaf af grå sandsten. Syd for kirken findes gravsten for sp C W Rolofsen, d 1800, som hviler i kirken. Unggotisk er et røgelseskar. Klokken med indskrift i spejlskrift »o rex glorie christe veni cum pace« omstøbtes 1907 med samme indskrift. Kirken med det ejendommelige tårn og de store dominerende tredelte vinduesfelter i halvcirkelformet indramning gør et noget fremmedartet indtryk, ligeledes den vinkelformede loftskonstruktion; indtrykket af kirkerummet er lyst og venligt.

Over Lert kirke fra 1892 bygget for 10.284 mark af røde sten som en meget enkel forsamlingsbygning uden døbefont og alter, 18,5 × 11 m, med et vindfang i vestgavlen, 3,30 × 1,20 m; 1932 indviedes bygningen til kirke, efter at der var anskaffet døbefont og alter. Orglet var gave fra præsteseminariet i Gl Haderslev. En istandsættelse gennemførtes 1962 ved arkitekterne J Stærmose, Odense, og Holger Garnak, Odense, som arbejdede vederlagsfrit. Der har aldrig været ønske om kirkegård bl beboerne. Klokken er skænket af disse 1892.

Præstegården byggedes samtidig med kirken 1858 som et anseligt og smukt hus på sognets bekostning. 1958 fastslog en synsforretning, at sydmuren var sunket, og at huset var fugtlidende, hvorfor der tilrådedes at bygge ny prg. Der opførtes en moderne villa, der senere udvidedes med en rummelig menighedssal. Den gamle prg solgtes til diakon H Iversen til plejehjem med 22 pladser, senere overgået til selvejende institution, som 1978 bygger 10 beskyttede boliger.

Der findes ikke missionshus, ligesom der ikke er et organiseret IM-arbejde. Kastvrå forsamlingshus, bygget 1908, er nedrevet efter 1960.

Sognepræster efter 1852

Præsteløn 1907 5839 RM, 1922 1. kl, 1935 2. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl.

16. 1852–59 **Hans Egede Glahn,** se sp St Hedinge.

17. 1860–87 **Peter Nicolai Jespersen,** f Mårbæk, Bedsted 27/7 1810. Forældre: Bmd Peter J og Mette Bothille Nikolaysen. Dim Flensborg 33, imm Kiel s å, c Gottorp 37, g 1) Adelby 15/9 42 Anna Catharina Egers, f Adelby 19/10 01, d Sommersted 27/3 75. Forældre: Skibsfører Johannes Anthoni E og Marie Bune. G 2) Sommersted 1/6 76 Louise Jansen, f Flensborg 29, d sst 82. Forældre: Købm Herman Peter J og Ingeborg Nicolette Buchholdt. 41 pers kap Tyrstrup, 17/8 47 res kap Kattrup-Ørridslev-Tolstrup, 12/1 49 sp Ærøskøbing, 19/9 50 cst sp Adelby, s å cst sp Arnæs, 18/4 51 sp Nr Brarup, 23/1 60 sp Sommersted, d her 6/7 87.

18. 1888–1906 **Nicolai Christian Nielsen,** se sp Tandslet.

19. 1906–21 **Jacob Bendixen,** f Stollig, Løjt

29/7 1865. Forældre: Gdr Jep B og Maren Rebecka Poulsen. Dim Haderslev 87, c 92, g 22/11 94 Dora Johanne Mathiesen, f Stollig, Løjt 4/1 72, d Flensborg 1/6 1942. Forældre: Skibskapt Johannes M og Dorothea Bendixen. 24/3 93-30/4 94 vikar Nustrup, 1/5–31/10 94 adj min Fjelstrup, 19/11 94 sp Kegnæs, 14/9 1906 sp Sommersted, 1/9 20 bekræftet, 1/4 21 3. pr Segeberg, senere sp Schiffbeck v Hamburg, d 7/3 30 Billstedt v Hamburg.

20. 1921–23 **Christen Christensen Hjortkjær,** se sp Gl Haderslev.

21. 1923–39 **Arne Mortensen,** f Jonstrup 19/11 1869. Forældre: Lærer og insp Jonstrup seminarium Niels Carl Vilhelm M og Marie Louise Jensen. Dim 88 Kbh, c 19/1 94, g 14/7 99 Vilhelmine Nathalie Schiødte, f Skanderborg 16/3 75. Forældre: Sp Christen Cornelius Lerche S og Dorthea Camilla Elisabeth Poulsen. 88 Lærer Sølvgades befalingsm-sk, 8/8 96 kkp Farum-Værløse, 19/3 1901 sp Durup-Tøndering, 24/6 11 sp Onsbjerg, 28/9 15 sp Borup-Kimmerslev, 11/11 23 sp Sommersted, afsk 20/9 39, d 14/10 42.

22. 1940–58 **Harboe Pedersen,** f Hornstrup 2/3 1906. Forældre: Gdr Hans Peder P og Ane Marie Elisabeth Laursen. Dim 31 Akad Kursus, c 38, g 6/8 39 Magdalene Hansen, f Taps 24/3 1890. Forældre: Vagtmester Henrik Hans Christian H og Marie Jørgensen. 21/12 38 hjpr Gråsten-Adsbøl, 15/7 cst sp sst, 1/11 cst sp Tyrstrup-Hjerndrup, 1/2 40 sp Sommersted, 6/10 58 sp Råbjerg, 67 sp Uge, afsk 76.

23. 1958–65 **Carl August Lind,** se sp Råbjerg.

24. 1966- **Frode Valdemar Gaarn-Larsen,** f Byrum, Læsø 25/5 1911. Forældre: Sp Frederik G-L og Julie Louise Madsen. Dim 31 Aalborg, c 37, g 24/6 38 Ruth Esther Brusch, f Kbh 15/5 14. 3/6 38 sp Sdr og Nr Kongerslev-Komdrup, 7/4 48 sp Skjold, 15/3 66 sp Sommersted.

Litt Trykte kilder: H N A Jensen: Versuch einer kirchl Statistik; Trap, Danmarks kirker; G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen; H Hejselbjerg Paulsen i Sdj årb 1933 til 38: Oplysningstiden i Hertugdømmerne; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814–1920; Tønder seminariestat 1788–1963; Achelis: Matrikel der schleswigschen Studenten 1517–1864; Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten; Jens Holdt: Nicolai Nielsen, Sdj årb 58, 1–74; samme: Carsten Petersen, Sdj årb 61, 6–79; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelser, VII bind; Jacob Kronika: Den sidste slesviger og Ulsnæsmordene, 1971. Utrykte kilder: Chronik der Kirchengemeinde Sommerstedt; H E Glahn: Optegnelser for præsten i Sommersted, 20. okt 1859; Haderslev provstearkiv: Synodalsager og Synodalberetninger for de pågæld år; nr 376.

MAGSTRUP MED JEGERUP (TIL 1914)

Af J W O og H P

Topografi

Magstrup sogn omgives af Jegerup, Vojens, Hammelev, Moltrup, Hjerndrup, Stepping og Sommersted sogne. Største delen af sognet er fyldt med bakker, der ligger tæt ved hinanden; men i den allervestligste del glider terrænet over i de i Jegerup beliggende bakkeøer. De største højder, over 70 m, findes mod sydøst. Mod Sommersted ligger et eng- og moseareal, Sommersted dam. De sidste hedestrækninger blev beplantet 1935–37, og vegetationen består nu hovedsageligt af småskove, i sydøst med egekrat. Sognests vigtigste trafikåre er amtsvejen Haderslev-Jels. I øvrigt findes ingen landskabsmæssige seværdigheder. Areal 2287 ha.

Byer Magstrup med kirke og præstegård, Simmersted med skole for 5 kl, de større børn går til Vojens, og sportsplads, Ringtved.

Bebyggelser Magstrup Vestermark, Magstrupskov, Simmerstedholm, Ringtvedskov, Harken, Mellemhave.

Gårde Ringtvedgd, Olufsminde, Ulriksbjerg, Søndergd, Simmerstedgd, Grøngd, Nørregd, Østergd, Vestergd, Magstrupgd, Hedegd, Kongsted.

Skove Magstrup skov, der er en fællesskov. Der hører en plantage på ca 43 ha beliggende sydvestligt i sognet til præstemebedet.

Oldtidsminder Der resterer kun én fredet høj vest for Magstrup by. Forskellige møntfund o l er afleveret til nationalmuseet.

Magstrup sogn hører administrativt fra 1970 til Vojens kommune, Sønderjyllands amt, og i kirkelig henseende til det i samme år oprettede Vojens-Christiansfeld provsti. Indtil 1914 var Jegerup annekssogn.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først under Haderslev II herredsfogderi, fra 1889 under Vojens amtsforstanderskab. Det var delt i kommunerne Magstrup og Simmersted. Personregisterdistrikt Magstrup.

Stemmetal ved valg til den den tyske rigsdag 1871 111 da, 17 ty; 1884 68 da, 17 ty; *ved folkeafstemningen 10. febr 1920* 447 da, 22 ty (tilrejsende 106 da, 17 ty).

Ved folketingsvalg (s = socialdemokrater) 21. sept 1920 216 da, 0 ty, 2 s; 11. april 1924 206 da, 0 ty, 13 s; 16. nov 1932 208 da, 8 ty, 25 s; 3. april 1939 302 da, 12 ty (s er nu overført til da); 28. okt 1947 300 da, 0 ty; 14. maj 1957 300 da, 4 ty; 23. jan 1968 361 da, 6 ty (Stat medd 1968,8).

Herefter kan p g a kommunesammenlægningen i 1970 stemmetallene ikke længere tages fra de gamle kommunale enheder, da de ikke offentliggøres i Danmarks statistiks løbende publikationer.

Den ældre præsterække

–1463– **Johannes.**

15.. **Peter Stud.**

1. –1563 **Bendit,** d Magstrup 1563.

2. 1563–1613 **Jens Lagesen,** f Aller (?). Fader: Sp Aller-Taps Laue Jensen. 1563 sp Magstrup-Jegerup, d Magstrup 24/11 1613.

3. 1613–28 **Jens Iversen Wandal,** f Ribe 1570. Forældre: Rådmand Ribe Iver Hansen W og Susanne Jensd Grundet. Mag Kbh 8/5 95, g 1/11 1601 Marine Pedersd, f Ribe 87, d sst 59. Forældre: Rådm Ribe Peder Baggesen og Dorthea Sørensd Stage. 95(?) adj min cum spe succ Magstrup-Jegerup, 24/11 13 sp her, provst Gram hrd, d Magstrup 28. Fader til 4, prof Lund Iver J W, broder til biskop Ribe Hans W.

4. 1628–59 **Peder Jensen Wandal,** f Magstrup 9/11 1602, dim Had 20, imm Leyden 21, imm Helmstadt s å, imm Paris 23, imm Kbh 18/11 s å, imm Jena, imm Leipzig, imm Rostock, g 1/10 30 Sara Nisd Truelsen, f Hjerndrup, d Had 1/11 59. Forældre: Ejer af Hjerndrupgd Nis T og Anna Clausd (?). 27 lærer Sorø samt forelæser Kbh universitet, s å adj min cum spe succ Magstrup-Jegerup, 28 sp her, d Had 9/10 59.

Om *Peder Jensen Wandal* foreligger der så meget stof, at det er blevet til en hel bog, nemlig Carsten Petersens Peder J Wandall. Et Præsteliv i det syttende Aarhundrede, 1924.

Han blev født som ældste søn af JIW (moderen var kun 15 år!). Tilsyneladende var han ikke noget særligt »lys«; indtil det 4. år kunne han ikke tale. Men derefter begyndte han at »prædike« for andre børn i landsbyen. Så det var ganske naturligt, at han senere blev sendt til Latinskolen i Haderslev, hvorfra han udgik som student i 1620.

I de følgende 7–8 år var han på næsten uafbrudt studierejse og blev immatrikuleret ved flere af datidens kendte europæiske universiteter. Allerede forinden havde han lært den berømte lærde, baron Holger Rosenkrantz på Rosenholm, at kende og færdedes i de kredse, der stod denne nær. På et eller andet tidspunkt tog han magistergraden i København, og det var hans agt at slå sig ned her som professor, vistnok i østerlandske sprog. Planen blev kuldkastet, da han fik meddelse om, at hans far var afgået ved døden, og at sognemændene i Magstrup-Jegerup bad ham inderligt om at komme hjem og overtage præsteembedet.

I 1630 gifte han sig med Sara Nisdatter Truelsen, hvis far var fribonde Nis Truelsen på Hjerndrupgård. Ægteskabet blev barnløst.

Der foreligger kun sparsomme oplysninger om, hvordan Peder Wandal var som *præst*, omend han vistnok var afholdt af menigheden. Som årene gik, trak han sig imidlertid stadig mere tilbage i ensomhed til et hus eller et tårn, han havde ladet bygge på en af de små holme i søen i præstegårdshaven. Her forfattede han formentlig de 25–30 litterære værker, der udgik fra hans hånd i hans 31 års præstetid. Langt de fleste af disse var udlægninger eller forklaringer på *dansk*

af forskellige dele af Det ny Testamente. Et af de første, Oeconomica Dei, var dog af dogmatisk karakter og bragte ham i modsætningsforhold til den tidligere velynder Holger Rosenkrantz og Konsistoriet i København. Som følge heraf blev hele oplaget på 2 eksemplarer nær tilintetgjort. Disse findes nu på KB.

Under den 2. svenskekrig 1658–60 fik Danmark som bekendt »hjælp« af polske tropper, der dog viste sig værre end fjenden, idet de foretog en masse plyndringer, drab og hærværk i Slesvig. Peder Wandal og hans hustru søgte tilflugt i Haderslev, medens hans mor flygtede til Ribe. Både præstegård og tårn blev enten nedbrudt eller brændt og alt af værdi fjernet. Alle 3 døde 1659 af den pest, der hærgede landsdelen.

5. 1659–61 **Johannes Lohmann,** f Uge (?). Forældre: Sp Uge Hans Eskelsen L og ... Lorentzd. 59 sp Magstrup-Jegerup, d Magstrup 61.

6. 1661–92 **Hans Brandt,** f Ærø. Fader: Hans Brandt. Dim Odense 1652, g Martha Tobiasd v Rehefeld, f Kitscher/Meissen. Forældre: Sp Kitscher Tobias v R og Maria Alexzandersd Klotz. 61 sp Magstrup-Jegerup, d Magstrup 92.

Om ham forlyder det, at den ene af hans 2 døtre lod sig besove af en løjtnant (!)

7. 1692–93 **Niels Eskildsen Lohmann,** f Uge. Forældre: Sp Uge Eskild Hansen L og Marina Nisd. G Magstrup 1685 Anna Boyes, f Tønder, d Magstrup 93. 84 adj min cum spe succ Magstrup-Jegerup, 92 sp her, d Magstrup 93. Ovennævnte noget kedelige begivenhed stod måske i forbindelse med et misforhold mellem Hans Brandt og Niels Lohmann, der fra 1684 var adj min cum spe succ, men ikke ville ægte nogen af døtrene. Forholdet til sp blev efterhånden så spændt, at denne flyttede til Jegerup. Pastor Lohmanns tid blev dog kort. Da han blev syg i begyndelsen af året 1693, sagde præsten i Sommersted til ham: »Jeg skulle ikke tro, hr nabopræst, at I ville lægge Eder til at dø, nu da I nylig er kommen hid og så længe har ventet på Hr Hanses død.« Lohmann svarede: »Nej, da gjorde jeg som et skarn«. Men han døde dog, omtrent samtidig med hustruen; de blev begravet samme dag, den 9. febr 1693.

8. 1693–1746 **Jacob Jørgensen Boysen,** f Bevtoft 18/5 1664. Forældre: Sp Bevtoft-Tirslund Jørgen Jacobsen B og Magdalene Christiansd Bruhn. Dim Husum 83, imm Kiel, imm Wittenberg, imm Jena, imm Kbh, c her 87, g 97 Anna Margrethe Christophersd Krahe, f Meldorf 71, d Spandet 1768. Forældre: Slotspr Had Christopher K og Catharina Magdalena Bonaventurasd v Rehefeld. 88 huslærer Brockdorff & Glückstadt, 14/3 93 sp Magstrup-Jegerup. Fader til 9 og sp Arrild Andreas J B. Svigerfader til sp Middelfart-K C Krag.

Aage Dahl bemærker om ham, at hans levned som præst ikke var alt for ordentligt. De nye pietistiske tanker vandt åbenbart ikke indpas hos ham.

9. 1746–50 **Georg Jacobsen Boysen,** f Magstrup 2/3 1700. Imm Jena 30/9 19, imm Wittenberg, g 3/3 32 Anna Christina Petersd Høyer, f Hellevad, d Tyrstrup 13/3 72. Forældre: Sp Hellevad-Egvad Peter Hansen H og Anna Andersen. 19/12 24 adj min cum spe succ Magstrup-Jegerup, 27/5 46 sp her, d Magstrup 21/1 50.

Georg Jacobsen Boysen var også meget rejsende i sine unge år. Ved siden af de teologiske fag studerede han også sprog, lærte at spille på forskellige musikinstrumenter og gav sig endog af med naturvidenskab. Alle rejserne og syslerne afvikledes i løbet af 5 år, inden han i 1725 blev adj min cum spe succ hos sin far.

10. 1750–62 **Joachim Cretschmer,** f Kbh 21/4 1721. Forældre: Toldkontrollør Kbh Accise Heinrich C og Elisabeth Magdalene Bruckenhoffer. Dim Kbh 40, imm Halle 19/4 41, c Kbh 50 (1), g Magstrup 12/10 59 Anna Sophia Cruckow, f Nordborg 33, d Had 21/8 1811. Forældre: Sp Nordborg Martinus Frederiksen C og Mette Cathrine Danielsd Nielsen. 9/3 50 sp Magstrup-Jegerup, 8/7 63 sp og provst Had, konsistorialråd, d Had 24/2 98. (Ikke biogr i hft 1, s 97, slutåret her er i øvrigt 1797).

11. 1763–1806 **Lago Sørensen Vedel,** f Døstrup 25/8 1736. Forældre: Sp Døstrup Søren Nisseniussen V og Maria Elisabeth Laugesd V. Imm Halle 55, imm Kbh 12/5 59, g 17/5 65 Agathe Cathrine Müller, f Tønder 30/7 46, d Magstrup 16/9 1821. Forældre: Advokat Tønder Dethlef M og Cathrine .... 10/4 62 feltpr Rendsborg, 29/7 63 sp Magstrup-Jegerup, d Magstrup 25/11 06.

I Vedels tid var der en vis uro i sognet i anledning af den Adlerske agendes indførelse i 1797–98. Amtmand Møsting samlede af den grund bønderne i kirken og holdt en tordentale for dem. De svarede med at sende en deputation til København og med foreløbig at nægte at betale tiende til præsten. Samtidig søgte visse kredse tilknytning til Christiansfeld (H Hejselbjerg Paulsen: Sdj årb 1934, s 193 f).

12. 1807–18 **Friedrich Schrøder,** f Had 16/5 1756. Forældre: Retsskr Had Bonaventura S og Lovisa Dorothea Christiane Astbahr. Dim Had 74, imm Kiel 13/4 s å, c Gott 82 (3. kar), g Ravsted 12/12 88 Friederica Gunder Christina Petersen, f 69, d Had 2/5 1839. Forældre: Cancelliråd Ravsted, Hans P og Gertrudt Holm. 24/8 87 diakon Had, 23/11 s å tillige pr Had hosp, 23/10 07 sp Magstrup-Jegerup, d Magstrup 6/6 18.

13. 1818–44 **Hans Eiler Wolf,** f Kbh 28/6 1777. Forældre: Sp Tingsted Christen W og Johanne Marie Nielsd Giessing. Dim Vordingborg 91, c 22/1 99 (1), g Tingsted 14/7 1808 Cathrine Elisabeth Groth, f Svendborg 21/9 82, d Lund Mølle/Herning 12/1 72. Forældre: Insp Svendborg, toldkasserer Simon Peter G og Dorothea Magdalena Müller. 7/6 99 1. kat, 4/11 04 1. huslærer, 15/11 05 feltpr Holsten, 08 feltpr Slesvig, 28/2 10 sp Ødis, 29/9 18 sp Magstrup-Jegerup, d Magstrup 15/4 44. Svigerfader til sp Skarrild-A C Christiansen og sp Skanderup N P

Jørgensen. Førstnævnte var hans pers kap 1831–39.

Hans Eiler Wolf får en fyldig omtale i Carsten Petersens Slesvigske Præster, både for sine gode og dårlige sider. Sognekrøniken har ikke meget tilovers for ham. Denne siger, at han ganske vist var kundskabsrig og litterært virksom, men rationalist af reneste vand. Han var nærmest »forfalden« til kortspil og selskabs- og værtshusliv, faldt en aften på hjemvejen fra kroen og brækkede det ene ben, så han blev halt resten af sine dage. Hans forsøg på selv at forestå præstegårdens drift faldt uheldigt ud, og han måtte snart bortforpagte den største del. Hans livsførelse bragte ham i konstant pengeforlegenhed. Sognekrøniken giver ham dog ét lille plus: Han ofrede meget på præstegårdshaven.

Carsten Petersen kan ikke ganske slutte sig til denne karakteristik. *Han* siger: Hans Ejler Wolf var mere skolemand end præst; men hvad han gjorde for skolen og folkeoplysningen bl a i form af oversættelser overstiger langt, hvad hans eftermand eller andre præster i omegnen, allermindst krønikeskriveren selv, har kunnet præstere. Han har så vist bestilt andet end at gæsterere og spille kort.

Tiden 1844–1920

Magstrup og Jegerup sogne er blandt de få, der ikke blev ramt af et, omend nok så kortvarigt, præsteskifte under treårskrigen. Det lykkedes pastor *Sivert Andresen* (1844–79) at styre uden om de politiske komplikationer, og det gentog sig i 1864. Han var født i Sydslesvig, uddannet i Kiel, havde eksamen fra Gottorp og var *tysk* slesviger af sindelag. Han havde underskrevet de to præstepetitioner (1840 og 1844) mod ansættelse af danskuddannede teologer i Landskirken. Endvidere underskrev han i januar 1850 de 17 nordslesvigske præsters protestskrivelse til den nyudnævnte provst Boesen og var den ene af de tre protesterende, der slap fra aktionen med embedet i behold (APT VII, 214 f, 314 f, 381). Generalsuperintendentens arkiv fra mellemkrigsårene indeholder pastor Andresens indberetninger i forbindelse med generalvisitatserne i 1856, 1859 og 1862. De er ikke særligt oplysende. Bortset fra lidt for meget drikkeri er der kun et problem med de tyske arbejderfamilier på Vojensgård, der ikke går i kirke, fordi de ikke forstår dansk.

Indberetningerne fra årene 1868–83, der findes i samme arkiv, er imidlertid mere fyldige. Også disse behandler det lige nævnte problem, der endda bliver stadig mere påtrængende, fordi Vojens blev jernbaneknudepunkt og dermed tiltrak en del tyske tjenestemands- og arbejderfamilier. Det er et gennemgående træk i indberetningerne, at det er vanskeligt for sp eller hans hjælpepræst at komme i kontakt med denne gruppe. Den kom ikke til de tyske gudstjenester, fordi, hævdede den, vagttjenestetiden var en forhindring; men forskellige kirkelige aktiviteter på tysk i selve Vojens fik heller ingen tilslutning.

Nogle af gruppens medlemmer gik til tysk gudstjeneste i Haderslev, andre til tysk kommunion i Sommersted. Problemet løstes først, da Vojens-Jegerup udskiltes fra Magstrup i 1914.

Ellers var de kirkelige konfrontationer kun få og små i pastor Andresens tid. I begyndelsen af perioden blev missionssagen varetaget af hospitalspræst P. Johansen fra Haderslev, senere af kolportør Mads Jensen, se ndf. Interessen for denne sag var derefter dalende for at få et opsving igen omkring 1880. Sekteriske bevægelser forekom ikke. I 1877 fremstod dog en grundtvigianer i Jegerup, der holdt sig borte fra kirken uden dog formelt at træde ud af den. Han fik forrettet ministerialhandlinger i kongeriget, men havde i øvrigt ingen indflydelse i pastoratet.

Pastor Andresen blev efterhånden så talesvækket, at han fra 1874 måtte have hjælpepræst. Endnu i 1871 var biskop Bertel Godt ganske tilfreds med ham, navnlig p g a ændring i hans teologiske standpunkt. Det hedder i indberetningen til konsistoriet, der i øvrigt er ordret gengivet hos C P s 208: .. Gudstjenesten holdtes i Annekskirken i Jegerup, som var fuld til Trængsel. Pastor Andresen, næsten 75 Aar gammel, holdt en god Prædiken med Livlighed og Inderlighed. Hans Foredrag er ejendommeligt og går nu og da næsten over til Syngen. Han talte godt med Børnene. Han har før været en afgjort Rationalist. Ved den forrige Visitats (1868) klang dette endnu igennem, men tillige gjorde han sig for Alvor Umage med at trænge ind i den evangeliske Frelsesvished. Paa denne Vej er den gamle Mand kommet videre i sin høje Alderdom, og som hans Prædiken denne Gang var en alvorlig evangelisk, saaledes traadte det mig i Underholdningen med ham og af alt bestemt og velgørende i møde, at han staar sandfærdigt i Troen og Bekendelsen. Han er ret rask, endskønt Alderen dog i mange Henseender gør sin Ret gældende. Men hvad han ikke selv mere kan, saaledes som han nu vilde, det ser han uden Misundelse og med Glæde udrettet og iværksat af andre, navnlig af hans Nabopræst Lawætz i Skrydstrup, som har indvirket paa ham meget til Fordel ..

I *Had provstearkiv* findes *2 beretninger* fra pastor Andresen, en fra 1846 på *tysk*, en fra 1870 på *dansk*.

Iflg den første var kirkeligheden recht gut i sognene, bedst i Jegerup. Efter mghsmedlemmers udsagn skulle den have bedret sig efter Andresens overtagelse af embedet.

Af den sidste erfares, at »Den offentlige Gudstjeneste og de geistlige Ministerialhandlinger forrettes efter gammel dansk Skik og Sædvane. Ved Tiltrædelsen af mit Embede her, har jeg blot ombyttet den såkaldte Adlerske Agende med det gamle danske Ritual«.

Kirkebesøget var temmelig godt. Hindringer for kirkelivet var »for stor Omsorg for det Jordiske« og »politisk Kandestøberi«. Deltagelsen i nadveren var »roesværdig« for den danske mghs vedkommende, »mindre roesværdig fra de tydske Beboeres og Embedsmænds Side« Antallet af altergæster var (1869) i Magstrup 871, i Jegerup 610.

Der holdtes kun katekisationer i fastetiden. De besøgtes ret godt, også af voksne, da de ledsagedes af en

kort passionsprædiken. »Roesværdig« var også religionsundervisningen i skolerne.

Til sammenligning med de foran nævnte tal på altergæster kan anføres flg for Magstrup/Jegerup: 1840 909/?. 1850 884/573. 1860 889/628. 1870 835/559. 1880 880/586 (1885- beret ved Th Groth).

Endnu en beretning (1880, skrevet af hjpr Johs Carlsen – senere sp i Åstrup) har relation til Andresens embedsperiode.

De ny kirkelige love influerede ikke på de kirkelige handlinger, kirkebesøget var tilfredstillende, og ungdommen – også skolebørn – kom flittigt til katekisationerne. Missionsinteressen var voksende, og de to foregående år havde der været afholdt missionsprædiken 5. s e trin.

Så vidt Carlsen vidste, holdtes der i intet hjem regelmæssige husandagter, men Bibelen var temmelig udbredt og læstes på vinteraftener i mange familier. Selv havde han det sidste par år afsat 117 bibler og 12 NT.

Der var ingen konventikler, ej heller foragt for kirke og nadver, om end mange, især i Vojens, holdt sig kirken fjernt. Sabbatsforordningen efterlevedes almindeligvis. Ejeren af Vojensgd havde således fået en mulkt på 3 M pr arbejder, fordi han havde ladet dem arbejde på en helligdag.

Altergæster (anføres foran skråstreg, folketal efter) 1879: M 810/778, J 586/875.

Kirketugt øvedes mod besvangrede brude, der hverken bar krans ved vielsen eller holdt kirkegang efter fødselen.

(Had provstearkiv, nr 376 og synodalsager og synodalberet for det pågæld år).

Skønt beretningerne tier herom, må der have været i hvert fald tilløb til en lægmandsbevægelse i Magstrup s i slutningen af tresserne. Herom vidner et brev af 26/5 1868 fra ovennævnte Mads Jensen til provst Prahl, Had.

Han havde 25/5 besøgt provsten og fortalt om en Mads Holm, der havde været stævnet til Had i anledning af en afholdt gudelig forsamling, og som nu var bange for sognefogdens indgreb, hvis han lod afholde en påtænkt forsamling pinsedag efter endt gudstjeneste.

M J fortsætter: »... jeg har nu besøgt dem (= Mads Holms) og talt med flere og kan sige Gudeskelof Herrens Aand arbejder paa mange Hjerter og mange længes efter at vi atter kunde samles om vor Herres og Frelsers Ord«.

Mads Jensen udbeder sig derefter provstens råd m h t anmeldelse af forsamlingen, så dens lovlige afholdelse sikres. Prahl gør i sit svar (27/5) opmærksom på, at forsamlingen vil kunne afholdes, hvis den anmeldes til politiet 24 timer forud (Had provstearkiv, nr 376).

Sivert Andresens efterfølger blev sp Oksenvad-Jels *Theodor Otto Wilhelm Hieronymus Groth* (1880–92), nærmere omtalt under nævnte pastorat.

Han indsendte *11 beretninger* til synoden i Had, alle korte og med få oplysninger. De efterlader indtrykket af en træt mand med vaklende helbred.

Altergæster og folketal angives som ovf, først for Magstrup, derefter for Jegerup: 1881 918/800, 576/900. 1882 920/790, 563/963. 1883 869/790, 635/963. 1884 866/790, 579/963. 1885 873/790, 618/963. 1887 837/790, 558/963. 1888 810/790, 559/963. 1889 844/790, 566/963. 1890 ?/?, 553/963. 1892 863/763, 489/933.

I Magstrup toppede altergangsfrekvensen med 116.5% i 1882, nåede ned på 102.5% i 1888, men svingede i de fleste år mellem 105 og 110%. I 1892 var den 113.1%. I Jegerup nåedes 65.9% i 1883, lavpunktet 52.4% i 1892. Frekvensen lå de fleste år o 60%.

Kirkebesøget betegnes hyppigt med vendinger som sehr gut, kirken næsten altid fyldt (Magstrup, 1883-beret) eller gut (Jegerup s å). Kun i 1884 og 1885-beretningerne konkretiseres besøget: Magstrup i den bedste tid (vinter) 200, i den dårlige tid 100, på festdage 300, Jegerup tilsvarende 150, 80–100, 2–300 (1884). Det flg år: Magstrup på alm søndage 100–150, Jegerup 80–100. Procenttallene er i 1883 for Magstrup 25.3, 12.7 og 38.0, for Jegerup 15.6, 8.3–10.4 og 20.8–31.2. Og i 1884 Magstrup 12.7–19.0, Jegerup 8.3–10.4.

Den tysktalende del af mghen i Vojens hindredes af sproget i deltagelse i gudstjenesten. For disse mennesker holdt sp en velbesøgt juleaftensgudstjeneste (1883- beret). Senere holdt han af og til tyske tjenester. Da sådanne indførtes i Hammelev, besøgtes de af mange tysktalende fra Vojens.

Groth beretter om en gammel skik, der belyser de kirkelige sædvaner: nogle – også ældre mennesker – kom *kun* i kirke på altergangsdagen og søndagen før.

Deltagelsen i de kirkelige valg i 1884 var usædvanlig lav. I Magstrup var der 149 stemmeberettigde, hvoraf kun – bortset fra kirkekollegiet – 2 afgav deres stemme. I Jegerup med 84 stemmeberettigede stemte kun medlemmerne af kirkekollegiet.

Gudstjenesteordningen var uforandret fra Andresens tid, da forstanderskabet antog, at mghen ikke ønskede forandringer (1886- beret). 1891- beretningen meddeler, at den ny liturgi ville blive taget i brug fra pinsen samme år. Dette skete dog først – uvist af hvilken grund – o 1900. Måske har modstanden i mghen fremdeles været for stærk, men herom lades vi i uvidenhed, da 1892- beretninger ikke findes i provstearkivet.

Menighedsliv. Pastor Groths få og spredte bemærkninger om dette lader sig ikke ordne til et anskueligt billede.

Brugen af postiller synes at have haft vid udbredelse i begge sogne, især i Magstrup, uden at der dog nogetsteds holdtes daglige husandagter (1881, 1884- beret).

Der var ingen levende sans for tysk IM, ejheller for ydre mission (1881, 1882- beret), og endnu i 1885 fandtes hverken foreninger for ydre eller indre mission.

Skorstensfejeren i Vojens var fordrukken og tillige forsømmelig i kirkelig henseende, idet han ikke lod sine børn døbe (1881, 1888- beret). Der meldes endvidere om enkelte udtrædelser af Landskirken: 1883 en familie i Jegerup på 7 personer til frimghen i Rødding, 1890 en mand, om hvem intet nærmere oplyses (1884, 1891- beret og brev af 16/8 1883 fra synoden i Had til Konsistoriet).

I 1884 forsøgte gdr Philip Møller, Jegerup, at få optaget et forslag til Konsistoriet på Hadsynodens dagsorden. Møller ønskede at få de udtryk fjernet fra den alm kirkebøn, som under hensyn til »den særegne nationale Følelse« måtte anses som mindre passende. Provst Müller nærede imidlertid betænkelighed ved at imødekomme andragendet (breve af 30/3 og 8/5 1884 blandt 1884- beret).

Konventikler holdtes ikke i Groths embedstid.

(Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

I *Laurits Clausens* embedstid (1892–1911) bliver forskellen mellem pastoratets 2 sogne stedse mere iøjnefaldende og motiverer dets deling i 1914. På den ene side det rene bondesamfund i Magstrup, uden socialt besvær, med velfunderede små og mellemstore brug, med få tjeneste-

folk, der mest lever under patriarkalske forhold og i måltids- og fritidsfællesskab med deres husbonder, på den anden det blandede land- og bysamfund i Jegerup, hvor bønderne må slide i det og alligevel drages med gæld på den sandede jord, hvor det voksende bysamfund Vojens (med banegård!), arbejderne på Vojensgård og livlig ejendomshandel med påfølgende fra- og tilflytning skaber sociale og dermed kirkelige problemer.

Pastor Clausens personlighed tegner sig kun vagt gennem hans *11 lakoniske beretninger* til synoden i Had, men hans sprogbrug lader ane, at han teologisk set følte sig knyttet til tysk IM.

Altergæster og folketal angives som ovf, Magstrup først: 1894 908/766, 524/937. 1896 870/766, 543/937. 1901 769/?, ?/?. 1902 733/726, 576/1029. 1903 748/726, 564/1029. 1904 682/726, 571/1029. 1906 689, 526. 1907 629/716, 526/1141. 1908 649/716, 528/1141. 1909 608/716, 469/1141. 1910 610/677, 460/1281.

Altergangsfrekvensen i Magstrup nåede sit højdepunkt i 1894 (118.5%) og sank derefter støt til 103.0% i 1903. Der er spring i frekvensen i 1904 (93.9%), 1907 (87.8%). Lavpunktet nåedes i 1909 (84.9%), idet 1911-tallet (59.5%) *kan* skyldes vakance. I Jegerup svingede frekvensen omkring 55% til 1904 (maksimum 1896 58.0%), faldt 1904–05 fra 55.5 til 50.2%, lå derefter stabilt i 3 år på ca 46%, dykkede derefter 1909 og 10 til hhv 41.1 og 35.9%. Det lave 1911- tal 21.7% afspejler utvivlsomt et ikke-tilfældigt fald, men det *kan* være blevet forstærket af vakancen.

Om *kirkebesøget* giver beretningerne intet konkret, men nævner et kapel i Vojens, hvor der om sommeren holdtes nadvertjeneste og nogle få gudstjenester (1907-beret).

Gudstjenesteordning. Det meddeles i 1894- beretningen, at den ny liturgi (se under pastor Groth) endnu ikke var blevet indført, men om grunden meldes intet. Først af 1901- beretningen erfares det, at den anbefalede ordning – formentlig i 1900 – var blevet indført i begge sogne.

Menighedsliv. Pastor Clausen holdt bibeltimer i begge sogne og noterer som regel godt besøg, desuden – i hvert fald i Magstrup – katekisationer hveranden søndag i trinitatistiden. Efter 1897- beretningen var der endnu ingen missionsforeninger i sognene; men efterhånden vågnede interessen for hedningemission gennem Breklum og nordslesvigsk missionsforening, og en syforening stiftedes med mdl sammenkomster i prg, ligesom der holdtes årlige missionsfester. Derimod måtte det år for år konstateres – og man synes at mærke sps beklagelse heraf mellem linierne – at mgherne ganske manglede sympati for Gustav-Adolf-foreningen. Også tysk IM var kun lidt påagtet.

Om der dannedes foreninger for nordslesvigsk IM i sognene, er tvivlsomt, men kolportører herfra og fra Christiansfeld drev kolportage i Jels (1897- beret), og senere fulgte missionærer fra nordslesvigsk IM i bogsælgernes spor. Man får dog ikke indtryk af noget samarbejde mellem dem og sp.

Om noget sådant var der naturligvis heller ikke tale, da den danske frimenighedspræst Rs Thomsen (1895-beret) holdt en mdl gudstjeneste i Vojens med nogen tilslutning fra denne by. Hans virksomhed efterlod iflg sp næppe spor i mghen.

IM's arbejdsformer optoges ret sent i Clausens embedsperiode. I 1907- beretningen nævnes en missions- eller bedeuge for første gang, hvorefter den synes at være blevet en institution i sognene.

Diakonisseanstalten i Flensborg havde folks bevågenhed, især i Jegerup, hvorfra på et tidspunkt mindst 3 diakonisser var i virksomhed (1896- beret). Af andre institutioner, der nød støtte, kan nævnes asylforeningen og Elisabethshjemmet i Havetoft. Endelig virkede et par good-templarloger i sognene, og det var lykkedes dem at rette nogle fordrukne op (1903- beret).

Den under Groth nævnte grundtvigske familie figurerer også i Clausens første beretninger.

Mere spredt kan nævnes, at to bryllupper fandt sted uden kirkelig vielse (1894, 1909- beret), det sidste, fordi bruden var adventist.

Konventikler. Sekterisk virksomhed var som før en sjældenhed. Mellem nytår og påske 1905 missionerede en baptist fra Had i Magstrup, men røret døde hurtigt hen, da han opgav sine møder i sognet. I samme sogn boede som nævnt en kvindelig adventist, der havde 2 udøbte børn (1911- beret).

Den sidste sp inden genforeningen, *Carsten Jensen Petersen* (1911–32), hvis hovedværk Slesvigske Præster, 1938, ofte er benyttet i dette bind, var en af de mest markante pastores i Nordslesvig. Han blev født i 1871 i Gallehus, Møgeltønder sogn, Tønder provsti. Forældrene var småkårsfolk. Hans far var snedker og husmand.

Carsten Petersen og hans søskende gik i skole i nabobyen Toghale, hvor først den særprægede Hans Møller Jessen, redaktør Jens Jessens far, senere den kendte lokalhistoriker J H Jensen var lærere. Ved en visitats i 1881 gav generalsuperintendent Bertel Godt anledning til, at Carsten kom til at gå læsevejen. Sp, den senere så kendte H S Prahl, skolelærer Jensen og lensgreve Schack sluttede sig sammen om at give ham den fornødne lærdom privat. Denne læretid strakte sig over årene 1884–87, og skønt lærerne må have været kvalificerede, følte Carsten Petersen den som forfærdelig.

I 1887 blev han så optaget på Haderslev gymnasium. Han kom til at bo hos kommuneskolelærer Petersen, hvis datter Emma senere blev hans hustru. Heller ikke denne undervisningstid, 1887–93, værdsatte han særlig højt, selv om han fik en fin studentereksamen. På samme tid døde hans mor, og først derefter blev hans løbebane som teolog afstukket i overensstemmelse med et løfte, han havde givet hende på dødslejet.

Den næste station på vejen var universitetet i Kiel, der påvirkede ham lige så lidt som de tidligere lærdomssteder. Herfra tog han på studierejse til Berlin og Erlangen. Det førstnævnte sted var ved at blive domineret af liberalteologien under v Harnacks ledelse, men denne retning stod Carsten Petersen fjernt. Først det mere luthersk positive fakultet i Erlangen kunne fylde hans sind.

Efter hjemkomsten aftjente han militærtjeneste i Haderslev 1895–96 og afsluttede så studiet ved Kiels universitet i foråret 1899.

Omkring eksamensaflæggelsen var der foregået et trosopgør i hans sind. Det begyndte ved en afskedssammenkomst hos professoren i praktisk teologi, O Baumgarten, der var yderst frisindet i sin tankegang, men tillige en »moderne pietist«.

Carsten Petersen kom til at spørge sig selv: Hvad tror den mand egentlig på? Men troen var for ham den nødvendige betingelse for at blive en virkelig præst og forkynder. »Ikke teologien, men Bibelen blev herefter min vejviser,« skriver han i sin selvbiografi, »jeg modnedes i nærheden af korset«.

Efter en 1-årig vikartid, 1899–1900, hos den kendte IM-præst Nic C Nielsen i Sommersted, hvorunder han lærte præstegerningens praktik og fik kontakt med IM i kongeriget, fandt de kirkelige myndigheder i Kiel ham egnet til at overtage et hjælpepræsteembede ved Mariekirken i Flensborg, hvor han også skulle afløse den lige pensionerede danske præst H J Carstens, der siden 1864 havde forestået de danske gudstjenester i Helligåndskirken. Menigheden mærkede snart, at den havde fået en af sine egne til talsmand, og gengældte tilliden. Der kom ny grøde i menighedslivet i de 3 korte år, tjenesten varede.

Her i Sønderjyllands »hovedstad« kom den unge præst tillige i umiddelbar nærhed af et centrum for den danske politiske kamp i grænselandet, manifesteret i redaktørerne og rigsdagsmændene Gustav Johannsen og Jens Jessen. Navnlig sidstnævnte kom til at betyde meget nationalpolitisk set for Carsten Petersen.

Myndighederne havde imidlertid forbudt hjælpepræsten at indgå ægteskab i dette embede, og da det ikke lykkedes at få denne regel ændret, søgte han nyt kald. Det endte med det lille Brarup sogn syd for Tønder, hvor der som det sidste sted i Mellemslesvig endnu blev holdt én månedlig dansk gudstjeneste.

Dette sogn var imidlertid, selv om dansk stadig var omgangssprog, efterhånden blevet fortysket. Alligevel kom han i et godt forhold til sin menighed, vel nok fordi han holdt sig borte fra enhver offentlig politisk meningstilkendegivelse. Han syslede med sognets historie og udfoldede en meget påskønnet kirkelig skribentvirksomhed. Størst betydning for hans videre udvikling fik imidlertid kendskabet til Søren Kierkegaards skrifter, som han fordybede sig i resten af livet. En påtænkt doktorafhandling om SK's filosofi forblev ufuldendt. Også H A Brorson og apostelen Paulus var genstand for dybtgående studier. Det kan yderligere nævnes, at han i disse år fik fast tilknytning til missionssagen.

Formentlig kunne Carsten Petersen være blevet i Brarup sin tid ud, havde det kirkeligt-national-politiske spil ikke krævet noget andet. Generalsuperintendent Th Kaftan betragtede ham som en bremse for tyskhedens rolige fremmarch på dette sted og ønskede ham forflyttet til nordligere egne. Kaftan erkendte imidlertid hans fremragende præsteevner og påtænkte derfor at gøre ham til provst for Tønder nordre provsti. Under en samtale med ham om dette emne spurgte generalsuperintendenten direkte om hans politiske sindelag. Svaret blev, at han ikke tog del i national-politisk virksomhed, men var dansk i kraft af afstamning og opdragelse. Det var nok til at udelukke provstestillingen.

Der var stadig placeringsvanskeligheder. Han blev præsenteret til Brede, men ikke valgt, selv om han havde holdt den bedste prædiken. Han forsøgte dernæst Adsbøl-Gråsten pastorat. Her blev han indstillet efter sin prøveprædiken; men den tyske forening i forbindelse med hertug Ernst Günther, Gråsten, modsatte sig en dansksindet præst på slotskirkens prædikestol, og Kaftan måtte give efter. Endelig blev han præsenteret til det ledige embede i Magstrup, hvortil han blev kaldet i maj 1911. I dette danske sogn var han forholdsvis uskadelig, politisk set.

Dermed havde han omsider nået »slutstillingen«. Som tidligere nævnt var Magstrup (og Jegerup) et »stille« om end næppe et »dødt« pastorat. Det blev anderledes nu. Da den nye sognepræst havde bundet sig til den »pinligste neutralitet« i nationalpolitiske spørgsmål, blev det missionssagen, der hovedsagelig blev genstand for hans indsats. Interessen for IM voksede sig dog ikke så stærk i befolkningen, at et missionshus blev oprettet; derimod blev der dannet en missionskreds, der bestod til omkring 1970, jfr ndf.

Allerede forinden havde befolkningen, i hvert fald i Jegerup, modtaget en vis påvirkning i *grundtvigsk* retning fra ovennævnte kolportør og lægprædikant *Mads Jensen* (1839–1909).

Mads Jensen er kort omtalt s 29, 34 og 75f. Alligevel må det være rimeligt at give ham en omtale her. Hovedkilden er M Refslund Poulsens artikel i Sdj mdskr 1958, s 34–40.

Mads Jensen var født 1839 i Asperup sogn på Fyn. Hans forældre, der havde sluttet sig til den fynske forsamlingsbevægelse, drev et mindre landbrug. De flyttede imidlertid allerede 2 år senere til Agtrup i Sdr Bjert sogn og i 1847 til Mejlby, Lintrup sogn.

Allerede som barn måtte Mads Jensen slide ved landbruget, men ved siden af var han en videbegærlig læsehest. Derfor lånte han bøger på Rødding højskole, gik til møder dér og blev påvirket af forstander Ludvig Schrøder, de øvrige lærere og pastor Svejstrup. Denne påvirkning medførte, at han *langsomt* gled over til grundtvigianismen.

I 1868, 29 år gammel, blev Mads Jensen kolportør og lægprædikant ved »Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig«, giftede sig med Bodil Marie Pors fra Oksenvad og slog sig ned i en lille lejlighed i Seggelund i Tyrstrup sogn. Året efter igen, 1870, standsede foreningen sit virke. Mads Jensen købte nu en lille landejendom i Jegerup og sluttede sig i 1874 til den nye grundtvigske frimenighedsbevægelse.

Honorarerne herfra var dog kun små, og han måtte derfor supplere sit udkomme med indtægter fra rebslageri, foredrag og artikler om frø- og roeavl og lignende praktiske færdigheder. Hans forfatterskab i den henseende er ganske betydeligt.

I de senere år blev han den drivende kraft bag oprettelsen af frimenigheden i Haderslev, hvis præst Rasmus Thomsen blev. Mads Jensen var derefter meget aktiv for at få efterfølgeren Thade Petersen valgt.

Allerede forinden havde han forladt Jegerup. Han solgte ejendommen i 1899 og flyttede til Haderslev, hvor han døde 1909.

Carsten Petersen kunne naturligvis ikke undgå at komme i berøring med pastor Tonnesen, Hop-

trup, hvem han i øvrigt kendte fra tidligere lejligheder. Tonnesen ønskede hans medarbejderskab både i administrativ og litterær henseende inden for »Indre Mission i Nordslesvig«. Ønsket blev opfyldt derved, at Petersen blev redaktør af »Børnenes Søndagsblad« og »Kristeligt Ungdomsblad« samt leverandør af talrige artikler og andre litterære bidrag til »Sædekornet« og de øvrige af foreningens publikationer, og ved, at han blev næstformand for foreningen og formand for »Fællesforbundet af kristelige Ungdomsforeninger i Nordslesvig«.

Som meddelt i artiklen om Hoptrup, hvortil i øvrigt henvises, var brydningerne inden for hovedforeningen netop i fuld udvikling i hans tiltrædelsesår 1911, det år, 25-års jubilæet blev afholdt. Disse brydninger var som bekendt dels af dogmatisk, dels af national karakter, og man strides stadig om, hvilket moment der vejede tungest til. Denne dobbelthed bragte Carsten Petersen i et uklart forhold til Tonnesen, da han principielt set var uenig med denne på begge fronter.

Den teologiske divergens, uenigheden om »verbalinspirationen«, medførte, at han ikke kom til at medvirke ved udgivelsen af jubilæumsskriftet, ligesom han heller ikke tog ordet ved jubilæumsfesten. Året efter kom så selve bruddet, hvorom der stadig henvises til Hoptrup-artiklen. Det nationale standpunkt vejede tungere til hos ham end det teologiske; han måtte blive dér, hvor hans landsmænd stod, i Tonnesens lejr, og tage, hvad der måtte komme. Han skriver: »Efter Splittelsen var det mig, der kom til at bære en stor Part af Byrden og måske den største Part af Smerten ved dette Brud«. Den sidste udtalelse er måske nok en overdrivelse.

Han måtte stadig møde modstand af nationalpolitisk karakter. I juni 1914 havde han indvilliget i at tale ved et missionsmøde på »Hotel Stadt Hamburg« i Gråsten; men det blev ham forbudt af konsistoriet, fordi den daværende sognepræst, Ludwig Godt, den afdøde superintendents brorsøn, opfattede en sådan tale som en dansk provokation.

Den nationale spænding voksede selvfølgelig efter verdenskrigens udbrud, selv om kirkegangen var større end nogen sinde, og der endda var tilløb fra nabosogne. Carsten Petersen havde ændret en forordnet kirkebøn om en *ærefuld* fred til en bøn om en *ærlig* fred! Forholdet til Tonnesen forværredes; denne var i krigens første måneder noget betaget af de tyske sejre, hvilket gav sig udslag i tonen i stoffet i »Sædekornet«. Petersen påtalte dette, ophørte at skrive i bladet og nedlagde sin næstformandspost i foreningen. Tonnesen bad ham mindeligt om at tage sin beslutning tilbage, hvad han også gjorde efter nogen brevveksling.

Men uoverensstemmelsen blussede op igen med »modsat fortegn« i foråret 1917. Denne gang havde Carsten Petersen fremsat nogle ytringer om et ungdomskursus i »Ungdomsbladet«, der kunne fortolkes som dansk-politiske, og som Tonnesen påtalte. Petersen nedlagde igen sin næstformandspost, og nu for stedse, om end han forblev som redaktør af »Ungdomsbladet« og som leder af ungdomsarbejdet. Endnu i marts 1918 anmodede Tonnesen ham om samarbejde i bogudvalget. Men den nationale afstand var nu blevet for stor, han afslog, og deres indbyrdes forhold forblev køligt resten af Tonnesens dage. Carsten Petersen giver sin redegørelse af udviklingen i Slesvigske Præster, s 189–195; den må dog erklæres for at være temmelig subjektiv.

Den 1/4 1914 omlagdes pastoratet, således at Magstrup s udgjorde ét pastorat, mens Jegerup deltes i sognene Vojens og Jegerup, der herefter blev et eget pastorat (se dette).

Fra Carsten Petersens Magstruptid er der *beretninger fra 1915 og 1917* i Had provstearkiv.

Altergæster og folketal angives som ovf, Magstrup først, fra og med 1914 dette sogn alene: 1912 505/72.7%, 374/29.2%. 1913 485/695, 239/1281. 1914 470/679. 1916 433/695.

I Magstrup *steg* altergangsfrekvensen stærkt fra 1911 til 1912 (59.5% til 72.7%), lå derefter de 2 flg år på godt 69%, faldt så til 60.4% i 1915, var i 1916 og 1919 hhv 62.3 og 55.1%. Også i Jegerup var der stigning 1911–12 (21.7%–29.2%), men 1913 faldt frekvensen igen, nu til 18.7% (om de flg år se Vojens-Jegerup).

Gudstjenestebesøget angives kun konkret for 1914: i gnsn på alm søndage 102, på festdage 189 (15.0 og 27.8%). Iflg 1917- beretningen havde det været ringere i de 2 foregående krigsår. Forbudet mod opvarmning af kirkerne havde virket meget forstyrrende.

Om *gudstjenesteordningen* i Magstrup skrev sp i 1915, at der kun var en lidet udstyret liturgi, da musikalske kræfter fattedes.

Menighedsliv. Der holdtes ingen børnegudstjenester, derimod hyppige religiøse forsamlinger og meget stærkt besøgte bibeltimer i skolen i Simmersted. De 2 syforeninger i sognet kom sammen 1 gang pr md. De havde tidligere arbejdet for hedningemissionen, men støttede nu nordslesvigsk asylforening.

Nordslesvigsk IM virkede i sognet ved missionærer, men også ved fremmede præster, ved en kristelig forening for mænd, ved regelmæssige forsamlinger for unge piger, ved samtalemøder in der Gemeinschaft der Gläubigen, ved udbredelse af skrifter, under krigen især til soldater.

Gustav-Adolfforeningen førte en ubemærket tilværelse, og Landesverein f IM havde kun ganske enkelte medlemmer.

I øvrigt synger Carsten Petersen en »lovsang« til sognet, og da hans billede af dette svarer ret nøje til det ideal af en sognemgh, som – at dømme efter beretningerne – stod de fleste nordslesvigske præster uopnåeligt for øje, skal den gengives her – den svarer nøje til forgængerens udsagn om Magstrup: Der findes intet værtshusliv, end ikke på Kleinbahnstationen ... Der findes ingen forfaldne til drik, ej heller til spil. Naturligvis har disse tilstande, hvis helhedsbillede åbenbarer en lykkelig ligevægt(?), deres årsag og støtte i de herskende sociale forhold. Man ser hos os, hvad det betyder ikke at have store gårde og domæner, stationsbyer, fremmede indvandrere, politiske og kirkelige partier, osv.

I disse henseender er forholdene ideelle i vor mgh. Dog er det ikke hermed sagt, at der ikke er sociale skader og farer af anden art til stede. Det er svært at bringe tjenestefolkene, især de mandlige, under ordets

og kirkens indflydelse. Selve stillingen som tjenestekarl synes at medføre en fremmedgørelse for åndeligt liv. Karlekamrene og samlingsstederne på landsbygaden er rugesteder for meget slet.

Krigen har her – som overalt – virket umiddelbart på sjælene; men hvor stærkt, er ikke let at sige. Breve fra soldater har dog vist, at enkelte ved fronten ihren Heiland fanden (1915- beret).

»Om de sædelige tilstande kan man kort sige, at hvor der er soldater i en landsby, der øges den kønslige tøjlesløshed. Vi har erfaret det, skønt der kun var indkvartering her en kort tid«. I enkelte tilfælde vakte også de russiske krigsfanger bekymring (1917- beret).

Konventikler. Der var fremdeles i sognet en kvdl adventist, som ikke lod sine børn døbe, skønt manden tilhørte kirken. Frelsens Hær gjorde strejftog ind i sognet og mødte megen sympati (1915- beret).

Ved afstemningen efter genforeningen, om man ønskede præstevalg eller ej, var der 332 stemmeberettigede. Der blev afgivet 228 stemmer (68.7%) – 21 for valg (6.3%), 207 imod (62.3%): Carsten Petersen forblev i embedet (Had provstearkiv, nr 663).

Tiden efter 1920

Heller ikke dette tredje brud i Nordslesvigs historie gav sig således udslag i præsteskifte i dette sogn. Carsten Petersen fortsatte som sognepræst i Magstrup. Genforeningen, som han havde set hen til med store forhåbninger, gav ham dog også skuffelser. De opstod dels i forbindelse med den nordslesvigske kirkes koordination med den danske folkekirke, dels som følge af den politiske grænsedragning. Han nægtede at deltage i et foreløbigt udvalg, der var nedsat af den nordslesvigske vælgerforening, og som skulle forhandle om det første spørgsmål, med den begrundelse, at det var for politisk sammensat. Denne påstand er dog benægtet af andre. Derimod fik han sæde i det af kirkeministeriet nedsatte store »Kirkelige Udvalg af 1921«, hvori han arbejdede for opretholdelsen af en form for den slesvigske synodalordning. Kun gennem den kunne kirken *frigøres,* ikke just *adskilles* fra staten, mente han. Han blev imidlertid nedstemt.

Som discipel af Jens Jessen gik han ind for den historiske »retsgrænse« ved Ejderen eller i hvert fald ved Slien og ikke for H P Hanssens sindelags-flertalsgrænse mellem Flensborg og Tønder. Men Hanssens synspunkt blev det sejrende, og det opfattede han som et karakterløst nationalpolitisk fald, som han aldrig tilgav denne og de »kongerigske bagmænd«.

Til disse »principielle« skuffelser kom andre af mere personlig art. Han blev fortørnet over, at det ikke blev en nordslesvigsk præst, der kom til at byde den danske konge kirkens velkommen (i Tyrstrup kirke), at ingen sønderjysk præst blev indbudt til højtideligheden i anledning af genforeningen i Haderslev domkirke, og at han selv hverken kom på tale som eventuel dansk provst i Flensborg eller som stiftsprovst i Haderslev. Han blev dog betænkt med ridderkorset i 1924.

Disse genvordigheder bidrog måske til, at han efter 1920 trak sig tilbage fra deltagelse i det offentlige liv og kastede sig over kirkehistoriske studier. I 1925 skrev han i »Dansk Kirkeliv« artiklen »Efter fem Aar. Fra Kirkelivet i Sønderjylland«, der giver en illustrativ redegørelse for den kirkelige udvikling i de første år efter genforeningen for Sønderjylland som helhed, men som desværre intet indeholder af lokalt stof. Allerede året før var bogen om Peder Wandal udkommet. Med hensyn til hans forfatterskab i øvrigt må der henvises til bibliografien i præstelisten, ligesom hans mindre *poetiske* skrifter må forbigås her.

I 1932 lod han sig førtidspensionere p g a svagelighed og helligede sig derefter helt sin kirke- og personalhistoriske forskning. Han bosatte sig først i Stentoft ved Åbenrå fjord, senere i selve Åbenrå for at være i nærheden af det nyoprettede sønderjyske landsarkiv. Han døde stille i februar 1943, midt under krigen og besættelsen, efter at han forinden minutiøst havde fastlagt enkelthederne ved sin begravelse. Hans hustru fulgte ham 4 måneder senere.

Hans efterfølger, *Viktor Johannes Due-Hansen* (1932–36), fik kun 4 år her, inden han søgte bort. *Ernst Dalberg* (1937–75) forblev derimod i embedet i 38 år, inden han tog sin afsked. Han bor dog stadig i sognet. Han efterfulgtes af *Rolf Christian Slot-Henriksen* (1976–78). Den nuværende sognepræst er *Hans Albin Kallenbach.*

Følger man sognets historie i Kirkelig Håndbogs 12 årgange 1923–67, får man et billede af den udvikling, der har været så almindelig i Danmarks landsogne siden genforeningen, nemlig det stadigt svindende retningspræg. Det relativt store IM-samfund smuldrede efterhånden bort. Grundtvigianismen hævdede sig for så vidt bedre, idet den i hele tidsrummet har manifesteret sig i en ungdomsforening. IM har været repræsenteret i menighedsrådet på den ene eller anden måde.

Altergangstal og kirkegangsprocent gik iflg Kirkelig Håndbog ligeledes jævnt tilbage indtil 1967, hvor der kun var altergang en gang om måneden. Det er der imidlertid igen i dag (1978) de fleste søndage, hvorfor antallet af altergæster også på ny er steget, ligesom kirkegangen er blevet bedre (5–7%).

Skolen

Iflg visitatoriets indberetning af 7/3 1863 til ministeriet for hertugdømmet Slesvig havde *Magstrup-Jegerup* pastorat 2 degneskoler og 1 distriktsskole.

I *Magstrup* var der en degneskole med 95 børn, ved hvilken degn P H Beck var lærer. Dispensationer fra undervisningspligten benyttedes her temmelig meget i sommertiden. Skolen havde i nogle år været »i en lidet ønskelig Tilstand«, men var nu i fremgang. Den afholdte prøves udfald »var ret tilfredstillende«.

I *Simmersted* distriktsskole var der 68 børn med lærer P Chr Lassen. Visitatoriet havde ikke tidligere været tilfreds med undervisningen, men fandt, at skolen i 1863 var »i Opkomst, eftersom Læreren, der er en ung Mand, vinder mere Fast-

hed og Frihed. Prøvens Udfald var ret godt, og Børnenes Svar lode undertiden formode, at Lærerens daglige Underviisning er bedre end hans Overhøring ved en saadan særegen Leilighed som Visitationen«.

Jegerup degneskole havde 2 embeder og 120 elever i 2 klasser. Den blev ikke visiteret, eftersom begge stillinger var vakante, om end besat, nemlig med »Lærer Busk fra Mastrup« (= Marstrup, Hoptrup s), der skulle være degn, og seminarist Gelzen, der var udset til andenlærer.

Pastoratet havde i *Jegerup* et fattighus med havejord for 8 familier. Udgifterne til fattigvæsenet udgjorde her i 1861 307.5.4 rdl (843 indb i 1871), i Magstrup 229.0.10 rdl (849 indb i 1871). (Had provstearkiv, nr. 376).

Magstrup skole blev nedlagt sidst i 60'erne. Simmersted skole blev fra da af skole for hele Magstrup sogn. Skolen i Simmersted har kun eleverne de første 4 år, fra da af kommer de til Sommersted (siden 1976).

Skolen fungerer idag nærmest som sognets kulturcenter ved siden af præstegården, aftenskole, menighedsrådsmøder, etc foregår her. Større børn tager til Vojens.

Menighedsrådets sammensætning i 1922 2 IM, 4 uP; 1934 2 IM; 4 uP; 1945 2 IM, 4 uP; 1953 1 IM, 5 uP; 1965 6 uP;

Folketal i 1860 647; 1910 677; 1921 651; 1960 590; 1970 591.

Antal altergæster i 1926 400; 1934 275. Efter 1939 ingen opgivelse heraf.

Der findes (1967) enkelte IM-familier, 2 fh, 1 ungdomsforening, samtalemøder. De kirkelige retninger står meget svagt. Der findes nogle få familier fra Indre Mission, samt ganske få, som kalder sig grundtvigianere. En del familier (ialt ca 10–15 personer) tilhører Jehovas Vidner med rigssal i Over Jerstal.

Kirkebygningen

Den hvidkalkede og overvejende blytækte kirke ligger på en lille bakke midt i Magstrup by. Den består af et romansk skib med 5 gotiske tilbygninger – et korparti af samme bredde som skibet, men indvendig med den gamle triumfvæg, et sakristi ved korpartiets nordside, et vesttårn med et noget senere tilbygget trappehus samt et våbenhus ved sydsiden. Den romanske del er opført af granitkvadre, tilbygningerne af munkesten. Sakristiet er kun lidt yngre end korpartiet, og dets indre benyttedes 1711 som skole. Kirken præges stærkt af en istandsættelse i 1880'erne ved bygningsinspektør Fischer; den sidste hovedreparation fandt sted 1955–56 ved arkitekt V Hardie-Fischer.

Altertavlen er et enkelt renæssancearbejde fra 1610 med korintiske søjler og »løse« vinger med bosserede arkader. Dens malerier, i storfeltet Nadveren, i vingerne korsfæstelsen og kobberslangen, er sikkert udført i 1770'erne af Johan Stentzler. Kalken er dateret 1648 og hentet i Ribe, sygekalken er fra 1759–60. Et par svære barokstager er fra 1600-tallets første fjerdedel, medens et par fra 1913 er kopieret efter dem. Desuden er der et par drejede træstager af samme form, ligeledes kopierede. Den romanske granitfont er af arkadetype, medens fadet er fra 1935. Et krucifiks er fra omkring 1900. Stoleværket er fra 1886, orglet fra 1881, leveret af Marcussen & Søn i Åbenrå. En præsterække-tavle stammer fra 1700-tallets midte, en anden er fra ca 1879. Klokken er støbt 1590 af Michel Dibler.

Præstegården, der er opført 1813, ligger omgivet af et firkantet system af grave, der fylder det meste af præstegårdshaven og er indbyrdes forbundet ved smallere kanaler. Systemet er til dels udtørret i dag. I den bredeste grav ligger en firkantet ø, der skal have været sædet for Peder Wandalls »tårn«.

Der forhandles om at bygge en ny præstegård eller at restaurere den gamle, evt føre den tilbage til gammel stil.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1910 7174 RM, 1922 1. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl.

14. 1844–79 **Sivert Andresen,** f Risum 6/9 1795. Forældre: Gdr Risum Andreas S og Susanne (Sofie) Magnussen. Dim Husum 1819, imm Kiel 29/4 s å, c Gott 27/10 25 (2. kar m A), g Øsby 28/9 27 Hedewig Cilia Nissen, f Åbenrå 4/6 04, d Magstrup 2/10 79. Forældre: Sp Øsby Lorenz Andreas N og Margrethe Wilhelmine Johanne Butenschön. 23/2 27 sp Risum, 19/5 35 sp Hammelev, 30/8 44 sp Magstrup-Jegerup, d Magstrup 27/12 79. Fader til sp Hellevad-Egvad Lorenz Andreas A.

Adj min

1. 1874–75 **Balthasar Asmussen,** se sp Varnæs.

2. –1875– **Johann Otto Friedrich Beuck,** se sp Hørup.

3. –1876– **Johann Hinrich Hoeck.**

4. 1876–80 **Johannes Heinrich Schlichting Carlsen,** se sp Åstrup.

15. 1880–92 **Theodor Otto Wilhelm Hieronymus Groth,** f Hohenfelde 6/1 1832. Forældre: Lærer Hohenfelde Carsten G og Marie Christine Thedens. Dim Kiel 52, imm sst 19/10 s å, c Flensborg 57 (h), g Aller 21/2 60 Louise Marie Tams, f Kruseby/Svansen 10/3 38, d Aller 22/7 1907. Forældre: Møller Aller Johann Rudolph T og Johanne Josephine Staacks. 10/11 59 sp Enge, 21/6 64 cst sp Skrydstrup, 8/8 s å cst sp Vilstrup, 23/9 s å cst sp Tyrstrup-Hjerndrup, 9/4 65 sp Oksenvad-Jels, 7/5 80 sp Magstrup-Jegerup, a 92, d Skrydstrup 11/8 93.

16. 1892–1911 **Laurits Clausen,** se sp Havnbjerg.

17. 1911–32 **Carsten Jensen Petersen,** f Gallehus 1/6 1871. Forældre: Husmd, snedker Gallehus Peter Andreas (Peder Andersen) P og Anna Kirstine Jensen. Dim Had 93, c Kiel 99, g 21/7 1903 Emma Anna Katrine Petersen, f Had 29/5 70, d Åbenrå 15/6 43. Forældre: Lærer Had Nikolaus Thomas P og Henrika Dorothea Catharina Jespersen. 99 hjpr Sommersted, 00 dansk pr Flensborg, 26/6 03 sp Brarup, 16/6 11 sp Magstrup-Jegerup, a 14/3 32, d Åbenrå 24/2 43.

Udg: Rejsemaaltid, 1911; Mit Land; Peder J Wandall. Et Præsteliv i det syttende Aarhundrede 1924; Fra Kirkelivet i Sønderjylland. Dansk Kirkeliv, 1925, s 45–64; Billedskæreren Hans Dreyer. Sdj årb 1927, s 213–248; Slesvigske Præster, 1938; Kirker i Tørninglen Provsti. Sdj årb 1939, s 188–231; Slesvigske Landsbykirker, 1942. Talrige andre afhandlinger og artikler.

18. 1932–36 **Viktor Johannes Due-Hansen,** se sp Kregme-Ø.

19. 1937–75 **Ernst Dalberg,** f Sig-Thorstrup 15/7 1907. Forældre: Lærer Sig Niels Andersen D og Marie Jensen. Dim Kbh statens kursus 27, c 33 (h), lærer Vinding højsk, 24/3 36 hjpr Serup-Lemming, 15/4 37 hjpr Give, 11/6 27 sp Magstrup, a 31/10 75.

20. 1976–78 **Rolf Christian Slot-Henriksen,** se sp Hornstrup.

21. 1978– **Hans Albin Kallenbach,** f Løjt Kirkeby 6/8 1938. Forældre: Mælkehdl Peter Hansen og Margrethe Juliane K. Lærereks Had 61, g sst 21/10 Ida Adelheid Jahns, f 11/1 40. Forældre: Tromleører Werner Wilhelm J og Anna Maria Schäfer. 63 lærer St Magleby, 64–65 Kofoeds Sk, 63–65 Amager Ordblindesk, 1/12 65 hjpr De døves mgh Kbh, Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 70 kkp De døves mgh Kbh, så pr f døve i Nordjylland, 78 sp Magstrup.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930 og 1965; Kirkelig Håndbog. Theologisk Stat 1923–75; Erik Horskjær: De danske Kirker, bd 18, 1970 (afsn om Magstrup); Carsten Petersen: Peder Wandall, 1924; sm: Slesvigske Præster, 1938; Jens Holdt: Carsten Petersen. Sdj årb 1961, s 6–79. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856–83, La Åbenrå; Had provstearkiv, nr 376 og Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, nr 663, sst; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger.

VOJENS-JEGERUP FRA 1914

Af J W O og H P

Topografi

Vojens sogn omgives af Jegerup, Magstrup, Hammelev og Skrydstrup sogne, sidstnævnte i Tørninglen provsti. Geologisk set danner det et overgangsområde mellem de østlige og vestlige landskabstyper i Sønderjyllands amt. Den østlige del er et ret jævnt moræneland, furet af kløfter og bække. Den vestlige består af bakkeøer, der hviler på smeltevandssletter med fald mod Gram-fladen og de store hedeflader vest for Skrydstrup. De højeste punkter i sognet når ca 50 m; men højdeforskellene er yderst små. Der findes ingen egentlige landskabsmæssige seværdigheder.

Hovedfærdselsårer er henholdsvis landevejene Haderslev-Ribe og Mølby-Over Jersdal samt den østjyske længdebane og sidebanen til Haderslev. Begge de nævnte landeveje er nu moderniseret. Areal 1.259 ha.

Byer Vojens by, der tillige strækker sig ind i Jegerup og Skrydstrup sogne, har siden århundredskiftet og især efter 1930 undergået en rivende udvikling, så dens indbyggertal nu overstiger hele sognets. Denne ekspansion er især foranlediget af industrivirksomheden Brødrene Gram A/S, der blev stiftet i 1901, og som oprindelig fremstillede mejerivægte, men senere blev en verdenskendt specialfabrik for køle- og fryseanlæg med ca 1800 ansatte. I øvrigt findes kirke, præstebolig, realskole, ungdomsskole, bibliotek, forsamlingsgård, kommunekontor, dommerkontor, politistation, plejehjem, stadion med idrætshal, jernbanestation, postkontor, filialer af Handelsbanken og Privatbanken A/S, København.

Bebyggelser Billund, Vojensmark, Vojenslund.

Gårde Vojensgård, Billundgård, Billund Overgård. Førstnævnte var oprindelig kgl ladegård; nu er det meste af dens tilliggende udstykket i byggegrunde.

Skove Enkelte yngre plantager.

Oldtidsminder En hellekiste af 4 bæresten på Billundgårds mark og 5 høje.

Vojens sogn og kommune har haft en omskiftelig tilværelse. Indtil 1914 eksisterede sognet ikke, men var en del af Jegerup sogn, der igen var anneks til Magstrup. Dets historie før dette år må derfor søges under dette sogn. Pr 1/4 1914 oprettedes Vojens sogn og kommune og nu som hovedsogn for Jegerup, der blev anneks til det. Pastoratet består endnu; men 1/4 1962 blev Vojens kommune sammenlagt med Skrydstrup kommune, hvorved det administrative og det kirkelige tilhørsforhold kom ud af trit. Ved den store omlægning i 1970 blev Vojens storkommune oprettet, der yderligere omfatter Hammelev, Jegerup, Magstrup, Oksenvad, Sommersted og Vedsted sogne i Vojens-Christiansfeld provsti, samt Nustrup og Skrydstrup sogne i Tørninglen provsti.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Haderslev II herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det sammen med Jegerup, Magstrup og Skrydstrup sogne Vojens amtsforstanderskab. Personregister: Vojens.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 45 da, 17 ty; 1884 31 da, 51 ty.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 356 da, 216 ty (tilrejsende 45 da, 109 ty).

Ved flg folketingsvalg (s = socialdemokrater) 21/9 1920 159 da, 15 ty, 84 s; 11/4 1924 203 da, 19 ty, 148 s; 16/11 1932 248 da, 13 ty, 268 s; 3/4 1939 663 da, 31 ty (s er nu overført til da); 28/10 1947 905 da, 5 ty; 14/5 1957 1501 da, 24 ty; 23/1 1968 3.556 da, 17 ty (Stat medd 1968,8).

Sidstnævnte tal er ikke sammenligneligt med de tidligere, da sognekommunen da var Skrydstrup-Vojens. Derefter kan p g a kommunesammenlægningen i 1970 stemmetallene ikke længere tages fra de gamle kommunale enheder, da de ikke mere offentliggøres i Danmarks Statistiks løbende publikationer.

Jegerup sogn omgives af Vojens, Magstrup, Sommersted og Oksenvad sogne i Vojens-Christiansfeld provsti, samt af Nustrup og Skrydstrup sogne i Tørninglen provsti.

Sognet var tidligere et udpræget kær- og moseområde med undtagelse af det sydvestlige hjørne, der slutter sig til Nustrup bakkeø, og hvor også den største højde på 54 m findes. Moserne og kærene er dog nu for størstedelens vedkommende blevet afvandet og kultiveret, men nogen egentlig skovvegetation findes ikke. Jordbunden er let sandblandet muld med sand- eller grusunderlag. Der er ingen landskabsmæssige seværdigheder.

Den sparsomme bebyggelse er knyttet til de lidt højere beliggende områder og er delvis små landsbyer og delvis spredt liggende gårde og huse. De vigtigste færdselsårer er dels den moderniserede landevej Mølby-Over-Jersdal, dels den østjyske længdebane, der i øvrigt løber næsten side om side sognet igennem. Areal 1654 ha.

Byer Jegerup med kirke, skole, bibliotek i skolen, forsamlinghus; Kistrup.

Bebyggelser (Samlinger af gårde og huse) Jegerup Mark, Jegerup Frihed, Selskær, Fyrskov, Talund.

Gårde Brejdablik.

Oldtidsminder 16 høje, hvoraf 3 er ganske anselige.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først under Haderslev II herredsfogderi, fra 1889 under Vojens amtsforstanderskab. Også under fremmedherredømmet bestod sognet af én kommune.

Personregisterdistrikt til 1920 Vojens, derefter eget distrikt.

Jegerup hører fra 1970 under Vojens storkommune.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 66 da, 0 ty; 1884 51 da, 0 ty.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 233 da, 15 ty (tilrejsende 77 da, 13 ty).

Ved flg folketingsvalg (s: socialdemokrater) 21/9 1920 118 da, 0 ty; 10 s; 11/4 1924 110 da, 1 ty, 17 s; 16/11 1932 140 da, 5 ty, 30 s; 3/4 1939 215 da, 10 ty (s er nu overført til da); 28/10 1947 210 da, 5 ty; 14/5 1957 229 da, 7 ty; 23/1 1968 305 da, 6 ty (Stat medd 1968,8). Herefter kan p g a kommunesammenlægningen i 1970 stemmetallene ikke længere tages fra de gamle kommunale enheder, da de ikke offentliggøres i Danmarks Statistiks løbende publikationer.

Udviklingen fra 1914

Ved pastoratets omlægning blev den tyskfødte *Martin Bertheau* konstitueret i embedet i 1914 og ansat året efter. Han deltog imidlertid i verdenskrigen som sygepasser (iflg Aa Dahls saml), hvorfor hans indflydelse på befolkningen blev yderst ringe. Som ventet blev han udstemt ved genforeningen og fortsatte derefter som sognepræst i det sydslesvigske Barglum.

Fra pastor Bertheaus embedstid findes 2 *beretninger* i Had provstearkiv (1915 og 1917), den sidste meget udførlig. De efterlader det indtryk, at kirkelivet i hovedsognet var et sammenbrud nær som følge af sociale og nationale spændinger, mens det gik bedre i det nationalt set mere homogene anneks, der tillige var et overvejende bondesamfund.

Altergæster angives foran skråstreg, folketal efter, Vojens først: 1914 28/980, 291/460. 1916 128/980, 189/460. I Vojens var altergangsfrekvenserne for 1914, 15 og 16 2.9, 8.3 og 13.1%, i Jegerup 63.3, 18.3 og 41.1%.

Gudstjenestebesøget i Vojens svingede efter 1915-beretningen mellem 20 og 60, gnsn 30–40, procentisk 2.0–6.1, i Jegerup var udsvinget større, mellem 20 og 80, gnsn 30–40, procentisk 4.3–17.4. Disse tal synes at være udtryk for sps skøn. I 1916 og 17 gennemførtes en nøjagtig tælling, der gav flg resultat: De danske gudstjenester i Vojens besøgtes i 1916 gnsn af 23 voksne og 4 børn, i 1917 (til 31/5) af 13 voksne og 5 børn, de tyske havde tilsvarende et besøg af 42 voksne og 10 børn og 33 voksne og 8 børn. I Jegerup var gnsntallet af danske kirkegængere i 1916 30 voksne og 11 børn, 1917 (til 31/5) 23 voksne og 5 børn. Tyskerne mødte således frem: 1916 28 voksne og 25 børn, 1917 27 voksne og 16 børn. I Vojens var forholdet mellem dansk- og tysktalende efter sps skøn ca 1:1, i Jegerup 4:1. Tyskerne, især i Jegerup, var således langt flittigere kirkegængere end danskerne.

Dårligst var besøget ved de danske tjenester i Vojens, hvor der, endog ved særlige lejligheder som førstehelligdage, generalvisitation og sørgegudstjenester sjældent kom mere end 50 i kirke, og hvor tallet på alm søndage uden vejrmæssige o l hindringer sank under 10. Ved de tyske tjenester var maksimum 100 kirkegængere. Maksimum var det samme ved de danske tjenester i Jegerup, med 60–80 på festdagene.

Sp gør sig de hæderligste anstrengelser for i en lang udredning at påvise, at det lave – og synkende – gudstjenestebesøg kunne begrundes med meteorologiske forhold som den strenge vinter 1916–17, der oven i købet bød på forbud mod kirkers opvarmning. Givetvis har kulde m m virket generende, men udredningen er selvmodsigende, når den angiver det *danske* besøgstal i Vojens til under 10, selv når verjrliget *ikke* lagde kirkegangen hindringer i vejen.

Bertheau er meget vel selv klar over denne inkonsekvens, idet han henviser til, at følelsen for deltagelse i gudstjenesten som en pligt og den gode vilje hertil ganske savnes. Man mærkede heller ikke mere synderligt til, at krigens nød – som førhen – tilskyndede til kirkegang.

Vojens havde naturligvis som knudepunkt på en strategisk vigtig banelinie soldater til bevogtning af denne. Men de søgte kun i meget ringe tal kirken, undtagen når en snes mand mødte op under kommando.

Gudstjenesteordning. Hovedgudstjenestens liturgi var den af II Gesamtsynode anbefalede. Den 2. og 4. søndag i hver md var der i Vojens dansk gudstjeneste, på de øvrige tysk. Fordelingen af festgudstjenester på de 2 sprog var endnu ikke fastlagt. Jegerup havde siden oktober 1914 præst fælles med Vojens. I annekset var der *kun danske* gudstjenester (1915- beret). Af fastegudstjenester holdtes i 1916 1, i 1917 3 på hvert sprog i Vojens. I Jegerup havde man i 1916 2 danske, i 1917 4, 3 danske og 1 tysk, fastetjenester. Besøget havde i 1916 været temmelig beskedent, i 1917 endnu ringere (manglende opvarmning af kirkerne). I august 1916 blev der i Jegerup indført tyske gudstjenester, da sognets tysktalende bad sp herom. I 1916 afholdtes der 5, i 1917 (til 31/5) 3, uden at tal og tidspunkter for de danske tjenester i mindste måde berørtes heraf.

Siden 17/9 1916 var der i Vojens blevet afholdt regelmæssige børnegudstjenester på *tysk* (tallet på børn, der fik dansk religionsundervisning i skolen, og som senere kunne få dansk konfirmandundervisning, var kun 5%) med et gnsnbesøg i 1916 på 24, i 1917 ca 40. Tjenesterne havde været aflyst mellem midten af februar og Langfredag 1917. I Jegerup var det grundet på tidnød umuligt at gennemføre sådanne tjenester.

Ved en tysk missionsgudstjeneste i 1916 havde sekretær Wienberg prædiket ligesom også ved 1 på hvert sprog i 1917. Besøget lod meget tilbage at ønske.

Kirkeligt, nationalt og socialt. Missionsbladene *Palmeblade* og *Palmblätter* uddeltes hver i 25 ekspl gennem skolen i Vojens. Her tog den i byen boende missionær Lund sig af fordelingen af *Sædekornet*. Tillige holdtes *Det gamle Budskab* af nogle. I Jegerup fordelte degnen 60 ekspl af *Palmeblade*, mens *Herold* havde 1, *Missionsblatt* 2, *Tirupaty* 3 og *Sædekornet* og *Det gamle Budskab* i alt 5 abonnenter. Kollekterne var i begge sogne efter nordslesvigske forhold usædvanlig små, således til diakonissesagen 12.50 M i Vojens og 3.50 M i Jegerup (1915- beret).

I artikelen *Kirke og Folk 1864–1920* er foran fremsat den formodning, at det kirkelige valg i Vojens i 1915 var et nationalt kampvalg. Adskilligt i pastor Bertheaus 1917- beretning tyder på, at de nationale skel her virkelig var trukket hårdere op end i måske flertallet af de undersøgte sogne, hvilket understøtter antagelsen i nævnte artikel.

Han beretter, at der i Jegerup var to fra Rødding tilflyttede familier, der var medlemmer af frimghen. De var ganske vist ikke officielt udtrådt af Landskirken, men lod alle ministerialhandlinger udføre i frikirken. I Vojens var der én sådan familie, desuden var ejeren af Vojensgård *officielt* udtrådt af Landskirken. Adskillige andre førende dansksindede familier hældede til frimghen og søgte dens gudstjenester i Had. Der var ganske vist ingen grundtvigsk propaganda; men alene den omstændighed, at de danske ledere helt holdt sig borte fra gudstjenesterne i Vojens kapel, var i høj grad medvirkende til, at danske mghsmedlemmers kirkebesøg var så sløjt, som tilfældet var. Der var for sp ingen tvivl om, at den negative indstilling til sognekirken hang sammen med de pågældendes nationale holdning.

National spænding kan også have ligget til grund for den modtagelse, opfordringen til at optage underernærede storbybørn fik i de to sogne. Mens de ikkevelbeslåede tjenestemænd og håndværkere i Vojens havde modtaget 11 børn fra Hamborg, var der i Jegerup, hvor man endnu i 1917 profiterede på inflationen, kun optaget 6 – de 4 hos tysktalende familier.

Det er fremdeles nærliggende at se national modstand mod fortyskningen af skolen bag Jegerupfolkenes – i øvrigt af sp lovpriste – »sparsommelighed«. »De gode tider« havde ikke forledt dem til ødselhed eller ekstraforbrug. Tværtimod, skriver han, der gjorde sig en yderste sej modstand gældende, selv over for nødvendige udgifter som opretholdelse af skoleundervisningen efter indkaldelsen af sognets 2 lærere. Man har muligt grebet lejligheden til hjemmeundervisning.

Det var endvidere en kendsgerning, at de tyske tjenestemænd i Vojens skilte sig ud og levede i isolation fra det øvrige samfund. Det drejede sig mest om unge ægtepar med forventning om snarlig forflyttelse. De anså derfor på forhånd deres ophold i ravnekrogen som et overgangsstadium og mente det følgelig overflødigt at vænne sig til forholdene. Ikke sjældent førte dette til enspændertilværelser kun med tilknytning til folk inden for den snævreste cirkel. Også den kirkelige interesse led væsentligt herunder.

Og så aftenlivet! Især hotel Vojens og banegårdsbeværtningen var steder, hvor selskaber af drikkende og kortspillende personer gjorde sig ilde bemærket. Til egentlige excesser kom det af og til med halvvoksne, som blev draget ind i uvæsenet. Herved spillede ikkefastboende elementer – soldater m fl – en lidet glædelig rolle.

Der var dog – trods alt – ting at glædes over. En dansk og en tysk afholdsloge havde reddet enkelte drankere ud af lasten. Og der var blevet stiftet en Vaterländischer Frauenverein für Woyens und Umgegend. I dette foretagende var alle kredse i byen blevet inddraget, så det var lykkedes at tegne 800 M i årsbidrag. Man kunne for dette beløb engagere en diakonisse fra Flensborg som mghssøster (maj 1916). Det var så heldigt, at hun var født i Magstrup og altså var bekendt med forholdene. Hun havde derfor hurtigt erhvervet sig almen tillid (Had provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Efter Bertheau fulgte *Knud Martensen Rosendal*, der tidligere havde været hjælpepræst ved Åbenrå frimenighed. Heller ikke han forblev længe i embedet, men flyttede 1923 til Hellested på Sjælland, hvor han døde 1931. Her var han kendt som en stille og tilbageholdende karakter.

I de næste 32 år blev embedet forvaltet af *Thomas Christian Peter Jensen Aaholm*. Denne, der siden sin eksamen i 1917 havde været hjælpepræst ved Roskilde domkirke og bibliotekar ved Sjællands stiftsbibliotek sst, stod den aldrende Carsten Petersen nær; han modtog en del af dennes efterladte papirer i sin varetægt, ligesom han nærmest stod på den indremissionske linie.

Men tiden var ikke med denne retning. Ganske vist meldes der i sogneberetningerne i Kirkel håndb i disse år om en lille IM-kreds, ligesom IM er repræsenteret i menighedsrådet med 3–4 medlemmer ud af 13 indtil omkring 1950. Derefter indtager grundtvigianismen en større plads i dette råd sammen med centrum og socialdemokraterne. Den missionske linie repræsenteres kun af 1 medlem tilhørende den lutherske mission.

Sogneberetningerne taler imidlertid også om, at der hersker sparsomt kirkeligt liv og ringe kirkelig interesse. Alter- og kirkegang svinger noget gennem årene, men er ikke tilfredsstillende. Befolkningen er venlig, men ret ligegyldig, og det er vanskeligt at samle dens interesse om noget af længere varighed. Pastor Aaholm henfører i 1955 denne ligegyldighed til den stærke vækst i Vojens by. Den består i stadig højere grad af tilflyttere fra alle dele af landet, hvorved samfølelsen helt forsvinder, og man bliver fremmede for hinanden, siger han.

Året efter fik han p g a svigtende helbred en hjælpepræst, *I O Godtkjær*, men tog alligevel sin afsked og flyttede tilbage til Roskilde. Her tilbragte han sit otium sysselsat med sin interesse for dansk litteratur, men holdt stadig forbindelsen vedlige med mange af sine tidligere sognebørn og aflagde ikke sjældent besøg hos dem.

Siden 1955 har *Tage Holm* været pastoratets præst.

Skolen

I Jegerup fandtes tidligt en degneskole, der i Trap 1930 omtales som en 3-kl skole, og som i 1921 var blevet sæde for et bibliotek. Den fik en ny bygning i 1958. Omkring 1930 blev der oprettet en tysk privatskole i sognet, som blev nedlagt igen efter krigen, og i 1946 blev dens bygning taget i brug af Sommersted ungdomsskole.

Vojens fik en 5 kl skole i 1871 og en fortsættelsesskole i 1913. De blev senere forenet i Vojens Borger- og Realskole.

I 1939 indviedes Vojens Ungdomsskole, en kostskole af indremissionsk observans for 14-18årige, der ikke føres frem til nogen eksamen. Første forstander var Ejlert Hagelsø, nuværende er Henning Balle.

Menighedsrådets sammensætning 1922 12 up; 1934 2 IM, 2 gr, 3 soc, 6 up; 1945 3 IM, 1 gr, 3 soc, 6 c; 1953 4 gr, 5 c, 3 soc, 1 Lt Mf; 1965 8 gr, 1 up, 4 soc, 1 Lt Mf.

Folketal 1860 265 + 375; 1910 871 + 408; 1921 935 + 370; 1960 3592 + 472; 1970. 5108 + 1102.

Antal altergæster 1926 70 + 70; 1934 70 + 70; 1945 100 + 50; 1965 450 + 150.

I 1967 fandtes en lille IM kreds i Vojens, der blev ledet af lagerforvalter M Henriksen; videre eksisterede en afdeling af K S, hvis leder var fru Kirsten Gram, en afdeling af DdU, samt søndagsskole og spejdere. Der blev i 1923 opført et forsamlingshus, dette flyttedes i 1958 til den tidligere skolebygning.

Der findes intet trossamfund uden for folkekirken i pastoratet.

Kirkebygningerne

Jegerup: Nordvestligt i byen på den lille kirkegård ligger den hvidkalkede og (med undtagelse af våbenhuset) blytækte kirke, der består af romansk kor og skib, sengotisk tårn i vest og våbenhus ud for syddøren, samt sakristi fra 1905 med materialehus fra 1951 ved korets nordside. Koret og skibets østparti er rejst af granitkvadre over en smal, hulkantet sokkel, mens resten af skibet er bygget af rå kamp, dog med vesthjørner af regulære kvadre. Våbenhuset er overvejende af kamp, men indvendig af munkesten. Det kraftige, lave tårn er også af munkesten.

På det kampestensmurede alterbord, der dækkes af et panel fra 1940, der igen er kopieret efter en forgænger fra 1700-tallet (nu anbragt i sakristiet), står altertavlen fra 1614, som i 1838 blev erhvervet fra Øsby kirke og ved denne lejlighed noget reduceret. I storstykket er der malerier fra 1769 af B Richter, nadveren, Isaks ofring og den Korsfæstede. Den tidligere altertavle blev sat på loftet, hvor den forfaldt, men dog blev restaureret i 1935, 1940 og 1949. Der forefindes rester, en apostelrække, af en endnu ældre altertavle fra ca 1400. Kalken, der har gotisk knop og renæssancefod, er skænket i 1653 af Niclas og Dorothea Peders. De slanke og enkle balusterformede stager er givet i 1672 af sp Johannes Brandt og hustru. Den romanske granitfont udmærker sig derved, at den arkadeprydede

kumme bæres af en fod, der er formet som en kirkebygning med tvillingtårne og 3 apsider. På hjørnerne er der mandlige og kvindelige figurer. Korbuekrucifikset er fra omkring 1250. Prædikestolen er et enkelt snedkerarbejde fra ca 1830, og det samme gælder stolеværket. Orglet er leveret af Marcussen i 1890 og istandsat af samme firma i 1929.

Vojens: Den hvidkalkede og teglhængte kirke, som ligger på en tæt bevokset kirkegård, er opført i 1925 ved arkitekt H J Huusmann som en enkel, moderat gotiserende bygning, der består af kor, skib og tårn i vest. Kirken afløste en tidligere kirke fra 1894, der kun var et ombygget kapel fra 1882. Dette kapel skyldte sin tilblivelse de under Magstrup omtalte vanskeligheder, som sp havde med at komme i kirkelig kontakt med Vojensboerne.

Inventaret er gennemgående fra 1925 og senere; men enkelte dele af ældre dato er kommet til fra andre kirker. Alterbord og -tavle har oprindelig hørt til Sønder Starup kirke; de er begge renæssancearbejder. Tavlen fra 1615 har storfelt, flankeret af korintiske søjler og frie sidestykker. Topstykket består af en gennembrudt kartouchegavl. Malerierne – nadveren, Kristus og Moses – er de oprindelige, om end præget af senere overmalinger og af restaureringen i 1925 ved Harald Munk. I 1937 blev skibsmodellen »Ellen af Ålborg« ophængt i kirken.

Orglet fra 1887 har oprindelig stået i Vor Frelsers kirke i Esbjerg, og en af klokkerne, støbt i Bochum af stål, har hørt til domkirken i Haderslev. Den anden er leveret i 1946 af de Smith'ske støberier i Ålborg.

Præsterække

Præsteløn 1921 3. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl.

1. 1915–20 **Martin Bertheau,** f Hamborg 29/1 1882. Forældre: Sp Hamborg, dr theol Carl B og Meta Louise Behn. G Maria Grønning, f Åbenrå 30/4 90. Forældre: Sp Augustenborg Hermann Heinrich G og Maria Knuth. 13/10 1912 kat Kbh, Petri k, 31/5 15 sp Vojens-Jegerup, 12/9 20 sp Bargum, 4/10 provst Kappeln, 33 sp Husby.

2. 1920–23 **Knud Martensen Rosendal,** se sp Hellested.

3. 1923–55 **Thomas Christian Peter Jensen Aaholm,** f Åvadshus/Ousted/Lejre 5/10 1889. Forældre: Vejmand Åvadshus Niels Peder Jensen (Hvalsøe) og Bodil Jørgensen. Dim Kbh Døckers kursus 1910, navneforandring 26/6 12, c 17 (1), g 1) 12/7 18 Emilie Stougaard, f Sofiendal-/Sinding/Herning 12/7 90, d 21/9 45. Forældre: Proprietær Sofiendal Emil Wesenberg S og Johanne Auguste Jørgensen. G 2) 9/4 47 Else Agnethe Holte, f Oslo 6/10 01. Forældre: Repræsentant Ingvald Edgar H og Nora Olsen. 29/9 17 hjpr Roskilde domkirke, 1917–20 tillige cst pr St Hans hosp, 1917–23 tillige bibliotekar Sjællands stiftsbibliotek, 17/7 23 sp Vojens-Jegerup, a 31/5 55, d Roskilde 5/5 65.

Udg: H Westeson: Min vildmark (oversættelse), 1923; Carsten Petersen. Had stifts årb, 1946.

Hjpr 1954–55 **I O Godtkjær,** se sp Birket.

4. 1955– **Tage Holm,** f Jebjerg 15/6 1911. Forældre: Gdr, højskoleforst Povl H og Maria Thomsen. Dim Kbh, akad kursus 33, c 41 (h), g 13/7 43 Selma Lund, f V Starup/Tofterup 31/7 09. Forældre: Førstelærer Niels Peder L og Ida Marianne Iversen. 25/3 43 sp Skrave, 30/6 55 sp Vojens-Jegerup.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930 og 1965; Kirkelig Håndbog og Theol Stat 1923–75; Jydske Tidende (nekrolog over pastor Aaholm); Erik Horskjær: De danske kirker, bd 18, 1970 (afsn om Vojens og Jegerup). Utrykte kilder: Had provstearkiv, La Åbenrå: Synodalsager og synodalberetninger fra de pågæld år; P Ns og Å Ds samlinger.

HAMMELEV

Af N H Thykjær Jensen og HP

Topografi

Hammelev sogn omgives af Magstrup, Vojens, Skrydstrup, Vedsted, Hoptrup, Gl Haderslev og Moltrup sogne. Areal 3.470 ha.

Sognet omfatter den vestlige del af Haderslevdalen fra Haderslev Dam til dalens vestligste forgreninger. De omgivende skrænter og kløfter sønderskærer de nord og syd for dalen liggende moræneplateauer, og man får således tre landskabstyper: 1) De højtliggende moræne-områder. 2) Dalsiderne og kløfterne, som for det meste er skovklædte. 3) Dalbundene.

Dalsiderne er bratte og op til 40 m høje. Dalbundene skifter mellem snævringer og bredninger, der adskilles af lave tærskler, langs hvilke man i flere tilfælde har bygget dæmninger til opstemning af vandet, derved er strækninger af dalbundene omdannet til damme og søer. Dalforløbet er ret kompliceret. Således deler hoveddalen sig i to, der omslutter den skovklædte knude »Teglholt«. De vigtigste bredninger er Hindemaj ved enden af Haderslev Dam og dalen vest for Tørning Mølle. De to vigtigste tærskler, som tillige er vejlinjer, ligger ved Christiansdal og Tørning Mølle.

De store dale har næsten alle flere kildefelter, som forsyner bækkene i dalbunden rigeligt med vand. De største vandløb er: Sørens bæk, Gammelbæk og Jernhyt bæk, der vestfra løber ud i Stevning, samt Grunde bæk, der løber ud i Ustrup mose. Fra Tørning Mølle løber Tegldam bæk, som driver møllen, mod Christiansdal, og parallelt med den kanalen, der driver det lille elværk i Christiansdal. Vandløbene fortsætter derfra ud i Hindemaj og Haderslev Dam.

Jordbunden i sognet er ret vekslende. Omkring Hammelev og Styding er moræneleret fremherskende. I den vestlige del møder man ofte sandjord af forskellig oprindelse.

P. Rhode skriver i 1700-tallet: »Egnen er overmaade lystig. Spadserer man under de hoye Banker, seer man dem vrimle med Træer, paa hvis Grene de hoppende Fugle med livlige Stemmer maa oplive dem, som ere traurige. Angenemt, ser man Vandet fremskynde af sine bedækkede Kilder, hvoraf Vittigheden og Dueligheden ogsaa veed at benytte sig.«

Det kunne også passe på egnen i dag. Det skønne landskab gennemskæres ikke blot af de mange fine asfalterede veje, med Haderslev-Ribevejen som den vigtigste, men også af flere idylliske stier, hvoraf nogle er gamle kirke- og tingstier, og flere af dem har ført ud til fjerne kroge af Tørning len. Skøn er således turen fra Vojens over »Heden«, Gl Ladegård, Sandkulen, til skoven ved Stevning forbi det smukke landskab ved tinghuset og Tørning mølle, langs kanalen gennem skoven til Christiansdal, derfra til Hindemaj, hvorfra man ad Geheimerådens sti kan komme via Pamhule skov til Haderslev.

Endnu ligger de gamle bebyggelser Jernhyt, Ladegård og Tørning næsten uforandrede. Men Styding og Hammelev er vokset vældigt, lige indtil kommunesammenlægningen samt by- og landzoneloven satte punktum for udviklingen. Sognet har derved bevaret sit indbyggertal på trods af nedlæggelse af fabrikken i Christiansdal, tjenestefolkenes forsvinden fra gårdene, indstilling af de gamle landsbyhåndværk og lukning af butikker.

Et nyt samfund er vokset op. De fleste arbejder i Vojens, f eks på Gram Køleskabsfabrik, eller i Skrydstrup på flyvepladsen eller i Haderslev. Endnu går banen Haderslev-Vojens gennem sognet som godsbane, men snart afløses den sandsynligvis helt af rutebiler og lastvogne og forsvinder, som den gamle amtsbane over Ladegård og Jernhyt forlængst er forsvundet. Om få år bliver den ny motorvej sognets hovedfærdselsåre.

I sognet er der kun *to fredede kæmpehøje:* en i skoven ved Sandkulen og en ved Ladegård; men der foreligger beretning om 46 sløjfede eller ødelagte høje. Deriblandt *Loddenhøj,* det gamle rettersted, som har ligget på Galgeager, der nævnes så tidligt som 1563, da det fortælles, at den lå på Hammelev bymark ved vejen til Tørning.

På Tørning mark fandt man i 1885 to guldskåle fra den yngre broncealder. Dette fund gav anledning til oprettelse af Haderslev museum. Også i Jernhyt har man gjort et broncealderfund, nemlig resterne af en lur.

Fra middelalderen har man – foruden kirken – ruinen af Tørning slot, der knejser højt over tagene på bakken ved møllen. Og stednavnet »æ Tingstok«, der er navnet på en lokalitet på den anden side af broen ind mod sandkulen, minder om den tid, da Tørning ting blev holdt under åben himmel, og tingfolkene sad på planker, der var lagt mellem store sten.

Fra gammel tid hørte Hammelev sogn under Gram herred. Men da Sønderjylland kom under Tyskland, blev sognet lagt under Haderslev 1. herredsfogderi. Sognet blev da delt i 3 kommuner: 1) Hammelev med Christiansdal, Tørning kro og Tørning mølle. 2) Ladegård II (som var den officielle tyske betegnelse for Gl Ladegård) med Jernhyt og Tørning mark og Tørninggård. 3) Styding. Fra 1889 udgjorde disse 3 kommuner Hammelev amtsforstanderskab. Hele sognet kom fra 1876 under Vojens personregisterdistrikt, men blev i 1920 udskilt som et selvstændigt distrikt for atter at blive lagt under Vojens i 1973.

Efter genforeningen blev de 3 kommuner atter sammenlagt til én, der omfattede hele Hammelev sogn, for ved kommunesammenlægningen i 1970 at blive lagt sammen med Vojens kommune.

Kirkeligt hørte sognet oprindelig helt under Gram herred. Ved reformationen blev hertugen patron, og efter hertug Hans' død 1580 blev det kongen, der

ansatte præst. Embedet blev senere besat gennem »Det tyske Kancelli«, der var en slags ministerium for bl a sønderjyske anliggender.

Efter genforeningen blev sognet regnet til Gram herred, men hørte dog under Haderslev provsti indtil oprettelsen af Vojens-Christiansfeld provsti i 1971.

En del virksomheder, som tidligere satte deres præg på sognet, er nu forsvundet, således destruktionsanstalten »Blåkilde«, fabrikken i Christiansdal og Styding mejeri, der blev oprettet 1892 og nedlagt 1967. Af nuværende virksomheder kan nævnes: Styding savværk, Hammelev savværk, der nu er trælasthandel, Hammelev træskofabrik og motorsavfabrikken i Tørning.

I Hammelev er der et postindleveringssted, en kro, Tørning Kro, en restaurant »Bojen«, et forsamlingshus, Hammelev skole og Hammelev-hallen, som er bygget i 1977. I Christiansdal ligger ved Pamhule skov det gamle udflugtssted Christiansdal skovkro.

Det synes, som om antallet af handlende og håndværkere i sognet atter er i stigning efter en række år med tilbagegang.

Ved det *tyske rigsdagsvalg* i 1871 blev der afgivet 196 danske og 21 tyske stemmer, ved *folketingsvalget* 1920 369 danske og 6 tyske – 1924 294 danske, 6 tyske samt 117 socialdemokratiske – 1932 336 danske, 16 tyske samt 160 socialdemokratiske – 1939 576 danske, 31 tyske, 1947 603 danske, 5 tyske, 1957 596 danske, 2 tyske; 1968 786 danske, 3 tyske.

Før kommunesammenlægningen bestod *sognerådet* af 4 borgerlige og 3 socialdemokratiske medlemmer, efter kommunesammenlægningen består *kommunalbestyrelsen* for hele Vojens kommune af 7 socialdemokrater, 5 venstremænd, 2 konservative, 2 fra fremskridtspartiet, 2 radikale og 3 upolitiske.

Den ældre præsterække

De første fra Hammelev sogn, hvis navne vi kender, er naturligt nok ejerne af *Tørning slot*. Blandt dem var Danmarks riges drost *Claus Lembæk d æ*. I året 1351 blev han belejret på slottet af Valdemar Atterdag, der dog til sidst måtte opgive belejringen. Også under *Claus Lembæk d y* blev slottet belejret, nemlig af kong Erik af Pommern, hvis volde og fundamenter til blider endnu kan ses i skoven. Men heller ikke da blev Tørning slot indtaget, tværtimod steg slottets betydning, idet Gram, Hviding, Frøs og Kalvslund herreder året efter blev lagt under Tørning slot, hvorfra nu hele det område, som senere med tilføjelse af Nørre Rangstrup herred blev kaldt Tørning len, blev styret.

1428 overgik Tørning slot til *Heinrich Ahlefeldt*, hvis sønner *Hans* og *Benedikt Ahlefeldt* arvede slottet. Hans døde 1450 på en pilgrimsfærd til Rom i anledning af jubelåret. Måske var det i forbindelse hermed, at den første Hammelev-præst, hvis navn vi kender, *Henrik Hermansen* (ca 1455), var i Rom. Nogle dage før jul 1454 blev han kronraget og modtog i Vor Frue Besøgelseskapel i Peterskirken indvielse til akolyt, en af de indvielser, man skulle have, før man kunne blive ordineret til præst. Den følgende sommer fik han brev på sognekirken i Hammelev og et kannikeembede ved Vor Frue kirke i Haderslev.

Måske døde Henrik Hermansen kort efter sin udnævnelse, for i 1456 nævnes *Gregers Jensen* som præst i Hammelev. Det er også muligt, at Henrik Hermansen fik brev på et embede, som endnu ikke var ledigt, hvilket dengang var almindeligt. Men mest sandsynlig er det dog, at han har købt embedet i Hammelev for at få indtægterne af det og så har lønnet Gregers Jensen for at passe det.

Slægten Ahlefeldt skænkede kirken store gaver. De lod f eks et Marianer-kapel bygge ved Vor Frue kirke i Haderslev og et nonnekloster oprette i byen. Mon ikke også altertavlen i Hammelev er en gave fra dem? De to helgener på den kunne tyde i den retning: Sct Jørgen var jo riddernes, og Sct Catharina af Aleksandria fyrstindernes skytshelgen.

Kong Hans købte slottet i 1494. Året efter lagdes Nørre Rangstrup herred ind under slottet, Tørning len var dermed oprettet, og på slottet sad i den følgende tid kongens lensmænd: først den fornemme og ansete rigsråd *Henrik Gyldenstjerne*, dernæst Danmarks vel rigeste mand, rigsråd og ridder *Otto Holger Rosenkranz*.

Frederik I oprettede i 1525 et lille hertugdømme til sin ældste søn, den senere Christian III. Det bestod af Haderslev og Tørning len. Som residens valgte Christian Haderslev. Tørning slot blev mere og mere forsømt, det havde også forlængst mistet sin militære betydning. Hertug Christian har dog formodentlig kendt præsten i Hammelev, *Niels Conradus (Cortsen)* (1528–45). I det mindste valgte han ham til provst i Gram herred, da han i 1525–26 indførte reformationen i sit hertugdømme. Niels Conradus sad som provst i Hammelev til sin død i 1545.

Efterfølgeren magister *Jørgen Stuhr* (1545–61) var en tømmermands søn fra Haderslev, hvorfra han blev student i 1541. Han blev uddannet som en rigtig luthersk præst. Efter et par år ved universitet i Rostock blev han 30/3 1542 immatrikuleret ved universitet i Wittenberg, hvor han altså læste, medens Luther endnu levede. Her tog han 11/9 1543 magistergraden. To år senere blev han præst i Hammelev, hvor han levede med sin kone Anna. De fik en søn, Claus J Stuhr, der blev præst i Hygum, og en datter, som blev gift med præsten i Nustrup, Peter Marcussen. Det er tænkeligt, at magister Stuhr var den første præst, der stod på den gotiske prædikestol, som blev fundet under den nuværende.

Det er ikke klart, om den følgende præst *Henrik Marquardus* (Marcussen) (1561–1606) blev gift med Jørgen Stuhrs enke eller datter Anna. Han var søn af præsten i Nustrup. I hans tid fik Hammelev kirke nye stole, som nabosognene dog måtte hjælpe til med at betale. Marquardus oplevede, at Tørning slot fik dødsstødet, da det nedbrændte til grunden i 1597. Efter hans første kones død 1602 giftede han sig med Dorothea Lauritsdatter Krøger, en datter af præsten i Åstrup. Da han døde i 1606, giftede hun sig med præsten i Gl Haderslev Bertel Sørensen; men hun blev dog begravet i Hammelev.

Her var hendes søn *Jørgen Henriksen Stuhr* (1606–30) nemlig sin faders efterfølger i embe-

det. I hans tid hærgede og plyndrede Wallensteins landsknægte egnen og anrettede bl a store skader på Tørning ladegård. Jørgen Stuhr fik med sin kone Anna 3 sønner og 2 døtre, hvoraf den ene, Dorothea Jørgensdatter Stuhr, ikke alene blev gift med sin faders efterfølger, men også med dennes efterfølger.

Hendes første mand *Peter Hilarius (Ehlertsen)* (1630–49) stammede fra Haderslev og havde været præst i Borre på Møn, inden han i 1630 kom til Hammelev, hvor han døde 1649.

Hendes anden mand, *Peter Wilhelmsen (Bückholm)* (1649–59), var præstesøn fra Vedsted. I hans tid blev kirken restaureret. I 1651 fik en billedskærer selvanden kost hos kirkeværgen, og andre steder i sognet var der 8 mand på kost i op til 4 uger, medens de arbejdede i kirken, bl a på prædikestolen. Fra den tid stammer den rigt skårne lydhimmel over den nuværende prædikestol. Også alterets farver og dåbsfadet kan være fra den restaurering, og der blev samme år købt fløjl og sorte galoner til en messehagel.

I året 1659 hærgede de polske soldater og pesten egnen. Folk flygtede rædselsslagne, flere så langt bort som til Havnbjerg på Als. Også præsten flygtede, men i Haderslev fandt pesten ham og tog hans liv. Da sognet kom til sig selv efter rædslerne, var de 22 af dets 96 bosteder fuldstændig menneskетomme.

Dorothea Jørgensdatters søn med Hilarius, *Georg (Jørgen) Peter Stuhr* (–1660–), kom i ganske kort tid i sin faders embede, idet han – efter at være udnævnt til det i 1660 – samme år blev forflyttet til Hellig Geist i Flensborg. Han var gift med Cathrine Nicolaisdatter Hansen, en datter af Nicolai Hansen på Tørninggård. De fik 4 døtre og 6 sønner, hvoraf den ene var magister i Wittenberg. Georg Stuhr døde i Flensborg 1715.

Siden 1561 havde præsterne i Hammelev enten været sønner af den tidligere præst eller været gift med dennes datter eller enke, og alle havde de siden reformationen været her fra egnen og (måske på én nær) været studenter fra Haderslev.

Nu kom der en ny præsteslægt, som skulle sidde i embedet indtil 1779. Den første af slægten var *Christian Steffensen* (1660–99), født 1613 i Sønderborg. Hans far var sølvtjener ved hertugens hof. Han var gift med Dorothea Christophersdatter Hørning (Westphal), hvis far var hertugens kok. Steffensen havde været skolelærer og præst i Adsbøl-Gråsten. I 1659 blev han rektor ved latinskolen i Haderslev og året efter præst i Hammelev. Han var en stor astronom og vel også astrolog, for han forudsagde, at blyet på Haderslev Domkirke skulle smelte på et vist tidspunkt. Han døde 1699, 86 år gammel.

I 1675 havde Steffensen fået en kapellan, *Johannes Reinholdsen Reimer* (1699–1727), som kun 8 år gammel havde mistet sin far, der var præst i Bedsted. Hans morbror, magister Fabricius i Hostrup, tog sig af ham og læste med ham, så han allerede som 16-årig tog studentereksamen. På sin 25-års fødselsdag blev han udnævnt til kapellan i Hammelev med løfte på at efterfølge Steffensen i embedet. Han blev gift med dennes datter Anna Maria og blev siden både provst for Gram provsti og consistorii assessor i Haderslev. Hans søn Otto Reimer blev kromand på Tørning kro, som dengang lå over for Møllen helt nede ved mølledammen. Efter 52 års præstegerning i Hammelev døde Reimer i 1727 77 år gammel.

Kun 3 år efter sin svigerfaders død tog også Reimer sig en kapellan, *Stephan Heinrich Johansen Prætorius* (1727–42), en præstesøn fra Højst. Han havde været huslærer i Skærsø, inden han som 24-årig blev udnævnt til kapellan i Hammelev med løfte på embedet, som han dog skulle komme til at vente på i 26 år. Men allerede året efter sin ansættelse som kapellan giftede han sig med Reimers datter Dorothea Sophie Hansdatter Reimer. De fik 5 sønner, nemlig Johannes og Christian, der begge blev præster i Hammelev, Johan, som blev præst i Dedsbøl, Henrick, der blev farver i Haderslev, og Steffen Henrich, der døde som hollandsk bogholder og resident i Ostindien.

Fra Stephan Prætorius' embedstid fortælles, at *Jürgen Sønderskov* fra Hammelev kom i så stor en syndenød, at det måtte koste ham, hvad det skulle være, blot han fik sin sjæl frelst. Da han hørte tale om Herrnhut, begav han sig på den lange rejse gennem Tyskland dertil og fandt der vished om sine synders forladelse. Familien hørte i de følgende århundreder til de vakte i sognet. Deres gård er nu brændt ned efter at have været i familiens eje i 400 år; men på kirkens alter ligger jævnlig en alterdug syet i dette hjem.

Efter Stephan Prætorius' død i 1742 blev hans søn, *Johannes Stephansen Prætorius* (1742–51), præst i Hammelev, hvor han var født den 7. juli 1703. Han havde bl a studeret ved universiteterne i Jena og Halle, hvorfra den nye kirkelige bevægelse, pietismen, dengang udgik. Han havde været rektor i Bysum i Ditmarsken, hvor han blev gift med Elsabe Kruse. Siden havde han i 9 år været præst i Simonsberg ved Eidersted.

1749 anlagde man en ny dæmning ved Tørning Mølle. Det vældige arbejde udførtes af bønder, ialt 1434 mand, der arbejdede i 3 hold og med 439 vogne kørte 10.975 læs jord.

Soluret over våbenhusets dør blev anskaffet i det rædselsfulde år 1751, da næsten hele Hammelev by og herunder præstegården nedbrændte. Samme år ramtes præstefamilien af en ny ulykke, idet Joh Prætorius døde kort efter branden. Han efterlod sig enke og to sønner, hvoraf den ene, Andreas, senere blev præst i Burkal, og den anden, Stephan, i Hejls.

I sin nød bad enken kongen om, at Johannes' broder, *Christian Stephansen Prætorius* (1751–79) måtte efterfølge ham og tage sig af hende og børnene, hvilket kongen tillod. Chr Prætorius var da 38 år gammel og havde også været sin broders efterfølger i Simonsberg, men blev 1745 diakon i Svalbsted. Året efter giftede

han sig med den lollandske færgeforpagter Poul Boldichs datter Botille Christina. I Svalbsted blev han alvorligt syg og var vist siden en svagelig mand.

Det fortælles, at de fleste af Hammelev sogns 470 beboere dengang levede et ryggesløst liv og havde liden respekt for Guds ord og sakramenterne. De ville heller ikke give præsten de indtægter, han havde krav på, så han til sidst kom i »den allerstørste fattigdom«.

Ifølge et dokument, der blev udfærdiget i den anledning, ejede menigheden præsteboligen, et våningshus på 9 fag, som den også holdt i stand. Derimod ejede præsten gårdens andre bygninger, som han måtte købe, når han tiltrådte embedet, hvilket var årsag til, at efterfølgeren som regel giftede sig med enken eller datteren. Præsten fik halvdelen af kirkens korn- og kvægtiende samt en bestemt mængde brød, smør og ost fra hver gård. Ved de kirkelige højtider og ved kirkelige handlinger ofrede man til præsten. Han fik også godtgørelse for at bede for syge og søfarende. Ved dåb skulle man hos ham leje kristentøj, dvs dåbskjole, af hvilke der var tre at vælge imellem. På samme måde var der 2 smykker til trolovelse og 2 brudekroner til bryllup. Ja, ved begravelser var der hele 4 forskellige liglagner man kunne vælge mellem at leje hos præsten. I kirken, hvor man dengang betalte for sin plads, havde præsten gratis 4 pladser på en bænk i mandssiden mod syd og den gamle skriftestol ved korets nordvæg. Han havde endelig fri begravelse for sig og sin familie inde i selve kirken.

I Christiansdal, som er opkaldt efter den daværende konge Christian VII, begyndte i 1771 det industrielle eventyr, som i 125 år skulle være med til at præge sognet. Præstesønnen fra Gram, major Gerhard Blechingberg, anlagde blikfabrikken »Gothaab«, der skulle udnytte vandkraften på stedet. Allerede 1777 gik fabrikken fallit, og majoren døde på Frederiks hospital i København. Blegemester P H Moore og grosserer Schaarup Black indrettede derefter en blegeanstalt og et lærredsvæveri i fabrikken. Den blev senere anvendt til flere andre formål. (Se Sdj Mdskr 1971, 332-43).

Christian Prætorius blev i 1779 begravet i kirken, først i 1806 fulgte hans kone ham i graven. De fik 2 døtre og 4 sønner, hvoraf den ene, Andreas, blev præst i Hellevad.

Året før sin død tog Chr Prætorius en kapellan, *Johann Friedrich Overbeck* (1779–85), en søn af pastor Overbeck i Brede. Nogle måneder efter sin ansættelse giftede han sig med Anna Marie Margaretha Fabricius, en datter af diakon Fabricius i Åbenrå.

I Styding ansatte man 1783 en kun 13-årig dreng, Bertel Anders Hammeleff, til at undervise 9 børn. Det gik dog kun et halvt års tid. I hans forældres hjem kom brødremenighedens prædikanter og holdt møder, så der efterhånden dannede sig en lille kreds af vakte i sognet, hvortil vakte fra Magstrup og Jegerup sluttede sig. Også Bertel blev omvendt.

Overbeck døde i 1785; mens hans kone levede i Åbenrå indtil 1811. Hans efterfølger, *Jacob Lauritsen Aagaard* (1786–99), var den første præst i Hammelev siden reformationen, der ikke blev der til sin død. Han flyttede nemlig til Aller i 1799, og i kirken der kan man se hans epitafium.

Han efterfulgtes af *Lytje Ebbesen* (1799–1834), en søn af pastor Ebbesen i Bjert, en af brødremenighedens venner. Han sendte sin unge søn Lytje i huset hos pastor Andreas Gottlieb Fabricius i Aventoft, hvor han blev undervist sammen med dennes to sønner Johan og Lorenz, samt Vilstruppræstens to sønner Hans og Jens Peter Windekilde. Brødremenighedens rejseprædikant A S Eckberg gjorde ved et besøg der et stærkt indtryk på de 5 unge, så de endog talte om at tilslutte sig brødremenigheden; men kun Fabricius' sønner blev medlemmer og senere begge biskopper i den. De andre blev præster i statskirken, men bevarede livet igennem en stærk forbindelse til Christiansfeld.

Efter embedseksamen blev Ebbesen huslærer i Tyrstrup præstegård og senere kapellan ved Garnisonskirken i København. Året efter sin udnævnelse i Hammelev giftede han sig med Magdalene Meyer, datter af sandemand (en slags lægdommer) og gårdejer Peter Olufsen Smit i Simmersted. Med hende fik han en søn og en datter, der senere blev søster i Christiansfeld. Efter den første kones død i 1806 giftede Ebbesen sig med Birgitte Marie Dyrhoff, der var datter af præsten i Vilstrup.

I Ebbesens tid voksende den lille skare af vakte i sognet, og han og hans kone holdt hver søndag møde for dem i præstegården. Og da han i 1833 blev 73 gammel, tog han sig en kapellan af samme åndsretning, *Alexander Marcussen*, en søn af stifteren af det kendte orgelfirma Marcussen & Søn i Åbenrå. Faderen havde nær tilknytning til brødremenigheden, hvis traktater han uddelte på sine rejser. Moderen havde en broder, som hørte til brødrene i Herrnhut, og en af brødrene i Christiansfeld var medarbejder i firmaet.

Marcussen blev en nidkær præst, hvis prædikener sved mange i samvittigheden og gav ham mange fjender. Engang, da han havde sagt menigheden nogle drøje sandheder, fortsatte han: »Om I også bliver vrede på mig og vil stene mig ud af kirken, så skal I dog vide det«. I begyndelsen troede man, at han ville prædike kirken tom; men den fyldtes mere og mere, så den til sidst ikke kunne rumme flere. Selv hans fjender kom igen og igen for at høre ham, og fra Haderslev og omegnen strømmede folk til.

I 1834 tog Ebbesen sin afsked og flyttede til Christiansfeld, men blev efter sin død i 1838 begravet i Hammelev.

Fra Hammelev blev der efter Ebbesens afsked sendt repræsentanter fra menigheden til København for at anmode om, at Marcussen måtte efterfølge ham, hvilket blev imødekommet. Men da udnævnelsen kom, lå den unge præst syg af

mæslinger og døde på sin 29 års fødselsdag, den 29. april 1835. Hans gravsten bærer følgende indskrift: »Han troede, derfor talte han, og hans Gjerning har ej været forgjæves i Herren.«

Den følgende præst *Sievert Andresen* (1835–44) flyttede til Magstrup-Jegerup i 1844, hvorfor hans historie fortælles under disse sogne.

Ved sprogreskriptet af 1840 blev det påbudt, at dansk skulle anvendes som rets- og øvrighedssprog i Nordslesvig. I den anledning vedtog sognefogderne og sandemændene i Gram herred at ophænge en tavle i Tørning tinghus med kongens monogram, rigsvåben og krone samt indskriften:

I Lov og Rettens Sale
Han løste bunden Tale
Nu skal alene klinge
Vort Modersmål på Tinge.

Herredsfoged Otto Kier og tingskriver Andreas Meyer havde fået nys om planen og fik udfærdiget en anden tavle, som hang i salen, da sandemand Hans Nissen kom for at hænge sognefogedernes og sandemændenes tavle op. Hans Nissen satte så sin tavle op på den modsatte væg. Ved det følgende retsmøde beordrede herredsfogden denne tavle fjernet. Men efter en flerårig kamp udvirkede Hans Nissen og gdr Laurids Skau, Sommersted, ved en audiens hos kongen, at tavlen atter blev hængt op. Denne sag bidrog til den nationale rejsning i Sønderjylland, hvori Hans Nissen kom til at spille en fremtrædende rolle. Således ved stiftelsen af Den Slesvigske Forening med Hans Nissen som formand, sognefoged Nis Steffensen, Hammelev, som kasserer og Laurids Skau som sekretær. Ved oprettelsen af Rødding Højskole havde Hans Nissen forsædet under det stiftende møde og var i audiens hos kongen om sagen. Det var også ham, der købte den gård, som skulle blive sædet for Danmarks første folkehøjskole, i hvis bestyrelse han indtrådte. Hans Nissen arbejdede endvidere for at få Stænderforsamlingen flyttet fra Slesvig til Flensborg, samt for at få toldgrænsen ved Kongeåen ophævet, og han vendte sig mod slesvigholstenernes oprør i 1848, som han havde advaret kongen imod.

Han døde 1857, 79 år gammel. På hans grav sattes en marmorplade med indskriften: »Hans Liv var Dåd/Hans Tanke Retsind.« »Fædrelandet gjemmer hans Minde med Taknemmelighed.« Hans navn blev også sat på støtten på Skamlingsbanken. I 1930 blev der på graven rejst et stort granitmonument med et relief af Hans Nissen.

En helt anden indstilling havde *Carl Edvard Müller* (1845–50), der efterfulgte Andresen som sognepræst i 1845. Under treårskrigen viste det sig, at han stod på de slesvig-holstenske oprøreres side, og han blev derfor afsat 1850; men i tysk tid blev han provst i Haderslev (se s 102 og 114).

Müller var en af repræsentanterne for tredivernes og fyrrernes kirkelige fornyelsesbevægelse i provstiet. Han synes – trods sin slesvigsk-holstenske indstilling – at være faldet godt til i dette af Brødremenigheden og den frembrydende danskhed prægede sogn. Hans skildring af mghen ånder idyl og vidner om nærmest ideelle kirkelige tilstande. Hans eneste beretning i provstearkivet (15/6 1846) er i modsætning til flertallet af hans kollegers skrevet *på dansk:*

»Der er her i Hammelef en god Kjærne af sande troende Christne. Derfor holdes Kirken og, hvad som staaer i Forbindelse dermed i Ære; Kirken besøges flittigen hver Søndag. Da det ikke er nogen blot kirkelig Skik og Sædvane, men levende Christendom, saa viser sig det gavnlige heraf ogsaa i Børnenes Opdragelse, saa af ikke faa Forældre tidligen allerede hjemme veiledes til Tro og Lovens Frygt«.

Der er kun få anker: der hersker en vis kirkelig uorden, idet nogle kommer efter gudstjenestens begyndelse andre forlader den før dens afslutning; men alligevel: »Paa Grund af det aandelige Liv, som rører sig i Menigheden, bliver Sjelesorgen frugtbringende og behagelig«.

Også gennem skolerne virkes der meget godt ved sps hyppige besøg dersteds: »Der arbeides saaledes paa, baade at fremme Religionsundervisningen ... og at forbedre Børnenes Psalmesang; hvoraf de gode Følger allerede kjendes ved Gudstjenesten, idet et Chor af Børn om Søndagen understøtter den duelige Kirkesanger ...«

(Haderslev provstearkiv, nr 376, ved H P).

Under treårskrigen blev de ærværdige ruiner af Tørning slot atter taget i krigstjeneste, idet de blev del af den danske skanse på stedet. Atter kunne man se stedets strategiske betydning. Det var nemlig muligt i løbet af mindre end to timer at gøre hele strækningen til Haderslev Dam til et ufremkommeligt morads ved at lukke portene op for vandet i Stevning. Kun to steder kunne man komme igennem, ved Tørning Mølle og ved Christiansdal. Derfor blev fabrikken der også omdannet til en fæstning. Maleren J V Sonne har malet et Billede »Feltvagt ved Hammelev i det slesvigske 1848. Tidlig Morgen«, der også findes som kobberstik. Stillingen blev dog rømmet, da den var ved at blive omringet. Da de slesvigske friskarer kom til egnen, tog de sprogreskriptavlen i tinghuset ned, huggede den i stykker og brændte den.

Tiden 1850–1920

Om *Jørgen Laurits Vilhelm Hansen* (1850–54), der i 1850 efterfulgte Müller, og som senere blev katholik, fortælles der under Fjelstrup sogn, hvortil han flyttede i 1854. Her skal det blot nævnes, at han arbejdede på, at folk skulle lade kirkelige handlinger som barnedåb og bryllupper foretage i kirken; tidligere var det almindelig skik, at de blev foretaget i hjemmene.

Det år, Hansen kom til Hammelev, døde degnen Iver Nissen der, knap 50 år gammel. Han var født i sognet og havde levet de sidste 3½ år der som en dygtig lærer. Men han var nu mest kendt for sit forfatterskab. Han skrev digte i Haderslev ugebladet »Lyna« og udgav en række bøger, således »Regnebog for Begyndere« (1832), »Regnebog for den tilvoxne Ungdom« og »Den lille Regnekonstner« (1846); disse bøger udkom i indtil 13 oplag. I 1832 udgav han »Sæde-

lære, fremstillet i efterlignelsesværdige Exempler af Fædrelands-, Verdens- og Menneskehistorien.« Omkring 1840 skrev han »Danmarks Historie i Udtog«, »Hertugdømmet Slesvigs Historie i Fremstilling«. Nissen blev rost fra alle sider og modtog i 1839 dannebrogsmændenes hæderstegn.

Tingstedet blev i 1852 flyttet til den nybyggede Tørning Kro, som kom til at ligge på sin nuværende plads i Hammelev. 1854 afskaffedes mølletvangen, så man kunne få korn malet, på hvilken mølle man ville, hvilket sikkert har haft sin betydning for Tørning Mølle, der siden 1784 havde været i familien Boysens eje og tilhørte den familie lige til 1960, da den blev overtaget af Andreas Iversen.

Pastor Hansens efterfølger, *Henrik Karl Vilhelm Find* (1854–64), blev vældig glad for embedet her i Hammelev sogn. Han skriver bl a, at han efter at have været præst i Hammelev sogn i 2 år »er lykkelig ved at kunne fælde denne Dom, at det er en kristen Menighed, der er mig betroet. Har Ansvaret været desto større for mig som Begynder i Herrens Tjeneste, saa har den kristelige Aand, der kom mig imøde fra min Menighed, styrket og trøstet mig under min Gerning. Vel maa ogsaa jeg bygge denne Dom paa udvortes Kjendsgjerninger, men naar jeg saa Guds Huus drage Gamle og Unge til sig og altid blive meget flittigt besøgt, Gudsord høres med Andagt, Sacramenterne holdes høit i Ære – naar jeg saa Velsignelsen fra Guds Huus forplante sig i saa mange Huse i Gudsfrygt og Nøisomhed i et stille og ærbart Liv – naar jeg saa Lyst og Trang til at høre Gudsord overalt, hvor det forkyndes ved Syges og Døendes Leie – naar jeg saa indbyrdes Kjærlighed og Barmhjertighed – da tvivlede jeg aldrig om, at det jo var den Herre Jesus Christus selv, der var tilstede i sin Menighed med sin Helligaands Kraft i vor Skrøbelighed. Vel har jeg ogsaa seet Syndens mange sørgelige Vidnesbyrd og hos Enkelte af dem, der i udvortes Henseende er stillede høiest i Samfundet, aabenbar Ringeagt for Kirken«.

Pastor Find fortsatte pastor Hansens arbejde på at få de kirkelige handlinger henlagt til kirken, og for dåbens vedkommende lykkedes det fuldkomment.

På den tid fik kirken nyt orgel – måske det første. Det blev bygget af orgelbygger Orth i Gram. Rester af det sidder i det nuværende orgel, bl a har orgelbyggerne malet Orths navn indvendig på en af dørene, og på et par lister er dets udmærkede disposition angivet. Kirken fik også sit nuværende udseende udvendig, idet den først nu blev kalket og fik skifertag i stedet for det tidligere blytag over selve kirken og teglsten over våbenhus og sakristi.

På Søndergård begyndte sandemand Hans Nissens 20-årige dattersøn at føre dagbog i 1863 med følgende bøn: »O Gud, Gid du da vil give mig Viisdom og Forstand til at føre et saadant Liv, at jeg ei behøver at skamme mig ved at fremsætte det på Papiret og efterlade Bogen til min nærmeste Slægt med Skam, men med den Overbevisning, at den ei forarger nogen. Stolende, o Gud, paa dit naadige Forsyn, befaler jeg alle mine Sager i dine Hænder. Amen.«

I dagbogen skildrer han dagliglivet først på Søndergård siden på Dyringskjær, som han byggede i Fredsted på grænsen op til Hammelev sogn, hvortil han stadig følte sig knyttet, og hvis liv han fulgte med i og skildrer. Vi følger vejrets skiften, arbejdet på marken, jagtens glæder, families og naboers liv, fester og sorger, problemer i krig og fred.

Ofte gengiver han sine bønner f eks ved årsskifte og på fødselsdage, så vi får et kig ind i hans religiøse liv. Ordet »Forsyn« i den her gengivne bøn er en ikke ubetydelig faktor i hans gudstro. Dagbogen slutter med, at han som 81-årig holdt tale ved genforeningsfesten i Fredsted. Han var en fremragende taler og en enestående fortæller, hvorom nogle nedskrevne fortællinger vidner. 1924 blev han udnævnt til ridder af Dannebrog, og i 1930 overværede han afsløringen af mindestenen for Hans Nissen på familiegravstedet i Hammelev. Året efter døde han, 88 år gammel.

Da tyskerne havde sejret i 1864, sendte provst H P Prahl en skrivelse ud, hvori præster, der ved deres samvittighed følte sig bundet til den danske regering, opfordredes til enten at opløse dette forhold eller frivilligt fratræde deres embede. Herpå svarede pastor Find: »Da jeg af et oprigtigt Hjerte har aflagt Troskabsed til H M Kong Kristian IX, kan jeg ikke selv opløse det Forhold, som binder mig til ham og hans Regering ...«. Herefter blev pastor Find afsat, men fik siden embede som sognepræst i Allerslev i Præstø amt. Under dette sogn fortælles der nærmere om ham.

Den 8. august 1864 blev *Heinrich Philip August Eckell* (1864–70) konstitueret i embedet og den 28. september endelig udnævnt til sognepræst i Hammelev.

Fra pastor Eckells tid foreligger *én beretning* (1870) i provstearkivet.

Gudstjenestebesøget var på alm søndage godt, på fest- og højhelligdage særdeles godt. Pontoppidans salmebog var i brug, og der afholdtes katekisationer.

Altergangsfrekvensen havde i 1869 været 79.2%, en halv snes % under middeltallet i provstiets øvrige provstier.

Det kirkelige liv betegnes som godt, og man kunne heller ikke klage over sogneboernes sædelige liv, især når hensås til moralen i andre mgher. Skolernes religionsundervisning tålte derimod ikke sammenligning med den, der meddeltes i holstenske skoler.

Bibel- og opbyggelsestimer holdtes dels af sp, dels af andre, især den dansksindede og grundtvigske pastor Johansen, Haderslev (se s 102 f). Som følge af Johansens nationale og religiøse holdning betragtede Eckell kollegaens forsamlinger med åbenlys mistro: »Desværre har jeg god grund til at tro, at politikken virkelig indgår som et bestemmende moment, om end på særdeles forblommet vis«.

(Haderslev provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger 1868–71, 1879–82, ved HP).

Tingstedet i Tørning blev i 1867 flyttet til Haderslev, og dermed endte Tørning tings historie, som går så langt tilbage i tiden, som de kildeskrifter, vi har, rækker.

I Styding blev A J Andersen lærer omkr 1866. Han havde besøgt seminariet i Jelling, men måtte forlade det på grund af en religiøs strid, hvori han var leder af det Søren Kierkegaardske parti. Han var på det tidspunkt inde i en åndelig brydningstid, men en bog af F L Zeuthen bragte ham på ret køl. Andersen tog senere lærereksamen i København og blev lærer i Hajstrup i Øsby sogn. Efter at have været 5 år der kom han til Styding, hvor han og hans udmærkede kone virkede i 17 år. De blev de første asylforældre for »Nordslesvigske Asyl«, idet de optog de to første asyldrenge i deres hjem med godt resultat. I 1883 søgte lærer Andersen sin afsked, fordi han ikke ville bruge en tysk sangbog, der skulle indføres i skolen. Derpå fik han ansættelse ved Realskolen i Vejle, hvorfra han blev pensioneret i 1908. Han døde i Vejle 1923.

Det skal også nævnes, at i 1865 blev banen mellem Vojens og Haderslev anlagt og fik station i Hammelev og holdeplads i Styding.

Pastor Eckell flyttede 19/9 1870 til Vedsted. Da embedet blev ledigt, anmodede kirkeældste Jørgen Steffensen, Styding, og Johan Skøtt, Hammelev, om at få pastor Grønning til Hammelev; men øvrigheden valgte *Carl Ludwig Albert Obbarius* (1871–1908). Han var født i Anhalt og cand teol fra Halle 1860. Efter krigen 1864 blev han rektor ved Tønder borgerskole. På det tidspunkt fik han forbindelse med Haderslevegnen, idet han 1867 i Tyrstrup kirke blev viet til den 19-årige Kathrine Marie Valentiner, datter af pastor Christian August Valentiner.

Pastor Obbarius var en god præst, der arbejdede stille og tro, især tog han sig meget af sjælesorg. Han vandt da også på kort tid de fleste for sig, deriblandt kirkeældsten Jørgen Steffensen. Hertil bidrog uden tvivl, at Obbarius ikke blandede sig i politiske eller nationale stridigheder. Nok var han tysker, men først og fremmest var han kristen. Derfor kunne han harmes på den kongelige regering, når den eller dens embedsmænd lagde hindringer i vejen for kirken, således som det skete, da en kongelig embedsmand forstyrrede helligdagsfreden ved at komme på en Kristi Himmelfartsdag for at udføre sine forretninger i sognet, eller da der blev givet kgl bevilling til brændevinsudskænkning til et sted lige op ad kirkegården, for slet ikke at tale om de antikirkelige love, Bismarck indførte. Folk lod sig dog stadig vi i kirken og lod deres børn døbe som før. Han var også utilfreds med den nye kirkeforfatning, fordi han frygtede, at valg af menighedsrepræsentanter og kirkeældste skulle føre til nationale stridigheder.

Kort efter ankomsten udtrykker pastor Obbarius samme glæde over Hammelev sogn, som pastor Find havde gjort det ved sin tiltræden. Det var en mark, der lovede godt for den kommende høst, syntes han. Der var god tilslutning til gudstjenesterne, han blev ofte kaldt ud til syge og blev tit opfordret til at tage dem til alters, så der var omkring 60 hjemmealtergange om året. Ellers gik de fleste til alters i kirken én eller to gange om året, hvorved den årlige deltagelse i altergangen lå over 1000. Nogle enkelte holdt dagligt husandagter for hele husstanden (i 1883 vidste han om 3 steder), og mange læste dagligt i andagtsbøger. I en hel del hjem var det skik at læse en prædiken søndag eftermiddag. Skikken med at bede bordbøn fik større og større udbredelse i Obbarius' tid.

Det største problem var arbejderne på Christiansdal, der nu var papirfabrik, men tillige arnested for utugt og drukkenskab.

Direktionen var ikke uden skyld i deres manglende kirkelighed. Den lod nemlig ikke fabrikken holde stille om søndagen, hvilket var til stor forargelse. Ved bispevisitatsen i 1873 lovede direktionen dog at forbedre disse forhold, hvilket lykkedes, også efter at fabrikken fik en tysk ledelse, da papirfabrikant Walther Flensborg overtog fabrikken og fyldte den med tyske arbejdere (fra 1881).

For at hjælpe på de sproglige vanskeligheder indførte pastor Obbarius 2 tysksprogede nadvergudstjenester årligt i kirken. Da antallet af ansatte igen steg midt i 80'erne, blev det til 6 tysksprogede nadvergudstjenester, der blev holdt på søndag eftermiddage.

Et andet problem var de ustabile forhold på fabrikken, således gav det mange fattige, der skulle hjælpes, da fabrikken i 1880 havde ligget stille i 2 år.

Nogle tal kan belyse dette. De fattige blev hjulpet bl a gennem indsamlinger i kirken. Der indkom i slutningen af århundredet, da fabrikken atter var i gang, omkring 200 Mark til dette formål. Der var også mellem 1885 og 95 stiftet en række legater i sognet, nemlig Jacob og Christine Friis' legat på 3.000 M., Stenderups legat, stiftet af hans enke Dorthea, på 1.900 M., som begge uddeltes af kirkeforstanderskabet. En del af pengene gik til de fattige på »Arbejdsgaarden«. Derforuden var der Jørgen Steffensens legat, der uddeltes til folk i Styding af gdr Jep Uldall, endelig Urmager Christen Hansens legat til fordel for Jordanmissionen, der blev forvaltet af orgelbygger Jacobsen i Haderslev.

Det har ikke været let for præster som pastor Obbarius at prædike på et sprog, som de ikke var opvokset med. Det måtte naturligvis undertiden føre til komiske sproglige misforståelser i prædikenerne. Og man godtede sig selvfølgelig, når den tyske embedsmand trådte i spinaten – det blev husket og fortalt i generationer. Obbarius gik bestemt ikke ram forbi, og det førte muligvis til en uretfærdig bedømmelse af ham som prædikant. I det mindste finder man samtidige vidnesbyrd om det modsatte. Således skriver biskop Bertel Godt efter en visitats, at pastor Obbarius holdt en hjertelig indtrængende prædiken, der var veldisponeret og godt udarbejdet. Også fra folk i sognet findes der samtidige vidnesbyrd om

glæde ved hans prædikener.

Det begyndte i 1880'erne atter at blive moderne at holde barnedåb og bryllupper i hjemmene, således at dåb i kirken blev en sjældenhed – især i vintermånederne. Men det synes dog, som om det lykkedes for pastor Obbarius i nogen grad at få bryllupper og dåb henlagt til kirken igen.

Kirken havde nær tilknytning til skolen. Læreren i Hammelev var altid degn, og præsten førte tilsyn med alle tre skoler. Lærernes livsvandel var dadelfri, og de var dygtige til at undervise. Især lagde man vægt på religionsundervisningen og indøvelse af de kirkelige melodier efter Pontoppidan. Børnene sang som regel godt. Kun af og til faldt der en lille bemærkning om, at degn Bergsteds religionsundervisning var lidt for kold.

Da pastor Obbarius kom til Hammelev, bad man ham om at holde bibeltimer ved møder i hjemmene. Det afslog han, men i stedet indbød han til offentlige bibeltimer i sognets 3 skoler. Her gennemgik han således i vinteren 1879–80 Johannesevangeliet kap 14–16. Der afholdtes 20–30 bibeltimer om året, og de var velbesøgte, især i Styding og Ladegård. I begyndelsen holdt han også andagter søndag aften i skolerne. Her brugte han L Harms' prædikener og andre opbyggelsesbøger, som han gerne ville udbrede i sit sogn.

Da unge og gamle efterhånden fandt, at gennemgangen af Luthers Katekismus med børnene efter den egentlige gudstjeneste var en ubehagelig forlængelse af denne, oprettede han efter påske 1880 søndagsskoler i de 3 skoler. Her gennemgik han ikke blot katekismen, men fortalte også bibelhistorie ved hjælp af Schnoris' Billedbibel, og han fortalte om begivenheder i Guds riges historie, især om hedningemissionen. Søndagsskolerne blev holdt indtil 27 gange om året og fik stor tilslutning, selv voksne kom for at være med.

Uden for Hammelev sogn blev pastor Obbarius kendt som bestyrelsesmedlem af IM i Sønderjylland.

I slutningen af 1800-tallet kom en dreng fra Haderslev til Hammelev for at bo på sin tantes gård nogle måneder. Det var den senere professor Carl Roos, som i sine »Livserindringer« skildrer Hammelev, der dengang bestod af fire gårde og en del huse tilhørende håndværkere, høkere og husmænd. I den ene ende af landsbygaden lå gadekæret, i den anden kirken. Det var et velsitueret samfund. De fire gårdejere var byens ubestridte aristokrati. Opad havde de ingen forbindelse. Egnens eneste proprietærgård havde en tysksindet ejer og kom alene af den grund ikke i betragtning. Møllegården stod også udenfor. Der var man nemlig ikke bønder, men talte højdansk og havde sin omgang i byen. Udenfor stod også folkene i de gamle arbejderrønner ved fabrikken i Christiansdal.

På gaden mødte drengen ofte den værdige pastor Obbarius, som i sit ydre opfyldte traditionens krav til en gejstlig. Man så ham ikke på landsbygaden uden i sort – sort skødefrakke med hvidt i halsen og intet hovmod, men heller ingen familiaritet. Også i kirken oplevede drengen ham og de sproglige misforståelser. Der skulle nemlig altid en fra gården i kirken, og ofte blev drengen sendt af sted.

Drengen besøgte bl a egnens eneste grundtvigianer og spurgte ham, om grundtvigianismen havde noget at gøre med, at han plantede mærkelige udenlandske træer i sin have, men fik til svar, at det havde det ikke: grundtvigianer var enhver, som *fandt* Gud og fædrelandet. På drengens spørgsmål om, hvorfor han ikke kom sammen med folk, svarede han, at der ingen levende mennesker var på egnen.

Når det var sengetid på tantens gård, blev rokken standset og en bønnebog taget frem, og der blev »læst«. Da han langt senere som ung mand så hende for sidste gang, skænkede hun ham en stor tyk bog. Den havde ikke noget bind, og både begyndelse og slutning manglede. Det var en postil – hendes kæreste læsning. »Der står sådan nogle kønne prækner i den,« sagde hun.

Den 1. juni 1899 opstod der brand i udhuset hos høker Nørgaard lige over for kirken. Den bredte sig videre fra hus til hus og gård til gård og nåede om aftenen kl 6.30 til præstegården. Langvejsfra kom folk, der havde set branden, strømmende til. Da branden var ovre, var 3 gårde og 3 huse lagt i aske.

Ved årets slutning var høkerens hus bygget op. Derinde sad hans kone Marie Nørgaard ofte med sin poetiske dagbog, hvori vi møder sognets folk i lyst og nød, ja, følger blomsterne lige fra de hvide og røde roser, hun havde plantet op ad sit nye hus som en lille national demonstration, til de vilde blomster i hendes elskede Mølleskov. Vi ser ind i hendes sjæl og møder tanker om Gud og livet, ind imellem skriver hun digte, der passer til hendes tanker og oplevelser, undertiden digtet af hende selv.

Præstegården blev færdig 1900 samtidig med fru Obbarius' død. Den blev bygget således, at den kunne bruges til lazaret i tilfælde af krig. Fru Nørgaard fortæller om det første symøde i præstegården, hvordan folk mødte beklemte om hjertet, men blev modtaget af præsten med et smil og en skæmt, og han talte til dem om, hvorfra han fik sin styrke.

1899 blev der stiftet en Good Templarorden i Hammelev under ledelse af karetmager A Keck. Den ikke blot reddede mange ud af alkoholismen, men spillede også en rolle i byens kulturelle liv. Fru Nørgård fortæller om juletræsfester, hvor pastor Obbarius talte smukt, og bal, dilettantforestillinger, friluftsmøder i Mølleskoven eller Christiansdal, der dengang var et yndet udflugtsmål med små lysthuse, hvor man nød sin kaffe. Ved disse møder var der rejst et stort telt, og man gik derned fra logen i Hammelev med faner og klingende musik i spidsen. Ofte var der talere fra »Det gamle Land«. Også frelsenshærsmøder fortæller hun om, dels på Tørning kro,

dels i Christiansdal, hvor det gav »et dårligt indtryk at høre på den ene side sang og bøn, på den anden drikken og banden ... men det siges jo, at hvor Gud bygger kirke, der bygger Djævelen ved siden af. Og det er nu, som havde den sidste den største magt.«

Der var også nationale rørelser i gang. Men det skulle holdes hemmeligt. Den 16/12 1904 stiftedes »Styding og Omegns Gymnastikforening«, som indtil ca 1916 blev samlingssted for mange unge, der skulle blive ledende i det nationale liv: H Friis blev formand, Hans Skau næstformand, Paulsen sekretær, og i bestyrelsen sad derforuden Joh Andersen og H P Laursen. Man valgte straks P Thøgesen til æresmedlem. Foreningens love blev udarbejdet af J Hundevadt, H Hansen, H Skøtt og H L Hansen. Den årlige begivenhed var gymnastikopvisningen på Thyrashul Kro. Den tyske gendarm holdt et vågent øje med foreningen.

Hammelev sogn blev i disse år, som også tidligere, ramt af en række brande; således brændte den 1. juli 1907 fabrikken i Christiansdal ned til grunden. Fra nu af var det ude med fabrikken. Den blev aldrig bygget op igen. Et konsortium fik 1908 retten til udnyttelse af vandkraften til fremstilling af elektricitet, senere blev det lille værk overtaget af de kommunale værker i Haderslev og drives endnu, dog nærmest som et arbejdende museum, hvor der fornylig blev hængt en række billeder op, som skildrer Christiansdals brogede historie.

I den nybyggede konfirmandstue blev der stiftet en ungpigeforening med 15 medlemmer, hvoraf de fleste var fra Styding. Det var også derfra opfordringen til at oprette den var udgået. Men nu var afskeden nær. Da pastor Obbarius tog sin afsked 4/6 1908, blev han fra tysk side hædret med den prøjsiske ørn.

Fra pastor Obbarius findes ikke mindre end *20 beretninger* i provstearkivet i Haderslev. Taget hver for sig er de temmelig magre, men set i sammenhæng tegner de et ret detaljerigt billede af det kirkelige liv i sognet i hans lange embedstid.

De efterlader det almindelige indtryk, at han var en arbejdsivrig præst tilknyttet nordslesvigsk IM. Nationalt var han Tysker med T, men hans holdning i så henseende kom i hovedsagen kun til udtryk i beretninger fra firserne. Siden da holdt han sig muligvis udadtil nationalpolitisk neutral, måske under indtryk af de lidenskaber, nationalitetskampen ved lejlighed kunne udløse.

Altergang. Altergæsternes tal angives foran skråstreg, sognets indbyggertal efter: 1879 1151/1434. 1880 1163/?. 1881 1131, 61 syge/1264. 1882 1140, 63 syge/1264. 1883 1095, 37 syge/1264. 1884 1141, 59 syge/1264. 1885 1151/1264. 1887 1177/1240. 1888 1008/1240. 1889 1081/1240. 1890 1084/1240. 1892 1075/1265. 1895 1047/1278. 1896 1033/1214. 1902 906/1156. 1903 845/1156. 1904 829/1156. 1906 715/1183. 1907 610/1183. 1908 671/1183.

Iflg 1885- beretningen var der i 1840 963, 1850 1014, 1858–62 gnsn 1258, 1869–71 gnsn 1110 altergæster.

Det fremgår ikke af beretningerne 1881–84, om antallet af sygekommunioner er inkluderet i det opgivne hovedtal eller ej, hvorfor der ses bort fra tallene i disse år. Herefter svingede altergangsfrekvensen i firserne fra 81.3% i 1888 til 94.9% i 1887 – i øvrigt det absolutte maksimum i Hammelev. I halvfemserne lå frekvensen mellem 87.4% (1890) og 81.9% (1895). Året 1900 (92.0%, tabel 1, s 185) er således atypisk. Efter 1900 faldt frekvensen her – som andetsteds – stærkt med maksimum 78.4% i 1902 og minimum 51.6% i 1907. *Kirkeligheden målt ved altergangsfrekvensen må formodes i det hele at have ligget noget under middeltallet for provstiets landsogne.*

Nationale modsætninger øvede vistnok lejlighedsvis indflydelse på frekvensen. 1880- beretningen siger således, at skønt der i sognet næppe var foragtere af nadveren, afholdt dog 1 familie sig fra den af politiske grunde, ligesom nogle arbejdere blev borte af ligegyldighed.

Forskellen mellem 1887- og 1888- frekvenserne (13.6%, se ovf) er iøjnespringende. Obbarius har kommentarer hertil i beretningerne fra 1889 og 90. Den første meddeler, at skønt der ikke var sket særlige ændringer i det kirkelige liv, havde dog den politiske fanatisme i 1888 været i stand til i nogle uger at holde et antal forblindede fra Guds hus, den anden, at dagspressen var en ikke ringe hindring for det kirkelige liv, og at nogle politiske fanatikere afholdt sig fra deltagelse i nadveren.

Det må være rimeligt i ovst at se de kirkelige efterdønninger af striden om skoleforordningen af 1888.

Gudstjenestebesøg. De fleste beretninger opgiver gnsntal varierende fra ca 100 i begyndelsen af firserne, da det anføres, at gårdejere gik mere regelmæssigt i kirke end arbejdere (1882- beret), til maksimet 160 (1901, 1903- beret). Herefter aftog besøget lidt og lå de sidste år (1905, 1907- beret) på 150. Det har således svinget fra 7.9 over 13.8 til 12.7%.

Det ser ikke ud, som om udstedelsen af førnævnte skoleforordning – trods en midlertidig »kirkeboykot« – indvirkede varigt på kirkebesøget: 1887, 88, 89- beretningerne giver alle gnsntal på 150. I halvfemserne aftog kirkebesøget noget i forhold til slutningen af firserne. De fleste beretninger melder om 120 eller 130, en enkelt (1893) om 120–150 deltagere.

Kirkelige valg. 1884 stemmeberettigede 207, afgivne stemmer 7 (3.4%). *1900* 186/17 (9.1%) *1905* 183/8 (4.4%).

Gudstjenesteordning. Af synodeprotokollen for 1887 fremgår det, at en delvis liturgisk nyordning havde fundet sted. Obbarius ønskede åbenbart en rigere liturgi end denne kompromisløsnings, men måtte tage ad notam, at ønsket ikke lod sig opfylde, da sangere fattedes (1896, 1897- beret). Et kirkekor oprettet for »nogle år siden« (det fra Müllers tid(?)) var som følge af de politiske forhold gået i opløsning samtidig med den delvise liturgiske reform og kunne ikke samles mere (1886- beret).

Egentlig *kirketugt* øvedes ikke, men erstattedes af personlig formaning (1880, 81, 82- beret). Det kunne dog fastslås, at de af synoden udsendte beretninger havde en vis »tugtende« virkning hos en del af mghen (1883- beret). Senere (1886- beret) kom det frem, at der af kirkekollegiet øvedes en vis – udefineret – tugt over for den fattigere del af befolkningen.

Menighedsliv. 1880- beretningen konstaterede, at der ikke sporedes uheldige virkninger af 1874- lovene (bl a om obligatorisk borgerlig ægteforening). Af den flg beretning erfares det imidlertid, at vielser hyppigt fandt sted i Danmark, og endnu så sent som 1885 hændte det, at man gik »over åen« for at få dansk kirkelig vielse (1886- beret).

Obbarius arbejdede ivrigt for både ydre og indre mission, til en begyndelse for tysk IM, senere, da nordslesvigsk IM var blevet stiftet, i nært samarbejde

med denne forening. En missionsforening kan spores tilbage til 1881, da der til ydre mission indkom 285.40M, heraf fra missionsforeningen 78.43M, mens tysk IM og diakonissesagen måtte dele 67.55M. Det flg år indkom i alt 363.06M, og nu var tysk IM's andel steget til 135.69M. Først 1883- beretningen indeholder noget om missionsfester, dengang afholdt hvert andet år om sommeren, senere, synes det, med kortere intervaller: iflg 1895- beretningen var der 2 fester i oktober og 1 i december 1894.

Omtalte missionsforening blev en fast institution, om end den næppe nogen sinde mønstrede mere end 10–12 medlemmer, kvinder, der arbejde dels for Nordslesvigsk Missionsforening, dels for missionærerne Johannsen (udsendt fra Barmen) og Damm fra Christiansfeld (1887- beret). Efter 1900 – ser det ud til – støttede denne Frauenverein Breklum, idet man holdt en basar med et udbytte på 292M, der tilgik dette sydslesvigske foretagende (1905- beret). Også en større testamentarisk gave – 1000M – fra en kone i Styding tilfaldt Breklum (1907- beret).

Samarbejdet med nordslesvigsk IM etableredes og »institutionaliseredes« kort efter foreningens stiftelse. Allerede 1888- beretningen meddeler, at forsamlinger kun holdtes af missionær Birk i sps nærværelse, og 1890- beretningen giver den første antydning af nær tilknytning mellem forening og sp, der nu holdt månedlige forsamlinger for IM i skoler og privathjem – godt besøgt. Senere erfares det, at mghen viste levende interesse for nordslesvigsk IM, at der under sps ledelse holdtes månedlige foredrag af dens missionærer, og at en af dens kolportører udbredte opbyggelig litteratur i sognet (1893- beret). Samarbejdet varede ved til Obbarius' afgang: hans sidste beretning (1907) meddeler, at de af missionærerne afholdte forsamlinger, i hvilke sp stedse deltog, fremdeles kunne glæde sig over ret god tilslutning.

En egentlig selvstændig folkelig forsamlingsbevægelse (uden kirkelig kontrol) opstod vist aldrig i Hammelev. Ganske vist holdt diasporaarbejdere fra Christiansfeld opbyggelige privatforsamlinger; men de omtales kun i 1880- beretningen (fra årene 1871–79 findes ingen beretninger), og sp betragtede dem næppe som ukirkelige.

Beretningerne aflægger solide vidnesbyrd om Obbarius' sans for kirkens folkepædagogiske opgave, især i relation til børn og unge.

Foruden den omtalte mødevirksomhed for IM holdt han som ovenfor berørt bibeltimer om vinteren (1883- beret). Omkr 1885 forekom den politiske agitation og især pressen ham at udgøre en betydelig hindring for det kirkelige liv. Alligevel havde de i vinterens løb afholdte bibeltimer været overordentlig godt besøgt (1885- beret). I vinteren 1886/87 holdtes der ugtl bibeltimer i sognets 3 skoler med gnsnbesøg på 50, senere endog 50–80 (1893- beret). Meddelelser om denne side af sps gerning fortsætter regelmæssigt perioden ud. Endnu i 1907 rapporteres ret godt besøg. Måske var en vis afmatning sat ind.

Katekisationerne – her paa onsdage i fastetiden – var et led i kirkens børne- og ungdomspædagogik. Endnu ved århundredskiftet kunne disse overhøringer samle 100 børn eller flere (1901- beret). Men sp søgte desuden at få tag i børnene gennem en søndagsskole. En sådan omtales første gang i 1881- beretningen (men kan naturligvis have eksisteret før). Fra da af og til Obbarius' afgang var børnegudstjenesten et fast led i menighedslivet, afholdt snart i prgen, snart i skolerne (undertiden med en lærerinde som medhjælp) og formentlig også i kirken. I hvert fald trådte fra 1883 6 gange om året en *tysk gudstjeneste* i stedet for de regelmæssige børnegudstjenester kl 14 søndag eftermiddag. Børnenes fremmøde var meget vekslende, undertiden ca 100 (1883- beret), undertiden kun omkring 20 (1888- beret). De fleste år lå besøgstallene mellem disse yderpunkter. Efter 1905- beretningen var børnegudstjenesternes antal sunket til 2 månedlige med et stadig besøg på ca 20.

Også *Jungfrauenvereine* optræder i beretningerne, første gang i 1882. Den samledes 1 gang pr md i prg med salmesang på programmet. Denne forening gik vistnok hurtigt i opløsning (den nævnes ikke senere). Men i 1900 stiftedes der på ny en forening for unge piger med 21 medl og månedlige møder i prg (1901- beret). Denne sidste Jungfrauenverein synes at have været mere livsduelig end den første. 1905 berettes således, at den var i glædelig vækst og nu havde 25 medl. Også 1907- beretningen omtaler den.

Anlæggelsen af sidebanen Vojens-Haderslev med trinbræt i Styding og *station i Hammelev* gav naturligvis anledning til bekymring og fremdeles til et vist i alle henseender enestående gejstligt initiativ. Banegården i Hammelev – skriver Obbarius i 1888 – medvirkede til søndagens vanhelligelse, dens restauration i forbindelse med en allerede eksisterende ølstue fremmede drukkenskaben og gav især ungdommen lejlighed til fylderi. Kirkeforstanderskabet havde – uden held – bestræbt sig på at skride ind mod uvæsenet. Så forsøgte sp sig, men heller ikke han kunne hamle op med banegårdens attraktioner: for at holde i det mindste de unge piger borte herfra på søndag aftener indbød han dem til husandagt i prg – 5 tog regelmæssigt del (1890- beret). Forsøget måtte altså betragtes som mislykket. Det omtales ikke senere.

Det er nævnt ovf, at IM's kolportører virkede i sognet, men der erfares intet om den litteratur, de udbredte, og kun lidt om beboernes bladhold. Kun 1886- beretningen meddeler, at mere end 100 kirkelige blade, især *Sædekornet*, distribueredes i mghen. Der var også en bibelforening, der, hvilket sp beklagede, kun havde ham som medlem. Han afsatte mindst 12 bibler pr år (1893- beret).

Lige så sparsomme er meddelelserne om mghens dagligliv. 1880- beretningen antog, at der kun holdtes fuldstændige husandagter i få hjem, men at der derimod i de fleste familier fandtes en andagtsbog, som utvivlsomt læstes regelmæssigt af husstandens enkelte medlemmer. Senere beretninger oplyser, at husandagter holdtes i glædeligt tal (1885), at husandagt, bordbøn og opbyggelse i hjemmet vistnok var i tiltagen (1886), eller at husandagter nu var mere udbredt end forhen (1888).

Men også den kirkelige ligegyldighed stak hovedet frem. 1887/88 »henlå« et barn udøbt som følge af forældrenes forsømmelighed. Senere var der endog 2 (1896- beret). En enkelt gang (1890) klages der over forholdene på Christiansdal, hvor arbejderne ikke altid kunne få en frisøndag til kirkegang.

Men trods alt er grundtonen i Obbarius' beretninger jævnt optimistisk. Grunden hertil må nok søges i det forhold, at han havde en vis evne til at engagere børnene og den konfirmerede ungdom, der ofte (f eks 1905- beret) roses for trofasthed mod kirke og nadverbord i årene umiddelbart efter konfirmationen.

Ordningen med 6 årlige *tyske gudstjenester*, der (se ovf) var trådt i stedet for det samme antal børnegudstjenester, fortsattes med held (1885, 87, 88- beret) og afløstes af en fastere med en tysk tjeneste på 1. søndag hveranden måned (1890- beret), men den omtales ikke senere og ophørte muligvis, da der indrettedes tyske tjenester – efterhånden ca 20 pr år – i kapellet i Vojens (1895, 1903- beret).

Konventikler. Samtlige beretninger noterer, at der ingen sekterere fandtes i sognet, i 1881 dog, at en tidligere baptist atter tog del i nadveren. Der blev

ganske vist stundom gjort forsøg på sekterisk indtrængen i mghen: Bornholmere (1887, 97- beret), adventister (1905- beret), men de mislykkedes alle, skønt der en sjælden gang sporedes tilbøjelighed til sektvæsen hos enkelte sogneboere (1903- beret).

Politisk-nationale kommentarer optager en – om end aldrig dominerende, så dog til tider i firserne – ret fremtrædende plads i Obbarius' beretninger. Den socialistiske propaganda vandt ingen indgang i sognet, skønt papirfabrikken afgav jordbund herfor. Med den politiske agitation – og her må iflg sammenhængen tænkes på den danske – havde dog, skønt den ganske vist ikke greb forstyrrende ind i kirkelivet, ved at udså had og bitterhed en yderst skadelig virkning, hvorom Obbarius havde aflagt vidnesbyrd både offentligt og i kirkekollegiet (1886- beret). Den bevirkede vel også, at mange unge mennesker ikke holdt faneeden hellig, således at de, når den var aflagt, efter tilbagekomsten til hjemmet åbent bekendte deres danske sindelag (1888- beret).

(Haderslev provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, ved HP).

Efterfølgeren *Karl Wilhelm Heinrich Georg Wassner* (1908–14) kom fra Nordborg på Als, men var købmandssøn fra Haderslev. Luften i kirken har sikkert dirret af spænding, da han den 8/11 1908 blev indsat i embedet af provst P Petersen fra Haderslev. Da den nye præst skulle bestige prædikestolen, har mændene sikkert luret ud af øjenkrogene på hinanden, om nogen skulle svigte. De havde nemlig besluttet at afskaffe den gamle skik med, at mændene skulle rejse sig, når præsten gik på prædikestolen, en skik, som de anså for alt for gammeldags. Det lykkedes også, men pastor Wassner bemærker senere, at mændene nok ikke havde indset, at de dermed havde berøvet kvinder og unge endnu en skik, hvorved deres autoritets- og ærefrygtsfølelse blev vakt og styrket.

Wassner fortæller i øvrigt om kirkeskikkene i Hammelev, at brudepar var i kirke, når der blev lyst for dem, hvilket skete søndagen efter, at lysningen var bestilt. Søndagen efter brylluppet blev de ledsaget i kirke af en mand og en kvinde, gerne et ægtepar. Når der havde været begravelse, kom de pårørende i kirke søndagen efter. Den skik var dog ikke så fastslået som skikken med brudepar (til gengæld har den holdt sig lige til vore dage). En kirkegangskone (dvs. en kvinde, der kommer i kirke første gang efter en fødsel) blev ledsaget ind i kirken af en anden kvinde, og præsten bad på prædikestolen en takkebøn for fødslen, hvorefter man sang to vers af »Lover den Herre«.

Ved kirkelige handlinger betalte man gebyr efter, hvor meget man gav i skat. Gebyret for dåb omfattede også moderens »kirkegang«. Gebyrene betaltes til præsten, men degnen fik 1/3, og resten gik i præstegårdskassen.

Provst P Petersen, der indsatte pastor Wassner, udgav »Kirkeligt Søndagsblad«, som var startet i 1873 af Emil Wacker. Det blev også læst af folk her i sognet, og på et vist tidspunkt – sikkert i pastor Wassners tid – blev det udsendt til alle beboerne under navnet »Kirkeblad for Hammelev sogn«. På bagsiden var der overladt præsten spalteplads til lokalt eller opbyggeligt stof. Bladet blev finansieret ved frivillige bidrag.

I dette blad kan man følge menighedslivet og bl a se, at både kvindekredsens symøder og ungpigemøderne i præstegården fortsætter. Det samme gælder sandsynligvis også bibeltimerne og søndagsskolerne. Som noget nyt blev der afholdt hedningemissionsmøder hos private, således var der den 24. juli 1910 offentligt eftermiddagsmøde hos Laue Boisens enke på Tørning mark, hvor missionær Lund og pastor Wassner talte. Det har nok været et havemøde, som måske har afløst de tidligere skovmøder.

Man havde vel håbet i købmandssønnen fra Haderslev at få en præst, der kendte forholdene og derfor faldt godt til i sognet. Men helt så godt gik det ikke. Pastor Wassner var ivrig tysk og agiterede stærkt for sit standpunkt, hvilket umuligt kunne falde i god jord i et næsten rent dansk sogn. Kort efter krigsudbruddet skrev han således i kirkebladet: »Vi må jo takke Gud for, at han har givet vore Soldater Sejren hidtil. Thi hvad skulde der blive af os, dersom Russerne fik Sejren?! Men Gud vil også fremdeles være med den retfærdige Sag imod Uretfærdighed og Løgn«. Hans sognebørn følte det sikkert, som føjede han spot til skade; men ærbødigheden for kirken fortsatte. Det synes, som om menigheden bedre end præsten forstod at skelne mellem præstens person og hans private ideer på den ene side og på den anden hans tjeneste for Gud.

Kort efter krigens udbrud flyttede pastor Wassner til Fjelstrup, og under dette sogn finder man hans data.

Beretningerne fra 1913 er gået tabt. I Haderslev provstearkiv findes der følgelig kun *2 fra pastor Wassners tid*. De udmærker sig *ikke* ved indholdsrigdom.

Altergæster. 1909 734/1183. 1910 771/1227. 1912 682 = 55.6%. 1913 680/1227. 1914 473/1227.

Altergangsfrekvensen nåede maksimum i 1910 med 62.8% og lå de flg 2 år på godt 55%. Den usædvanligt lave frekvens i 1914 (38.5%) skyldes antagelig vakance. I 1911 lå Hammelevs frekvens 3.5% *under* landsognenes middeltal.

1909- beretningen meddeler egentlig kun, at det kirkelige arbejde i store træk fortsatte i sporene fra Obbarius' tid. I Vinteren 1907/08 holdtes bibeltimer i 3 skoler som forhen, den flg vinter bortfaldt de.

Good templarlogen med 40 medl og eget forsamlingshus modarbejdede med held drikkeriet, der ikke var så slemt som tidligere. Til gengæld tiltog forlystelsessygen.

I 1911 var *den ny liturgi* blevet indført i fuldt omfang, men *gudstjenestebesøget* var paa 3–4 år sunket til 7–8%, ved festgudstjenesterne dog 25%. Hovedgudstjenesten fulgtes af en børnegudstjeneste med ret godt besøg, og bibeltimer gennemførtes atter fra november til fastetiden. Der var foruden good templarlogen endnu en afholdsforening.

Det interessanteste ved beretningen er, at kirkeforstanderskabet, der medunderskrev, strøg flg passus i den: »Der består imidlertid den store fare, at ungdommen gennem de mange foreninger – foruden disse 2 foreninger (afholdsforeningerne) gymnastik- og sangforening – modvirker hjemmet. Desværre anses fastetiden ikke mere som en stille, alvorlig tid, fra hvilken

teaterforestillinger og dans bør udelukkes«.

Forstanderskabet har vel følt sig trådt over tæerne ved henvisningen til gymnastik- og sangforening, der var centrer for det dansk-nationale arbejde.

(Haderslev provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, ved HP).

Den næste præst, *Andreas Friedrich Ludwig Hamann* (1914–21), kom til Hammelev den 30. oktober 1914.

Han var den 9. juli 1902 blevet gift med en københavnerinde, Agnes Marie Jensen. Det skulle altså være et forholdsvis godt præstevalg for Hammelev sogn, da præstefruen var dansk. Det viste sig da også at få sin betydning. Fru Hamann var bl a god til at besøge og tale med de syge i sognet. Sprogligt set var det også en fordel for præsten at have en dansktalende hustru siddende på kirkebænken, så hun senere kunne gøre opmærksom på fejl i sproget.

Pastor Hamann kom til sognet i krigens tid, og både han og hans hustru aflagde besøg på Skovgård, hvor den gamle fru Skau lå alvorligt syg. Sønnen Hans Skau havde allerede, da det trak op til krig, begyndt at føre dagbog for at skildre de store begivenheder, som han anede nu ville udspilles.

Hans Skau var en ivrig forkæmper for danskheden, ven med flere af de førende skikkelser i Sønderjylland og indehaver af flere tillidsposter, både nationalt og inden for landbruget. Han kan således i sin dagbog – både gennem egne oplevelser og referater af samtaler – give et ganske godt billede af, hvad der rørte sig i de danske kredse lige fra rigsdagen i Berlin til den jævne hverdag hjemme i sognet. Vi følger angsten og nøden rundt om i hjemmene, sorgen over de faldne, den alt for korte glæde ved gensyn under orlov. Vi mærker hans optagethed af de offentlige hverv, han påtager sig, trækkeriet med de tyske myndigheder, sorger og glæder i familien, omsorgen for hans to drenge, som sidder godt gemt i Danmark. Vi læser om hemmelige rejser over grænsen til Danmark, om hans tanker, når han læser i både danske og tyske aviser om de blodige slag ved fronten og statsmændenes taler, indtil jubelen stiger op i sjælen, da krigen ender, og genforeningen toner frem i horisonten for til sidst at blive en realitet. Bogen slutter med en række optegnelser om de første år efter genforeningen.

Hans Skaus forhold til kirke og kristendom afspejler sikkert den almindelige indstilling i sognet, nemlig på den ene side trofasthed mod kirken og fastholden ved den kristne tro, på den anden modvilje mod de tyske præsters nationale indstilling og deres embede i den tyske stats tjeneste.

Påskedag 1918 skriver han således: »Atter er dagen oprunden til Minde om, at vor Frelser overvandt Døden, og opstod Påskemorgen. Ja, i sandhed et herligt Budskab, at han døde for vore Synder og for at frelse os fra den evige Død og Tilintetgørelse ... Var i Formiddag til Kirke med næsten hele Familien. Prædikenen fik man ikke meget ud af til Trøst, som jo Dagens Evangelium indeholder saa meget af. Er Skylden min? Det var mig, som Bønnen om at velsigne den tyske Stridsmagt, saa Tysklands Ret og Uafhængighed garanteres, var Hovedsagen. Det blev da ogsaa fremført saa salvelsesfuldt og højtideligt som muligt.«

Efter genforeningen opnåede Hans Skau den store ære at modtage kong Christian X som gæst på Skovgård, ligesom han også senere blev udnævnt til ridder af dannebrog. I 1952 døde han, 81 år gammel.

Da biskop Kaftan for sidste gang holdt visitats i Hammelev, var det et strålende godt hø-høstvejr, men der kom dog henved 40 mennesker i kirke. Derimod skuffede deltagelsen ved festen nogle måneder senere i 1917 i anledning af 400-årsdagen for reformationen. Kirken var ellers så smukt pyntet.

I slutningen af 1917 kom budskabet om, at Michael Steffensen var faldet. Tilsyneladende har han ikke nået at udrette noget som helst, og dog har han haft meget stor betydning for mennesker i Hammelev sogn, ja, videnom. For alle, der kendte ham, stod hans fine og retlinede karakter som noget helt enestående, og han blev en inspiration for krigs- og genforeningstidens unge. Når en i sognet siger, at han eller hun var ven med Michael Steffensen, så forstår man, at det var noget betydningsfuldt. Breve og brevkort fra ham blev gemt som dyrebare klenodier.

Han var født i Styding den 26/9 1887 og tilhørte den flere gange omtalte Steffensenfamilie, der betød så meget for danskhedens sag. Hans moder døde tidligt, og han og hans søskende kom i pleje forskellige steder. Efter at have besøgt Høng højskole tog han eksamen som landbrugskandidat ved Landbohøjskolen i København. Uddannelsen skulle bruges til en indsats for Sønderjylland.

Så kom 1. verdenskrig, og til manges forbavselse meldte han sig frivilligt, for som han sagde: »Her er jeg født, her er jeg vokset op, og her har jeg tænkt at skulle have min gerning, og det vil jeg sætte livet ind for.«

Den pris betalte han den 28. november 1917; men hans venner besluttede, at hans kiste skulle føres til kirkegården i Hammelev. Journalist Jes Sarup skildrer i »Ved Vestfronten«, hvorledes de fandt hans grav på den store soldaterkirkegård som den eneste grav, der var blomster på, og medens kanoner tordnede omkring dem, og maskingeværer knitrede, blev kisten gravet op og siden højtideligt bisat i Hammelev. Senere udgav Sarup sammen med digteren Valdemar Rørdam i bogen »Sønderjyden Michael Steffensen« nogle af Michael Steffensens betagende breve, hvori vi får lov at se ind i en frontsoldats religiøse tanker midt i krigens gru. Andre breve er offentliggjort i »Stambladet« af Andreas Michaelsen og i Hammelev kirkeblad.

For de andre faldne rejste sognets beboere en stor sten med navnene på de 29, som måtte give deres liv. På korset øverst på stenen står der:

»Jonas 2,10: Frelse er hos Herren.« Og på bagsiden står der »Ej kærlighed var det, der tvang dem ud/ men pligtens tunge bud.«

Efter krigen begyndte den nationale bevægelse af træde mere åbenlyst frem. Den 31/5 1919 stiftedes Hammelev Sogns Ungdomsforening med Chr Skøtt som formand. Den blev i en lang årrække arrangør af nationale og folkelige møder og stod for gymnastik og sport. I 1934 blev »Hammelev Gymnastikforening«, der også blev oprettet 1919, optaget i den. I begyndelsen holdtes møderne i Thyreshul eller Tørning Kro, men efter at Good Templarlogen var blevet købt til forsamlingshus, blev det centrum for Hammelev Sogns Ungdomsforenings aktivitet.

Ved genforeningsgudstjenesten den 9. juli 1920 prædikede pastor H J Kring fra Åle. Kirken var smukt pyntet med Dannebrog, og der var i begejstringens rus røster fremme om at beholde denne udsmykning. Men kirkeforstanderskabet vedtog, at man fjernede den og i stedet anskaffede flag og flagstang til kirken og præstegården. Det var vist kun det sidste sted, der kom flagstang.

Pastor Hamann så selvfølgelig med dyb bekymring på den udvikling. Han var bange for, at den lutherske kirke som det rene ords kirke skulle afløses af mere folkeligt eller socialt prægede retninger. Han havde også svært ved at finde frem til en beslutning om, hvorvidt han skulle blive i Hammelev eller ej. Han afslog i første omgang at stille sig til valg, så menigheden kunne stemme om, hvorvidt den ville beholde ham som præst eller ej. Men da det kom så vidt, at han skulle rejse, trak han tiden ud på forskellige måder, bl a fordi han ikke havde fået andet embede. Men den 26. marts 1922 holdt han afskedsgudstjeneste og skriver i den anledning: »Afskedsgudstjenesten gav det indtryk, at det bånd, som 7 års tjeneste havde slynget, dog var stærkere, end man skulle vente, på grund af de politiske og nationale modsætninger.«

Siden blev han præst i Hohen Wested og derfra forflyttet til Aventoft i Angel, hvor han døde 14/8 1939.

Pastor Hamann har *2 beretninger* (1915 og 1917) i Haderslev provstearkiv, den første i lapidarstil, den anden noget udførligere og med realistiske strejflys over tilstandene i krigstidens Hammelev.

Iflg 1915- beretningen var *gudstjenestebesøget* sunket til ca 80 (6.5%). Til gengæld mødte 60–70 børn op ved børnegudstjenesterne, mens ingen interesserede sig for Gustav Adolfforeningen.

Altergæsternes antal var i 1916 426/1227, hvilket giver en frekvens på 34.7, et fald på en halv snes % fra 1915.

Svarende hertil er der flere dystre end lyse træk i 1917- beretningens kirkelige billede.

Ganske vist var *gudstjenestebesøget* tilnærmelsesvis uforandret, om end mangel på opvarmning og belysning i en del af vinteren 16/17 havde påvirket det føleligt. Børnenes deltagelse i gudstjenesten var ringe, hvilket antagelig skyldtes, at en af sognets lærere var völlig antikirchlich gerichtet, så han end ikke overværede bibeltimerne i sin egen skole. Ungdommen – med undtagelse af de nykonfirmerede – viste sig sjældent i kirken. Dette gjaldt også en stor del af soldaterne på orlov. Trods ofte ugelangt nærvær i hjemmet tog de hverken del i gudstjeneste eller altergang.

Et stigende antal overtrædelser af det 6. bud var en af krigens følgevirkninger. Især var soldaterkonernes ægteskabelige utroskab et trist træk i den af krigen forårsagede ændring af den seksuelle adfærd.

De tidligere afholdte *Kriegsbetstunden* havde måttet indstilles, da mangelen på belysning og opvarmning satte ind. Skønt besøget ikke havde været tilfredsstillende, havde det dog været af en sådan størrelsesorden, at sp kunne have ønsket at fortsætte med dem.

Forarmelsen tog til om end ikke i det omfang, man havde kunnet vente. Et opmuntrende træk i denne sammenhæng var indsamlingsvirksomheden til fordel for sognets trængende. Der var herved i 1916 indkommet 1580M, som sp havde uddelt i månederne december 1916 til marts 1917 til lindring af den værste nød.

Enkelte træk af et normalt mghsliv var også med i billedet. Børnegudstjenester holdtes in freier Form i trinitatistiden, bortset fra nadversøndage, og Hamann holdt bibeltimer i Styding og Ladegård II fra advent til fastetidens begyndelse. Sidstnævnte sted holdtes også samtalemøder (Bibelbesprechungen) i privathjem.

(Haderslev provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, ved HP).

Tiden efter 1920

Tre præster blev opstillet, som menigheden kunne vælge mellem til det ledige embede: T J C Aaholm, der var fast hjælpepræst ved domkirken i Roskilde, sognepræst A Sunde, Gislum-Vognsild, og sognepræsten i Brørup, *Hans Sigvard Jørgensen Hamlev* (1922–44), der blev valgt.

Der var den 2/11 1920 stiftet en socialdemokratisk forening, hvis bestyrelse bestod af Chr Sørensen, Christiansdal (formand), Nis Schrøder, J Jessen, Peter Aarup, Hammelev, samt J Nielsen, Tørning Mølle. Den sidste spurgte i et bestyrelsesmøde, hvordan foreningen skulle stille sig til præstevalget. Formanden svarede, at principielt var socialdemokratiets stilling, at religion var en privatsag, man overlod det derfor til medlemmerne, om de ville stemme eller ej. Der blev dog senere rejst forslag om at stemme på pastor Hamlev, da han ikke var indremissionsk; men man besluttede ikke noget. Dog var interessen for kirkelige spørgsmål vakt. Således diskuterede man, om konfirmandundervisningen skulle foregå i Haderslev eller Hammelev under vakancen.

Ved valget fik pastor Hamlev de fleste stemmer, men straks efter indkom der en protest underskrevet af 47 vælgere. Kirkeforstanderskabet måtte indrømme, at valget ikke var holdt i overensstemmelse med forskrifterne. Dette medførte, at man måtte holde en ny afstemning den 3. november 1921. Her fik pastor Hamlev 182 stemmer, pastor Aaholm 89 og pastor Sunde 123. Pastor Hamlev var valgt.

Han var født i Nørbølling ved Folding den 3/9 1874. Hans far, lærer Frederik Jørgensen Hamlev, stammede fra Hammelev og havde taget navn efter byen. Men da der i forvejen var én familie med dette navn, lod han det stave, således som det udtales på egnen.

Det var en helt ny slags præst, der nu kom. Han skal nok have chokeret nogle, som var vant til de stive tyske embedsmænd og den sortklædte pastor Obbarius med den værdige distance. Pastor Hamlev var helt ligetil af væsen, en ivrig jæger, der elskede at fortælle en bramfri anekdote, en selskabsmand, som nok kunne være med ved et veldækket bord og drikke et glas på samme måde som alle andre. Han var medlem af frimurerlogen i Haderslev og kom efterhånden til at besidde en høj rang inden for frimurerne, idet han blev »Ordførende Mester«. Af hans dagbøger fremgår det, at han ofte var taler ved loger rundt om i landet, og af kirkebogen synes det at fremgå, at han udførte en hel del kirkelige handlinger for logebrødre.

Pastor Hamlev var en flittig skribent i Dagbladet Dannevirke, som han i det hele taget havde meget med at gøre. Han skrev nogle hverdagsberetninger fra livet på landet, og man mente at kunne genkende personer og begivenheder fra Hammelev, hvor disse artikler blev ivrigt studeret. Han deltog også i debatten om tidens forskellige spørgsmål, kom således med en række indlæg vedrørende Hammelev. Endelig skal det nævnes, at han var udgiver af en prædikensamling med forskellige danske præsters prædikener. Hjemmets Stambog kaldte han den.

Kort efter præstevalget fulgte det første menighedsrådsvalg. Atter var sagen fremme i den socialdemokratiske forening. Ved et bestyrelsesmøde blev det besluttet, at enhver skulle sørge for at blive optaget på valglisten, og til det følgende møde kom der en repræsentant for husmandsforeningen med fuldmagt til at opstille en fællesliste sammen med socialdemokraterne. Denne liste fik 72 stemmer og 2 kandidater valgt, medens en anden liste fik 162 stemmer og 5 valgt.

Pastor Hamlev blev formand for menighedsrådet, kom i den Sønderjyske Menighedsrådsforenings bestyrelse og var i en årrække dens sekretær. I 1949 blev han udnævnt til æresmedlem.

Et af de problemer, som det første menighedsråd kom til at tage stilling til, var anskaffelse af en ny kirkeklokke. På klokken blev der sat en indskrift, forfattet af pastor Hamlev: »Jeg ringer fred og glæde ind/ alt med min danske tunge./ Jeg taler mildt til sjæl og sind/ hos gamle og hos unge.« Pengene blev skaffet ved en basar, der gav 3.000 kr i overskud, nok til, at man også kunne lade maler Fahrendorf male kirken indvendig.

En anden sag i menighedsrådet var salg af jord til Hammelev skole, der blev bygget i stedet for den gamle skole på Christiansdalsvej (nu nr 10), samt til de huse, der ligger omkring skolen.

Menighedsrådet lod i 1929 nye avlsbygninger opføre til præstegården, og pastor Hamlev overtog driften af den.

I 30'rne forstærkedes de nationale brydninger, og der blev i det næsten rent danske sogn oprettet en tysk privatskole i huset Bygade nr 46. Skolen startede med kun 8 elever, hvoraf de to oven i købet var fra Moltrup sogn. De blev undervist af en lærer og en lærerinde fra Haderslev. Men skolen blev nedlagt igen allerede i 1941. »Den var ikke påkrævet og hverken elsket eller savnet,« skriver pastor Hamlev og giver nok dermed udtryk for den almindelige stemning dengang.

Inden da kom krigen og med den den 9. april. Pastor Hamlev havde håbet, at disse alvorlige begivenheder skulle forårsage en ændring i folks sind og deres indstilling til kirken, så mange ville komme til kirke søndagen efter den 9. april. Men der kom kun få. Derimod får man det indtryk, at kirkebesøget voksede under krigen.

Nu fulgte en besværlig tid. Pastor Hamlevs dagbog fortæller om vanskelige rejser til andre frimurerloger, hvor han holdt foredrag. Flere gange strejfede krigsbegivenhederne sognet, som f eks natten mellem 8. og 9. august 1941, da der faldt nogle store sprængbomber blot et par hundrede meter nord for byen. To af dem eksploderede med en så overordentlig kraft, at der blev dannet to vældige kratere, og ruder i byen knustes. Der faldt også en del brandbomber, men heldigvis forårsagede det hele kun materiel skade.

Under krigen blev der dannet en illegal gruppe, der kaldte sig Hammelev-gruppen. Den havde stationsmester Erik Jensen, Hammelev station, som leder og samledes i kolonnehuset lidt vest for stationen. Gruppen foretog en række vellykkede jernbanesprængninger, som forsinkede trafikken til Norge i dagevis. Den foretog også andre former for sabotage, uddelte illegale blade og samlede stof ind til dem.

Engang, da gruppen gjorde forsøg på at lamme jernbaneknudepunktet Vojens ved at sprænge blokposten med hele stationens signalsystem i luften, blev journalistelev H P Jensen taget til fange. Men da vagtens opmærksomhed et øjeblik blev afledet af en maskingeværsalve i mørket, kastede H P Jensen en bombe for fødderne af ham, hvorved det lykkedes hele gruppen at undslippe. Samtidig blev flyvepladsen i Skrydstrup bombet af engelske flyvere, der dog ramte ved siden af, så bomberne faldt lige der, hvor Hammelevgruppen flygtede gennem mørket.

Da de sønderjyske illegale grupper blev optrævlet i oktober 1944, blev tre fra Hammelevgruppen arresteret, medens to gik under jorden. Stationsmester Erik Jensen døde i koncentrationslejr kort før kapitulationen. En mindesten er rejst for ham ved den tidligere station i Hammelev.

Da afskedens tid nærmede sig, byggede pastor Hamlev sig et hus, det nuværende Bygade 57, og her flyttede familien ind den 2/10 1944. Fru Hamlev døde den 20/8 1950, og pastor Hamlev den 12/12 1955. Deres gravsted ligger lige uden for våbenhusdøren. Det blev testamentarisk bestemt, at hus og formue efter pastor Hamlevs søns død skulle anvendes til et legat, bestyret af frimurerlogen og Hammelev kommune.

På den tid, da den nye præst *Kristen Moustgaard Knudsen* (1945–59) blev udnævnt, truede krigen med for alvor at rykke ind i Hammelev sogn, der jo ligger udsat lige op til flyvepladsen i Skrydstrup. Med bekymring så befolkningen, at der blev gravet maskingeværstillinger og gjort andre forsvarsforanstaltninger. Præstegården blev besat af tyske soldater og russiske frivillige. Blandt dem gik den nye præstefrue Eva Marie Knudsen alene omkring og søgte at få orden på det kommende hjem. Alt var forfærdeligt ramponeret.

Den 15. april 1945 blev pastor Knudsen indsat af stiftsprovst Pontoppidan Thyssen, da provst Flensmark var »gået under jorden«, og trods de mørke tider blev det en festlig dag med fuld kirke.

Pastor Knudsen fik efterhånden meget at se til: Han var religionslærer ved Haderslev Realskole 1950–59, amtssekretær i DKU til 1959, lærer ved civilundervisningen på Skrydstrup flyveplads 1954–59 og bestyrelsesmedlem i den Sønderjyske Menighedsrådsforening til 1959.

Kirkebladet var sikkert ophørt at udkomme efter genforeningen, men i 1946 begyndte pastor Knudsen at udgive et nyt, som også blev udgivet i samarbejde med en række sogne, idet bagsiden var overladt præsterne til lokalt stof. Fra 1957–59 var han redaktør af bladet, som da udkom i 8 sogne.

Søndagsskolen er sandsynligvis også ophørt at eksistere efter genforeningen, men også dette arbejde blev taget op igen. Den blev fra 1947 holdt som en slags børnegudstjeneste i kirken. Den fik straks stor tilslutning. Hammelev kreds, der arbejder for Dansk Kirke i Udlandet, og Ladegård Kreds, som arbejder for Santalmissionen og DMS, er vist begge fra pastor Knudsens tid.

I kirken blev der foretaget en række restaureringer. Altertavlen blev restaureret i 1947, da farverne fra 1600-tallet blev fremdraget. Året efter blev alterskranken bygget om, og i 1949 blev den nyrestaurerede prædikestol taget i brug. Under den havde man fundet rester af en endnu ældre prædikestol, som brugtes til forsatser på alterbordet. Samtidig er gravstens-fragmentet, som man har fundet ude på kirkegården, sat op i sakristiet, der fik nyt flisegulv. Graver Peter Petersen regulerede kirkegården og anlagde gange på den.

Man udstykkede i 50'erne 10 ha af præstegårdens jorder til arvefæstere, der dog senere overtog jorden helt. Tilbage blev en lille præstegård på 15 ha, som snart viste sig at være alt for lidt at drive som selvstændigt brug. Præsten drev de 11 ha af skoven, og menighedsrådet fik en lille skov og ca 3 ha jord, som ingen ville have ved jordfordelingen, til beplantning med skov. I forpagtergården blev der foretaget forskellige ombygninger, og præstegårdshaven blev lagt om.

Blandt sognets betydelige mænd på den tid var grd Jørgen Steffensen Uldall, der er født i Styding den 10/6 1889. Han var en af de folkeligt bevidste unge, der blev udklækket i »Styding og Omegns Gymnastikforening«. Han blev allerede som ganske ung formand for den og andre ungdoms- og idrætsforeninger, deriblandt Haderslev Østamts Ringriderforening, som i virkeligheden i det skjulte var en forening, der arbejdede for den danske sag. I 1914 kom han med i 1. verdenskrig og gjorde hele krigen med på Vestfronten.

Før genforeningen var han medlem af det kommunale råd i Styding kommune, og efter genforeningen blev han medlem af Hammelev sogneråd, hvis formand han var 1929–43; samtidig var han også medlem af menighedsrådet, hvor han var næstformand og en tid også kirkeværge; endelig skal der blandt hans lokale hverv nævnes, at han var formand for Styding mejeri.

I 1935 blev Jørgen Uldall medlem af amtsrådet, 1943 skatterådsmedlem for Christiansfeld skatterådskreds og en årrække tilsynsførende direktør for Haderslev Amts Sparekasse. Jørgen Uldall blev hædret på forskellige måder, bl a blev han udnævnt til ridder af Dannebrog. Han afgik ved døden den 27/7 1962.

Pastor Knudsen blev den 18. juli 1959 udnævnt til sognepræst i Gråsten-Adsbøl. Netop på dette tidspunkt skete damkatastrofen, hvorved mange, deriblandt tre fra Hammelev sogn mistede livet. Det blev en af hans sidste embedshandlinger at forestå begravelsen af ofrene for ulykken.

Den 30. november 1959 udnævntes *Niels Henning Thykjær Jensen* (1959-) til sognepræst i Hammelev.

Skoler

I 1716 efterfulgtes degn og skolemester *Christian Christiansen Brand* af *Christian Rasmussen*, og på omtrent samme tid er der vidnesbyrd om ansættelse af en skolemester i Styding. De har nok holdt skole i det gamle skolehus i Styding, hvor Tvedvej munder ud i Ringvej. Men omkring 1780 stod det dårligt til med skoleforholdene.

Senere har i det mindste Styding og Hammelev fået fælles skole, der lå på degnekoppel ved vejen fra Hammelev mod Tørning Mølle. Hvis Ladegård har været med i dette fællesskab, er den på et tidligt tidspunkt trådt ud af det, for i 1801 havde man et skolehus i Ladegård, og det var fælles ejendom.

Skolen på degnekoppel blev nedlagt i 1846, og der blev bygget skoler i Hammelev og Styding. Skolemesteren i Hammelev var altid degn ved kirken.

Iflg kirkevisitatoriets indberetning af 7/3 1863 var der i Hammelev pastorat 1 degneskole og 2 distriktsskoler.

Hammelev degneskole havde 96 børn og 1 lærer, degn J J Barsø. Skolens tilstand havde i nogle år været »vaklende« som følge af flere uheldige forhold, »navnlig det store Antal deels tydskfødte, deels fattige Børn, som tilhøre Skolen fra Fabrikken Christiansdal« og desuden lærerens »nedtrykte Stemning« foranlediget af private sorger. »Desto mere overraskende og glædeligt var det for Visitatoriet, at finde [i] *Skolen* aaben-

bart Vidnesbyrd om Fremgang, og Prøven var i enhver Henseende tilfredsstillende. Det var kjendeligt, at Læreren havde vundet ny Interesse for sin Gjerning og forøget sin Omhu for Undervisningen«.

Styding skole med lærer J H Bergsted (66 børn) var »i en meget god Tilstand, og Prøvens Udfald var heelt tilfredsstillende«.

Ladegård skole havde 82 børn og 1 lærer, P L Fries. Skolen led under »Distriktets adspredte Beliggenhed, en lang og nøgen Vei for Børnene, hyppige Sygdomme af epidemisk Charakteer og tildeels som en Følge af alt dette, Mangel paa Interesse hos Beboerne og hyppigt Lærerskifte. Ikke destomindre er Skolen i Opkomst og vil forhaabentlig gaae godt frem, hvis ikke altfor snart igjen Lærerskifte indtræder«.

Sognet havde et fattighus, og udgiften til fattigvæsenet var i 1861 762.0.4 rdl (1467 indb).
(Haderslev provstearkiv, nr. 376, ved HP).

Den gamle skole i Ladegård, der endnu ligger på Tørningvej 18 som privathus, blev bygget 1857. Den afløstes i 1940 af en ny skole i Tørningvej 11; den blev nedlagt i 1965, og børnene blev overført til Hammelev skole.

Nogle lærere ved Ladegård skole efter genforeningen: førstelærer *Peder Kristian Madsen* (1919–1951), førstelærer *Hans Rudolf Nielsen* (1951–1962). Lærerinde *Mathilde Svarrer* (1926–1965).

Styding skole må være bygget 1846. Den lå indtil 1962 på grundstykket, der er omgivet af Svinget, Tvedvej og Ringvej. Den blev ombygget i 1904 og 1920 og nedlagt i 1962. Børnene overførtes til Hammelev skole.

Nogle lærere ved Styding skole efter genforeningen: førstelærer *Møller* (1920–1932), førstelærer *Andreas N Ravn* (1932–1935), førstelærer *Christian Lorenzen* (1935–1955), *lærerinde Henny Nielsen* (1925–1940) og lærerinde *Martine Fahrendorf* (1940–1962).

Hammelev skole blev i 1846 bygget, hvor nu husene på Christansdalsvej 10 ligger. I 1926 blev den flyttet til sin nuværende plads på Bygade nr 18, hvor den er opbygget på præstegårdens jord. Den er siden ombygget og udvidet flere gange.

Nogle lærere ved Hammelev skole: førstelærer *Søren Jensen* (1920–1955), andenlærer *Niels Larsen* (1920–1950), førstelærer *Christian Lorenzen* (1955–1973). Da de andre skoler i sognet blev nedlagt, og børnene overført til Hammelev skole, blev Lorenzen udnævnt til skoleinspektør. Skoleinspektør *Ole Valbjørn Kjøng* (fra 1973).

Degneliste

Christian Christiansen Brand (indtil 1716), Christian Rasmussen Wagner (1716–1769(?)), Nis Bergholt (1769–1786), Jürgen Overbeck (1787–1810), Johannes Bergholt (1810–1818) Bertel Bertelsen (1818–1828), Matthias Klöster (1828–1845), Iver Nissen (1846–1850), Jeppe Barsø (1850–1872), Jürgen Bergstedt (1872–1888), M Madsen (1888–1905), Anton P Sørensen (1905–1906) Christian Lorenzen Warming (1906–1920), Søren Jensen (1920–1953), derefter fortsatte han som organist til 1968), Christian Lorenzen (fra 1953).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922: 5 borgl, 2 soc +husmandsforen, 1934: 4 borgl 2 soc 1 IM 1945: do, 1953: do, 1965: do, 1974: do Der har været fredsvalg undtagen ved første valg. Ved sammensætningen er der ikke alene taget hensyn til partirepræsentation, men også til ligelig repræsentation af sognets forskellige dele.

Folketal 1860 1317, 1910 1238, 1921 1251, 1960 1179, 1975 1501.

Altergæster 1926 400 1934 ca 400 1942 300 1954 362 1966 400 1975 ca 350.

Kirkelige foreninger og kredse Hammelev kreds (DKU), Ladegård Kreds (Santalm + DMS), Styding kreds (Santalm + DMS), samtalekreds, FDF, søndagsskole, sogneaftener i prg, ugentlig bibelstudiekreds i prg, ungdomsgudstjenester, familiegudstjenester, arrangementer for pensionister; forsamlingshus (opf 1920).

Kirkebygningen

Den hvidkalkede kirke, der siges at have været viet Skt Jørgen, består af et romansk skib med sengotiske forlængelser mod vest og øst og sengotisk kor og våbenhus samt et sakristi, der i sin nuværende skikkelse er fra 1903.

Den romanske bygning er af rå kamp over en kvaderstensokkel, kun nordmuren står nogenlunde urørt med to vinduesblændinger. Østforlængelsen af koret er sikkert fra 1400-tallets sidste halvdel. Dets hvælv har ret puklede kapper. På korets nordvæg fandtes ved restaurering i 1975 to kalkmalede viekors fra senmiddelalderen.

Kirkens store vinduer er oprindelig svagt spids- eller rundbuede. På korets østvæg er der en udvendig blænding af et spidsbuet vindue. Vestforlængelsen er fra omkring reformationstiden. Det senmiddelalderlige våbenhus er næsten fuldstændigt skalmuret, sidst 1909, da det forhøjedes lidt og fik nye vinduer og dør. Den nuværende dør, der står over for en fornyelse, er fra 1946. I sakristibygningen blev der i 1967 indrettet fyrrum og 1975 toiletter, samtidig blev præsteværelset sat i stand. Tagrytteren er yngre end forlængelsen mod vest. Fanen på spiret bærer årstallet 1738. Sydmuren i den romanske del af kirkeskibet blev skalmuret i 1765 og forsynet med store rundbuede vinduer. Alterbordet er af munkesten, men moderne pudset. Pladen er af gotlandsk sandsten, hvorpå der er 5 viekors. Det oprindelige alter er nu dækket af et kasseformet bord, hvis sider stammer fra en tidligere prædikestol fra 1550–75 samt af kopier af denne prædikestols fyldinger. Den blev fundet under den nuværende prædikestol ved en restaurering i 1947. Altertavlen er en gotisk skabsaltertavle fra sidste halvdel af 1400-tallet. I midterskabet er der en fremstilling af Jesu korsfæstelse flankeret af Sct Jørgen og Sct Catharina af Aleksandria, i fløjene er der figurer, der forestiller de 12 apostle. De to fløje er dobbelte, således at den forreste del af dem kan lukkes hen over midterskabet, så der dannes en ny altertavle, hvor Peters og Paulus' historie skildres. Altertavlen blev restaureret i 1947, men billederne af de to apostles liv står over for en ny restaurering.

Alterkalken tilhører typologisk tiden omkring 1600, men er vist omkring 1660 skænket af ritmester Magnus Schwalbe og hustru Anne Ølegard, hvis navne og våben er graveret i dens fod. To gotiske alterstager, to stager fra 1762 samt en syv-armet lysestage fra omkr 1950 smykker alterbordet ved højtiderne. Den romanske døbefont er ornamenteret med arkader under en bølgeranke. I fodens buefelter ser man lindormen,

livstræet og to ormeslyngninger. På hjørnerne er der fire næsten ens mandshoveder. På bunden af det nederlandske messingdåbsfad fra omkr 1650 er spejderne med drueklasen gengivet. Prædikestolen er fra 1729–1730, og dens rigtudskårne bruskbarok-himmel er fra 1651. Stafferingen på både prædikestol og himmel er fra 1730.

I 1975 blev kirken restaureret og fik nye stolestader, der til dels er efterligninger af staderne fra 1842, nyt gulv af engelsk skifersten samt ombygninger i sakristibygning og våbenhus. Restaureringen er foretaget af arkitekt Asger Sorgenfri, der også har forestået bygning af kapellet, som fandt sted samtidig. Orgelet er bygget af Marcussen og Søn i 1916, men indeholder dele af ældre orgler. Kirkeklokken er fra 1924 og støbt af De Smidtske Støberier.

Gravsten: 1) figursten i sakristiet over tre sønner af Joachim Breide. Den indeholder de ældste gengivelser, man kender, af en række adelsslægters våben. 2) Sten i våbenhuset over præsten Christian Prætorius 'og hustru, død hhv 1779 og 1806. 3) Samme sted sten over ægteparrets 2-årige datter. 4) På præstebegravelsen nord for kirken sten over pastor Alexander Marcussen. 5) I kirkegårdens nordvestligste hjørne en sten over herredsfoged Holm. 6) Syd for kirkens kor et monument over Michael Steffensen. 7) Sydøst for kirken et monument og en marmorplade over sandemand Hans Nissen. 8) Ved gangen op til våbenhuset et monument over de faldne fra sognet under 1. verdenskrig. 9) Man har på den nye del af kirkegården indrettet en afdeling for gamle gravsten. Her ses bl a en afslidt sandsten fra 1700-tallet.

Ved afstemningsfesten i 1970 på 50-årsdagen for afstemningen om Sønderjyllands tilbagevenden til Danmark – en af de skønneste fester, der har været holdt i Hammelev – skænkede menighedsrådets tidligere formand den 87-årige gdr Jørgen Schultz et Dannebrog til kirken, og fru Marie Wind skænkede en flagstang til minde om sin mand, savværksejer Marcus Wind. Hermed fik kirken endelig det flag og den flagstang, som kirkeforstanderskabet havde besluttet at anskaffe efter genforeningsgudstjenesten.

Præstegården er opført i 1900. Den blev restaureret i 1967, da man brød udhuset ned og overlod kommunen grundstykket til en parkeringsplads. Der blev indrettet konfirmand- og mødesal i præstegården i stedet for det konfirmandlokale, der havde været i udhuset.

Forpagtergården brændte i 1972. Da det ikke kunne betale sig at drive gården som selvstændigt landbrug, blev den ikke bygget op igen, men man forpagtede jorden ud og byggede et enfamiliehus som evt senere kan bruges til præstebolig.

Præsteliste efter 1850

Embedets indtægter: 1907 3677 Mark, 1922 1. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl.

18. 1850–54 **Jørgen Laurits Vilhelm Hansen,** se sp Fjelstrup.

19. 1854–64 **Henrik Karl Vilhelm Find,** se sp Allerslev.

20. 1864–70 **Heinrich Philipp August Eckell,** se sp Vedsted.

21. 1871–1908 **Carl Ludwig Albert Obbarius,** f Serno/Anhalt 16/10 1837. Forældre: Skovrider Friedrich Wilhelm O og Jacobine Sigbrit Friederiche Albertine Würzler. Dim Bernburg, imm Erlangen 55, Berlin 56, Halle 57, c 60, g Tyrstrup 23/7 67 Katrine Marie Valentiner, f Rinkenæs 3/9 48, d Kiel 4/5 1900. Forældre: Sp Gl Had Christian August V og Helene Marie Ahlmann. 59 cst lærer Bernburg latinsk, 1860 Vicar Coswig og lærer v Døtresk, 29/10 64 rektor Tønder borgersk, 16/1 69 cst sp Ubjerg, 30/9 70 pers kap Gram, 24/3 71 sp Hammelev, afsked 1908, d Ballenstedt/Harzen 5/2 16.

22. 1908–14 **Karl Wilhelm Heinrich Georg Wassner,** se sp Fjelstrup.

23. 1914–21 **Andreas Friedrich Ludwig Hamann,** f Hohenaspe 25/7 1872. Forældre: Sp Andreas Christian H og Emilie Antonia Caroline Augusta Carstens. Dim Husum, c 97, g 9/7 1902 Agnes Marie Jensen, f Kbh 14/8 72. Forældre: Fabrikant, oldermand Peter Christian J og Sofie Kjær. 22/9 01 adj min Heiligenhafen, 29/5 02 sp Ockholm, 23/1 09 sp Kegnæs, 30/10 14 sp Hammelev, afsk 21, d Havetoft 14/8 39.

24. 1922–44 **Hans Sigvard Jørgensen Hamlev,** f Nørbølling/Folding 30/9 1874. Forældre: Lærer Frederik J H og Katrine Bjerrum. Dim priv 95, c 25/6 1902 (h), g Kbh 20/5 07 Anna Henriette Christine Larsen, f Kbh 7/11 80, d 20/8 50. Forældre: Sadelmagerm Peter Larsen og Nicoline Ane Cathrine Petersen. Rigsdagsstenograf og lærer Kbh, 19/9 14 sp Ø-V Vandet, 29/6 17 sp Brørup, 3/1 22 sp Hammelev, bm og sekr mghsrådsfore f Sdrj, optaget i frimurerlogen, ordførende mester Haderslev, afsk 2/10 44, d 12/12 55.

25. 1945–59 **Kristen Moustgaard Knudsen,** se sp Gråsten-Adsbøl.

26. 1959– **Niels Henning Thykjær Jensen,** f Malling 7/7 22. Forældre: Malerm Frederik Christian J og Anna Thykjær, dim Århus Akad 48, c 55 (1), uddannet maler, g 21/1 60 Ruth Bente Skolander, f Kbh 3/8 39, datter af Gertrud S, Nordborg. 21/4 56 hjpr Nordborg, 58 hjpr Skåde, 30/11 59 sp Hammelev.

Litt: Trykte Kilder: Danmarks kirker. – Gregersen: Egnen omkring Vojens (som indeholder en usædvanlig fin liste over kilder indtil 1864) (1977). – Dahls Præstehistorie. – Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke (1945). – Andreas Michaelsen: Billeder af Sønderjyllands historie (1970). – Carsten Petersen: Slesvigske Præster (1938). – Trap: Danmark. – Nedergaard m fl: Dansk Præste og Sognehistorie. – Dansk biografisk Leksikon. – Sønderjysk Månedsskrift 1938 p 93 ff, 1939 p 133, 1971 p 332 ff. – Dansk Skolestat. – P Rhode: Haderslev Amts Beskrivelse (1775). – Stambladet. – Carl Roos: Livserindringer (1960). – Valdemar Rørdam og Jes Sarup: Sønderjyden Michael Steffensen (1918). – Jes Sarup: Ved Vestfronten (1921). – J Brodersen: Fra gamle Dage (1912). – Kirkeblad for Hammelev sogn. – Kirkeligt Søndagsblad. – Laurids Skau: Hans Nissen i Hammeleff (1858). – Sønderjyske Årbøger 1939 p 44 ff. – Carsten Petersen: Slesvigske Landsbykirker. – Haderslev-samfundets årsskrift 1958 p 27 ff.

Utrykte kilder: Generalvisitatser 1856–1862. Indberetninger fra sognepræsterne. Generalsuperintendentens arkiv 1856–1862. Akt 18 nr 41, 43 og 44. 1 arkivæske. Generalvisitats i Haderslev provsti. La, Åbenrå – Generalsuperintendentens arkiv. Akt 18 nr 41. Generalvisitatser i Haderslev provsti 1868, 1871, 1874, 1877, 1880, 1883. Heri gensup Bertel Godts protokollater (fra 1871 til das königliche evangelische Consistorium in Kiel) og sognepræsternes indberetninger, La Åbenrå.

– Åge Dahls præsteliste. – Carsten Petersens samlinger. – Pastor Nedergaards samlinger. – Liber daticus (for Hammelev sogn). – Schul-Chronik (for Hammelev skole). – Hammelev sogns kirkebøger. – Gebühren Vorschrift. – Kirkeforstanderskabets og Kirkecollegiets Forhandlingsprotokol (for Hammelev sogn). – Menighedsrådets forhandlingsprotokol for Hammelev sogn. – Styding og Omegns Gymnastikforenings Protokol. – Michael Steffensens breve til hans forlovede (privat eje). – Ducke Nissens dagbøger (privat eje). – Hans Skaus dagbøger (privat eje). – Gemeinde-Chronik des Kirchspiels Hammeleff. – Socialdemokratisk forening i Hammelevs Protokol. – Marie Jørgensens Dagbøger (privat eje). – Korrespondanceprotokol for præster i Hammelev. – Protokol over gårde og jorder i Hammelev fra 1801 (vil sikkert blive afleveret til La i Åbenrå). Pastor Hamlevs Dagbøger (privat eje). – Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, Had provstearkiv, La Åbenrå.

VEDSTED

Af J W O og H P

Topografi

Areal 5977 ha. Vedsted sogn er omgivet af Hoptrup sogn i Haderslev domprovsti, Hammelev sogn i Vojens-Christiansfeld provsti, Skrydstrup og Bevtoft sogne i Tørninglen provsti, Ribe stift, samt Ø Løgum sogn i Åbenrå provsti.

Den østlige del af sognet er til dels stærkt bakket, men vestligere dominerer slettelandskabet, hvilket viser overgangen til vestlandet. Et andet tegn på skellet mellem øst- og vestland er de levende hegns karakter og udseende. Øst for linien Vedsted-Pothøj-Skovby-Vestermark ser man østlandets gamle hegnstype, her delvis med stengærder, og en bevoksning, der præges af hassel, medens man vest for denne linie møder de yngre læhegn med nord-sydgående rækker af tjørn, seljerøn og hvidgran.

Også i jordbundsmæssig henseende er forskelligheder iøjnefaldende. De østlige bygder ligger på en relativ fed ungmoræne, medens randmoræneområdet ved Pothøj er mere stenet og sandet. Længere mod vest har man overgangen mellem de unge moræneformer og bakkeøens rolige kupler.

Vedsted sogns vigtigste dallandskab er Hoptrup-Vedsted tunneldal, der deler den østlige del af sognet langs en omtrent øst-vest gående linie. I denne dal befinder sig 3 søer, Vedbøl, Vedsted og Rygbjerg sø. Dalsiderne er for største delens vedkommende dyrkede, og samkvemmet mellem dem har gennem tiderne foregået ad vigtige vejlinier, således f eks ad oksevejen Haderslev-Immervad.

Højeste punkt er Pothøj, 84 m. På begge sider af sognets sydgrænse findes store mosestrækninger. Ved Abkær og Hjarup og længere østpå ligger de store skovområder Skovby skov og Hytterkobbel.

Sognets bebyggelsesmæssige centrum er Vedsted, der dog først er opstået som by i dette århundrede. Landsbystrukturen er bevaret i de fleste af østsognets byer, medens den spredte bebyggelse i vestsognet i hovedsagen er resultatet af nyere kolonisering. Over Jerstal er opstået ved den østlige længdebane, der gennemskærer vestsognet i nord-sydlig retning. Oksevejen Foldingbro-Rødekro passerer gennem denne by. Sognet gennemkrydses i øvrigt af amtsvejen Haderslev-Tønder. Snart bliver den ny motorvej hovedfærdselsåre.

Byer Vedsted med kirke, skole, forsamlingshuse og kro, Over Jerstal med skole og hotel, Vedbøl, Skovby, Abkær, Arnitlund, Høgelund, Ustrup.

Bebyggelser L Vedbøl, Skovbylund, Torsbjerg.

Gårde Rudbæk, Vedbølgd, Høgelundgd, Christiansdal, Vartenbjerg, Hergd, Immervad, Lillelund, Fuglsang, Torsbjerggd, Træhede, Lundshøj, Østergd, Hytkær, Knagsted, Langbjerg.

Skove Hytterkobbel, Christiansdal skov og Abkær mose er statsejede og administreres under Haderslev skovdistrikt, Skovby skov er fællesskov, og der findes i øvrigt flere mindre, private skove.

Fredede oldtidsminder 5 langdysser, et dyssekammer, 3 jættestuer, 1 ubestemmelig stengrav og 40 høje.

Stemmeafgivelse til den tyske rigsdag 1871 233 da, 24 ty; 1884 156 da, 25 ty; 1912 239 da, 24 ty, 2 s (s=socialdemokrater).

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 954 da, 105 ty (tilrejsende 150 da, 47 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 545 da, 9 ty, 32 s; 11/4 1924 430 da, 12 ty, 105 s; 16/11 1932 567 da, 64 ty, 220 s; 3/4 1939 943 da, 84 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 991 da, 12 ty; 14/5 1957 965 da, 35 ty; 23/1 1968 1366 da, 35 ty. Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Haderslev I herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det sammen med hovedparten af Haderslev I forstgodsdistrikt Vedsted amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Abkær, Arnitlund, Høgelund, Over Jerstal, Skovby, Ustrup og Vedbøl. Abkær mose og Hytterkobbel hørte til Haderslev I forstgodsdistr.

Personregisterdistr Vedsted.

Vedsted kommune blev i 1970 indlemmet i Vojens storkommune.

Den ældre præsterække

ca 1456 **Siwert Ghoes.**
– 1484 **Tyge Tygesen,** d ca 1484.
1484– **Otto Jacobsen,** 29/4 1484 sp Vedsted.
1514– **Niels Nielsen,** 18/6 1514 sp Vedsted.
1. –1536– **Michel.**
2. –1573 **Johannes Tønder,** ca 1530 lektor

Had, sp Vedsted, levede endnu 12/1 73, havde da været ca 40 år i embedet.

3. –1591 **Mads Hansen (Trane)**, afsk 1591.

4. –1610 **Morten**, sp Vedsted, d her ca 1610. Fader til 5.

5. 1609–ca 57 **Wilhelm Mortensen (Buchholm) Witzøe**, f Vedsted, dim Had 1605, imm Rostock s å, g 10 Maren Marcusd, f Had. 09 sp Vedsted, herredsprovst. Fader til 6 og sp Hammelev Peter Wilhelmsen.

6. 1657–59 **Gert Wilhelmsen**, f Vedsted, dim Had 1652, g, adj min cum spe succ Vedsted, sp her 57, d her 59. Fader til diakon Øsby Hans Geertsen.

Polakkerne afbrændte først prg og mishandlede ham derefter ved at binde ham til halen af en hest i galop, hvorefter han døde. (C P, s 343).

7. 1659–96 **Antonius Mogensen Gaverslund**, f Gaverslund. Fader: Sp Gaverslund Mogens. Dim Ribe 1655, g 1), g 2) Maria Bernhardsd Borchhorst, f Flensborg 23/7 29, d Vedsted 2/12 1702. Forældre: Klosterfoged Flensborg Bernhard B og Magdalene. Sp Vedsted 59, d her 1/7 96. Fader til 8.

A M G måtte iflg Aage Dahl møde for Konsistoriet, fordi hans 1. hustru nedkom allerede i 8. måned efter brylluppet.

8. 1696–1708 **Magnus Antonsen Buchholm**, f Vedsted 1664, dim Had 81, imm Kiel 16/7 s å, imm Kbh 27/5 85, g Cathrine Elisabeth Thode, d Tyrstrup 1714. Forældre (vistnok): Møller Østergds mølle Lorentz Jørgensen T og Maren Wilhelmsd Witzøe. 91 adj min cum spe succ Vedsted, 1/7 96 sp sst, d her 08. Svigerfader til sp Uelwesbüll Erasmus Rawit.

9. 1709–53 **Paul Mathiesen Holst**, f Had 8/4 1677. Fader: Borger Had Mathias H. Dim Had 93, imm Kiel 18/8 s å, imm Kønigsberg 94, imm Kbh 5/12 1708, c 20/3 09 (nc), g 1) 10 Elsebeth Olufsdatter, d Hammelev 24. Fader: Kbmd Oluf Andersen, g 2) 25 Sara Simonsd, f Øsby, d Vedsted 46. Forældre: Gdr Øsby Simon Bertelsen og Kirstine Enevoldsd Boldich. 6/7 09 sp Vedsted, d her 53.

Aage Dahl fortæller, at da han ikke ville ægte sin formands enke, måtte han give hende embedets halve indtægt. Videre, at han ville være sprunget fra ægteskabet med 1. hustru inden brylluppet; men hun tvang ham til det med hans egne breve.

10. 1753–83 **Iver Thomsen (Bruun)**, f Fredericia 1718. Forældre: Hospitalsforst Fredericia Hans T og Johanne Andersd B. Dim pr 36, bacc 1/7 37, c 46, g Vedsted 22/7 55 Christine Pedersd Lobedantz, f Fredericia. Forældre: Rkp Fredericia St Michaelis K-Erritsøe Peder Samuelsen L og Ursula Christine Jochumsd Reimer. 45 huslærer Lykkesholm, 27/4 50 adj min cum spe succ Vedsted, 53 sp sst, d her 13/10 83.

Det var i hans tid, Christiansfeld blev grundlagt (1773), og en betydelig åndelig bevægelse udgik herfra. Det er dog ikke klart, om herrnhutismen slog an i Vedsted sogn da. J Brodersen siger i »Fra Gamle Dage«, 1912, s 176, »at han (Th) arbejdede i megen Troskab og til Velsignelse; men Befolkningen var dér lige saa ryggesløs og endda mere uvidende end i Hammelev. I Stedet for at Børnene skulde gaa i Skole, drev de hele Sommeren omkring paa Gaden, havde al Slags Kaadhed for og glemte det, de havde lært om Vinteren i Biskolen, hvorfor Lærerne ingen Børn havde at undervise og heller intet at leve af.«

11. 1783–91 **Lorenz Andreas Brodersen**, f Dagebøl 22/9 1744. Forældre: Sp Havetoft Laurentius B og Maria Bendixen. G Margaretha Christine Lessberg, f Jordrup 68, d Vedsted 1/10 92. Forældre: Skovrider Jordrup Corfitz L og Catharina Lobedantz. 11/12 82 adj min cum spe succ Vedsted, 13/10 83 sp sst, d Hammelev 30/7 91.

12. 1791–93 **Nicolaus (Niels) Boysen**, se sp Nybøl.

13. 1794–1809 **Peter Rasmussen Prahl**, se sp og provst Tønder. En del af, hvad der fortælles om ham dér (P N IX B, s 1103–1104 særudg 253–254), må dog også gælde hans Vedstedtid. Han var rationalist, en flittig forfatter af opbyggelige skrifter, især for børn og unge, oversætter af en tysk katekismus og tilhænger af Adlers agende. Da han imidlertid var klar over, at dens indførelse kunne vække modstand, fandt han den udvej, at han vel læste de gamle tekster op, men ellers prædikede over helt andre emner, og han anbefalede Adler at lade alle præster anvende den fremgangsmåde for at lette overgangen (HHP: Sdj årb, 1934, s 195).

14. 1809–17 **Bonnich Andreas Bonnichsen**, se sp Hejls-Vejstrup. B A B har sikkert været rationalist i årene i Vedsted, i hvert fald var han det under sin efterfølgende Dybbøltid, så der har næppe været herrnhutisme i sognet efter 1800 af nogen betydning (A P T VII, s 171 og 186).

15. 1818–34 **Niels Johann Lindenhan**, se sp Tyrstrup-Hjerndrup. Også han var i sine yngre dage en udpræget rationalist, der i brødremenigheden havde ord for at være »ein roher ungebildeter Mann«, selv om han senere ændrede signaler (A P T VII, s 207).

16. 1834–42 **Jürgen Simon Jessen**, f Vedsted 12/5 1790. Forældre: Gdr Vedsted Mads J og Maren Pedersd. Dim Had 1811, imm Kiel 22/4 s å, imm Kbh 27/8 16, c 21/4 17 (h), g 2/6 19 Anna Christiane Lautrup, f Åbenrå 14/4 94, d Tinglev 28/7 1884. Forældre: Sp Brede Johann Christian Lorenzen L og Anna Bonnichsen. Sen g Brede 27/9 44 gdr Lorenz Poulsen Ludvigsen, kendt som forf under navnet Anna. 29/9 18 sp Dagebøl, 5/5 22 sp Visby, 8/7 34 sp Vedsted, d her 17/2 42.

Pastor Jessen er kendt for tungsind og hypokondri. Aage Dahl kalder ham hypokonder indtil raseri. Han var nærmest rationalist; og forholdet til menigheden var dårligt. I sin beretning fra 36 hævdede han, at den var forsømt p g a forgængernes fejl, at den både religiøst og moralsk stod på et lavt trin, ingen sans havde for kirkebesøg og miskendte, hadede og forfulgte præsten. Vi-

dere hedder det sst, at lærerne var indbildske og magelige. Skolerne blev såre meget forsømt, og selv gratis tilbudte bibler fandt ingen afsætning. De følgende beretninger viser, at forholdet mellem sp og »diesem elenden Kirchspiele« var ubodeligt (A P T VII, s 186).

17. 1842–70 **Heinrich Jensen,** f Tønder 16/5 1801. Forældre: Kbmd Tønder Hans Christian J og Margrethe Lamberts. Dim 21, imm Kiel 14/5 s å, c Gott 24/10 24 (2. kar), g 1) Agerskov 31/12 34 Karine Ansine Sophie Schack Aagaard, f Agerskov 5/4 09, d Tønder 8/2 36. Forældre: Sp Agerskov Knud A og Ingeborg S, g 2) Bylderup 11/1 39 Elisabeth Margrethe Hoffgaard, f Stoustrup, Fredericia 17/8 11, d Åbenrå 10/11 75. Forældre: Godsejer Olufskær Jesper H og Maria Sophia Fønss. 30/9 30 rektor Tønder, 6/7 42 sp Vedsted, d her 7/5 70.

H J var en af de få præster, der hverken berørtes af det dobbelte politiske skifte i 1848–50 eller af Nordslesvigs afståelse i 1864, og fremstillingen brydes derfor først ved hans død i 1870. Nationalt set var han mild slesvig-holstensk og skrev under på den anden præstepetition fra 1844 mod ansættelse af dansk-uddannede præster i landskirken, uden at dette forhold dog fik nogen konsekvenser for ham. Kirkeligt set tilhørte han den slesvigske fornyelsesbevægelse. Han havde fra sin tidligste ungdom haft den største lyst til præstegerningen og havde i kortere tid virket som prædikant i Løjt, formodentlig som hjpr hos pastor Matthiesen (se Løjt). Han blev derefter ansat som rektor for Borgerskolen i Tønder; men de kirkelige opgaver stod dog hans hjerte nærmest. Adlers vurdering af ham er karakteristisk i sin negativitet: »Jensen hældede til mysticismen og prædikede »unangenehm und weinerlich«. Som rektor var han saa uheldig, at en forflyttelse vilde gavne skolen, men næppe hans kommende menighed«!

Videre havde han stærk tilknytning til Christiansfeld, og i 1830–32 aflagde han og pastor Roentgen gensidige besøg i stor hjertelighed. I 1833–34 bistod han dels J A Rehhoff med udgivelsen af »Homiletisches Magazin«, dels pastor Meyer med udarbejdelsen af den Meyer-Boesenske salmebog.

Også i Vedsted tog han energisk fat og kom i god kontakt med befolkningen. Under gudstjenesterne markerede han sit standpunkt ved en udpræget »kirkelig« forkyndelse og ved at forlade Adlers agende, som Jessen uden videre havde fulgt. Og modsat Jessen fik han kirken næsten fyldt. Medens gudstjenesterne tidligere vanskeligt kunne gennemføres af mangel på tilhørere, kom der nu 80–150 hver søndag. Han holdt kvartårlige sammenkomster med lærere og skoleforstandere og gjorde meget for at forbedre skolebesøget, gik endog fra dør til dør hos forældrene. Det i skolen forsømte søgte han at indhente ved konfirmandundervisningen og ved at genindføre kirkekatekisationerne, som næsten var bortfaldet. Han oprettede også straks et læseselskab med 40 medlemmer, som han især forsynede med opbyggelige skrifter og forbandt hermed en missions- bibel- og Gustav-Adolfforening.

Samtidig genoptog han forbindelsen med Roentgen, som modtog de indsamlede missionsbidrag, og som både leverede traktater, bibler og ny-testamenter, og der var »rivende afsætning«, i hvert fald i begyndelsen. Hertil kom en række praktiske forbedringer og reparationer, især vedrørende kirken og kirkegården (A P T VII, s 124 ff og 186 f).

I Haderslev provstearkiv findes kun *én beretning fra pastor Heinrich Jensen,* et svar (11/6 1846) på provst Janssens cirkulæreskrivelse om kirkelighedens tilstand i sognene.

Sp meddeler, at der i Vedsted blandt 1150 indbyggere var ca 600 kommunikanter (formentlig antallet af konfirmerede), der for det meste gik til alters 2 gange om året, i alt over 1100. Regnet efter folketal var altergangsfrekvensen altså o 100%, efter antallet af voksne godt 180%. Gamle og svage lod 2 gange om året sp kalde til hjemmekommunion. Den gamle altergangsskik med 1 á 2 kommunioner pr år eksisterede således i Vedsted endnu ved midten af 1840'rne.

Kirkegangen var gnsn 80–150 (7.0–13.0%), mens den i Jensens første embedsår havde været 100–200 (8.7–17.4%). På kommunionsdage var der ikke sjældent 250 i kirke, og på festdage kunne den være fyldt (Had provstearkiv, nr 376).

I årene efter 1850 gik pastor Jensens energi vistnok tilbage. I hvert fald er hans beretninger fra 1856, 1859 og 1862 temmelig stereotype, og hans skrift bliver mere vanskelig at læse. Der fortælles dog om godt kirkebesøg, at kirkedåben langsomt trænger igennem, at nadveren søges af næsten alle 2 gange årligt, at de unge føler sig mere tiltrukket af kirken end de gamle, og at der ikke er megen drik og usædelighed i sognet.

C P fortæller dog i sine samlinger, at pastor Jensen efter 1864 blev i høj grad aflægs, og at det også var yderst fattigt med kirkebesøget da.

Tiden 1870–1920

Pastor Jensens efterfølger *Heinrich Philip August Eckell* (1870–96) var sydslesviger, søn af en regimentskirurg fra Slesvig by. Generalsuperintendent Bertel Godt var ikke overvættes begejstret for ham. Det hedder i hans beretning om generalvisitatsen i 1874: »Pastor Eckell identificerede den opgivne tekst Luc 13, 23 og 24 med Maths 7, 13 og 14 og gik derfor glip af pointen (verfehlte so die Pointe wesentlich). Bortset herfra var indholdet også nødtørftig:, abstrakt og overfladisk. Foredraget var bedre end i 1871. Prædikenen gjorde intet indtryk. Den homiletisk udarbejdede katekisation mislykkedes, børnene tav (verstummten). Pastor Eckell er en godmodig mand, der er afholdt af sin menighed, men hvis virksomhed dog ikke kan sættes højt. Han tager for let på tingene (Er macht sich es zu leicht)«.

Ellers er B G ganske godt tilfreds med tilstanden i sognet; menigheden er kirkelig, flittig, sparsommelig, stille og ærbar, siger han.

Der klinger også mild og jævn tilfredshed gennem pastor Eckells egne beretninger. Der er interesse i sognet for missions- diakonisse- og Gustav-Adolfforeningssag. Kirkegangen er god; men det må beklages, at i lidt for mange tilfælde sker hustruernes første nedkomst meget for tidligt efter brylluppet, og at flere folk er henfalden til drik i svær grad. Sekteriske bevægelser har han ikke mærket noget til. (1871). I 1880 og 1883 kommer han tilbage til spørgsmålet om disse. En baptist er dukket op og har uddelt baptistiske skrifter, og i det sidste år har en kolportør også uddelt grundtvigske skrifter. Grundtvigianisme ansås gennemgående for sekterisk af de nordslesvigske præster. Ingen af disse retninger synes dog iflg pastor Eckell at have vundet indpas.

I H Hejselbjerg Paulsens Den nordslesvigske Kirke (I), 1945, afsnittet om Vedsted skrevet af pastor N A Jensen (Møgeltønder), hedder det om pastor Eckell: »August Eckell var en fornem Mand, der kørte i lukket Vogn til og fra Kirke. Han havde sygelig Angst for Smitte, hvorfor han kun hilste med én Finger. Men han var ellers en god Mand og en betydelig Prædikant (hvad Godt altså ikke mente). Endnu i hans Tid fastholdtes den gamle Skik, at der skulde mindst én i Kirke fra hvert Hjem, hvorfor Kirkegangen da også var meget bedre, end den siden er bleven.

Om Morgenen paa 1. S i Advent 1874 havde Præstefamilien den store Sorg at miste sin 11aarige Søn, der kom for nær til et Hul i Isen paa Vedsted Sø. Men hans Fader fik Kraft til at gaa i Kirke og holde en uforglemmelig Prædiken.«

Fra pastor Eckell findes *16 beretninger fra årene 1880–96* i provstearkivet i Haderslev. De er omfangsrige, men lidet givende. Præstens teologiske standpunkt fremlyser imidlertid utvetydigt: han var tysk IM's mand og synes at have stået nordslesvigsk IM ret fjernt.

Befolkningstallet var nogenlunde konstant firserne igennem, skønt der var udvandring til Amerika (1885- m fl beret). Også *altergangsfrekvensen* lå gennem det meste af Eckells embedsperiode på omtrent samme niveau, mellem 80 og 85%, lavest i 1882 (74.5%), højst i 1894 (94.1%).

Altergangstal 1840 1021. 1850 1156. 1860 1130. 1870 1256 (1885- beret).

Tallet på *altergæster* anføres foran skråstreg, indbyggertal efter: 1879 1329/1601. 1880 1357/1601. 1881 1282/1580. 1882 1177/1580. 1883 1304/1598. 1884 1275/1580. 1885 1324/1574. 1887 1323/1574. 1888 1290/1574. 1889 1277/1574. 1890 1337/1574. 1892 1275/1476. 1894 1391/1479. 1896 1339/1443.

Tallene for kirkegang er noget svævende. Repræsentativ er formentlig 1887- beretningens angivelser: festdage 300 (19.1%), alm søndage 200–100 (12.7–6.4%), i slet vejr 50–40 (3.2–2.5%). Det er klart, at opgivelser som disse ikke giver grundlag for beregning af en entydig kirkegangsprocent.

Gudstjenesteordning. Det ser ud, som om den af II Gesamtsynode anbefalede ordning indførtes gradvist. 1886- beretningen meddeler, at den ny liturgi anvendtes på fest- og højhelligdage. 1887 og 91 siges liturgien at være gennemført i hovedsagen, og endelig omtales den som helt indført i 1894- beretningen.

Kirketugt. I Vedsted kendtes to former for kirketugt, den sædvanlige, at besvangrede brude ikke måtte bære krans ved vielsen, og en for dette sogn særegen: dåb af »uægte« børn kostede 3.60 M, mens dåb ellers var gratis (1883, 1884- beret).

Menighedsliv. De kirkelige love af 1874 (om ægteforening m v) havde i Vedsted kun den virkning, at dåb og kirkelig vielse i enkelte tilfælde blev noget udskudt (1880- beret).

For tysk IM virkedes der fra prædikestolen og gennem småskrifter, der dels solgtes, dels uddeltes gratis af sp. Indsamlinger til fordel for IM-foretagender som Bethel ved Bielefeld og diakonisseanstalten i Kaiserswerth samt for epileptikere fandt sted, delvis med godt resultat (1880- beret). Denne interesse for IM gav sig udslag i, at man gerne læste missionsskrifter (1881- beret). Opslutningen om ydre mission styrkedes, da man i sognet fik sit eget missionshus, og da der fra mghen udsendtes missionærer, der havde aflagt beretning (1882- beret). Senere støttede man Breklummissionen og diakonisseanstalten i Flensborg (1887- beret), og endelig holdtes særgudstjenester i Skovby, Høgelund og Over Jerstal im Interesse der inneren Mission – antagelig den tyske, men temaet udfoldes ikke (1891- beret). Missionsinteressen synes at have kulmineret i Eckells allersidste år med missionsfester (1895, 1896- beret). Ved den første var kollekten 108.50 M, ved den sidste (29/10 1895) til fordel for Breklum indkom i alt 117.79 M.

Også Nordslesvigsk Missionsforening havde mange velyndere, som betænkte den med gaver. Om disses størrelse vidste sp intet – et indirekte vidnesbyrd om hans kirkelige og nationale stilling.

Gustav Adolfforeningen var ikke videre kendt – som vanligt i Nordslesvig.

Om *bladholdet* i mghen erfares kun spredte træk. Da kirkesproget var dansk, abonnerede man kun på danske blade, således 100, senere 120 ekspl af *Sædekornet* (1883, 1886- beret). Over for denne danske påvirkning forsøgte sp – så vidt hans ireniske natur tillod det – at holde den tyske fane højt. Han selv holdt – natürlich – Breklums Sonntagsblatt fürs Haus og Missionsblatt. Endvidere var han medlem af Niedersächsische Gesellschaft zur Verbreitung christlicher Schriften og modtog derfra en mængde mindre skrifter og traktater, som han så vidt gørligt søgte at udbrede (1883- beret). Tillige var han – sognets eneste – medlem af landsbibelselskabet, og i denne egenskab drev han salg og gratis uddeling af Bibelen.

Eckells forsøg på at samle mghen til opbyggelse uden for kirken synes at havde været forfulgt af vanheld. Først prøvede han at samle årets konfirmander til fælles opbyggelse og videre indtrængen i troslærdommene. Deltagelsen var af flere grunde – en af dem angives at være udvandring til Amerika – ringe, så denne mødevirksomhed ebbede hurtigt ud (1882- beret). I stedet begyndte han det flg år at holde bibeltimer, og det gik til en begyndelse særdeles godt (1883- beret), således at virksomheden kunne udstrækkes til skolerne i Arnitlund og Vedsted (1885- beret). Men allerede den flg beretning meddeler – uden begrundelse – at bibeltimerne var indstillet. Grunden erfares senere at have været, at besøget i Vedsted var for ringe. Det havde ganske vist været godt i Arnitlund, men her havde sp måttet opgive af helbredsgrunde (1887- beret). Lysten til en genoptagelse af bibeltimerne manglede ham ikke, men vejr- og vejforhold lagde sig hindrende i vejen, så ønsket synes kun at være blevet realiseret et par enkelte år, i det sidste kun med få møder p g a en streng vinter (1894, 1895- beret).

Et specielt træk ved Eckells præstelige virksomhed var *Kinderlehre*. Den havde rimeligvis sin rod i fasteti-

dens særtjenester med katekisationer, til hvilke børnene mødte talrigt op (1883- beret), og erstattede egentlige børnegudstjenester. Om dens form vides intet; men sp vender atter og atter tilbage til sagen, der må have ligget ham på sinde. Kinderlehre holdtes ikke blot i fasten, men også på sommersøndage, når der ikke var altergang (1882- beret et passim).

Om den tonnesenske IM's arbejde i sognet høres så godt som intet – kun i 1893- beretningen, at missionær Lund og kolportør Petersen virkede i mghen.

Eckell tegner et tiltalende billede af, hvordan man »kom hinanden ved« i sognet. Husandagter eller snarere fælles opbyggelse i hjemmene var meget almindelig, og den indbyrdes hjælpsomhed var en selvfølge: ikke blot sørgedes der rigeligt for de syges åndelige behov, men der var også megen kristelig velgørenhed, der gav sig udslag i, at man bragte syge den nødvendige mad, på skift overtog nattevagter hos dem og indsamlede pengebeløb som supplement til klingbeutelens midler, så at intet sygdomsramt hjem skulle være henvist til offentlig hjælp (1880- beret et passim).

Konventikler. Sektvæsen var så godt som ukendt i Vedsted. Kun i et par sene beretninger (1893 og 95) omtales en ældre kvindelig baptist, der ikke drev propaganda.

Det, at gdr Jørgen Wolf fra Træhede havde ladet sit barn døbe af *pastor* Thomsen (Haderslev frimgh), kunne næppe betegnes som en sekterisk handling, så meget mindre som han senere havde ladet barnet kirkeligt begrave.

Sociale tilstande. På dette område havde sp ikke andet at anke over end drukkenskab, der især udbredte sine fordærvelige følger fra et værtshus i Skovby. Men da dette – som andre af slagsen – var sanktioneret af staten, var der intet at stille op. Som bodemiddel foresloges en høj afgift på brændevin.

Kirkelig uheldig var bøndernes skik at holde gilder lørdag aften, da man naturligt nok efter sådanne var lidet oplagt til kirkegang søndag morgen.

Der synes ikke at have været spænding af nationalpolitisk art mellem præst og menighed i pastor Eckells tid. Det blev anderledes for efterfølgeren *Hans Christian Peter Kühl* (1896–1919), hvem vi i øvrigt ikke har mange eksakte oplysninger om, bortset fra, at han var født i Flensborg i 1866. Pastor N A Jensen siger om ham (Den nordsl Kirke I): »Chr Kühl var en kæmpe, hvis Røst rungede overvældende baade i og udenfor Kirken. Han gjorde meget godt mod Trængende og fik bygget ny og bedre Skoler rundt i Sognet foruden den nævnte Kirkeudvidelse (se ndf). Men hans Færd var noget voldsom, kunde være mindre hensynsfuld, ogsaa mod egen Slægt. Det svækkede hans Forkyndelse og mindskede Kirkegangen betydeligt, især da hans tyske Sindelag kom stærkt frem i Krigsaarene. Ofte var der saa faa i Kirke, at han ikke gik paa Prædikestolen. Sognet følte sig stærkt dansk, saa der navnlig kom yderst faa, ofte kun 2–3, til hans tyske Gudstjeneste«. Dette synes dog overdrevet, jfr det flg. C P citerer følgende udtalelse af ham s 214: »Den nordslesvigske Bonde er Danmarks Offer for at forhindre det tyske Sprogs Indtrængen i Jylland. Men engang vil dog Dagen komme, hvor det nordslesvigske Blandingssprogs (Patois) egentlige Fjende, det plattyske, oppe ved Kongeaaen vil lyde fra Mund til Mund ind i Jylland, og tysk Art og tysk Sprog skal udbrede sig indtil Skagen: vi er Sønderjyder (Südjüten) og vore Brødre er netop Nørrejyderne hinsides Kongeaaen, og det danske Fyndord (Trutzwort) »atter det skilte bøjer sig sammen« vil vi ogsaa efter *vor* Opfattelse lade gælde fuldt ud. Foreløbig gaar det rigtignok i Luntetrav, men vi Slesvig-Holstenere har jo fra Arilds Tid et godt opmuntrende Ord, som lyder: Hold ved Drenge! (Jungs holt fast!) Langsomt og sikkert og uden megen Staahej maa denne germanske Folkestammes Germanisering gaa for sig, uden Ophidselse og Jagen paa, helst ved Landets Børn, som fra Barnsben kender denne vor egenartede Folkekarakter. Det er et klogt og mistænksomt Folk, høfligt og venligt, gæstfrit og behageligt (gefällig), men altid maa den fremmede være paa sin Post, ikke give sig alt for tillidsfuld, ellers er han stadig den bedragne! Eet kan den nordslesvigske Bonde allermindst taale: Konsekvens! Naar Konsekvens kommer over ham, ligger han til sidst dog under, derfor var det fremfor alt at ønske, at der grundig måtte slaas Bom for Siksakkursen i tysk resp prøjsisk Regeringspolitik i Nordslesvig. At behandles snart lunkent, snart koldt, snart mildt, snart haardt og næsten brutalt, kan aldrig fremskynde gode Frugter.«

I hans tid, 1912, blev forsamlingshuset, Vedsted Landbohjem, bygget.

Fra pastor Kühl har vi *8 beretninger* i provstearkivet i Haderslev, den første fra 1897, den sidste fra 1915, beklageligvis altså ingen fra 1917. De oplyser intet om sps eget teologiske stade, bortset fra det negative, at han *ikke* følte sig knyttet til den tonnesenske IM.

Altergæster: 1901 1507/1518. 1902 1425/1518. 1903 1331/1544. 1904 1421/1536. 1906 81.6%. 1907 1188/1621. 1908 1121/1621. 1909 1055/1621. 1910 1146/1704. 1912 1070=62.8%. 1913 1162/1704. 1914 1168/1704. 1916 1014/1704.

Tallet på altergæster lå højst i 1901 med 99.3%, sank derefter fluktuerende til 59.3% i 1915 (1916 59.5%), men gnsntallet lå dog til stadighed over middeltallet for de undersøgte landsogne, i 1915 endog ca 15% over. Det ekstremt lave tal i 1919 (29.7%) kan antages at skyldes vakance. Pastor Kühls antidanske holdning synes således ikke at have skadet kirkeligheden målt ved antallet af altergæster.

Gudstjenestebesøg. Materialet giver kun enkelte holdepunkter for en vurdering af kirkegangen. I Kühls første embedsår tog den i den grad til, at forstanderskabet besluttede sig for en udvidelse af kirken, hvis væksten viste sig varig (1897- beret). Dette må have været tilfældet: den næste bevarede beretning (1901) meddeler nemlig, at kirkeombygningen havde skadet både kirke- og altergang – tallet på altergæster var således 150 mindre i 1900 end i 1899, da det følgelig må have været o'1550 (over 100%).

Kun 1903- beretningen giver gnsntal, 143 (9.4%) for 1901, 119 (7.8%) for 1902, hvilket ikke er imponerende efter sønderjysk målestok. Muligvis – herom foreligger intet – kan det lave tal skyldes just det ringe besøg ved de tyske gudstjenester (se nedenfor). I 1907- beretningen noteres, at besøget er erfreulicherweise gut, mens 1911- beretningen noterer nogen tilbagegang, og endelig melder 1915- beretningen om tiltagende gudstjenestebesøg. Også børn og tjenestefolk kommer hyppigere end før.

Gudstjenesteordning. 1897- beretningen omtaler den ny liturgi som indført (se under pastor Eckell).

Valgdeltagelse ved kirkelige valg. Stemmeberettigede 221, afgivne stemmer 46. Valgdeltagelse 20.8% (1903- beret).

Menighedsliv. Pastor Kühl begyndte åbenbart sin virksomhed med storartede planer for det kirkelige arbejde i sognet: børnegudstjenester om sommeren, regelmæsssige sammenkomster for de yngste konfirmerede i prg og regelmæssige bibeltimer i skolerne for de voksne (1897- beret). Virkeligheden synes imidlertid at have tegnet sig noget anderledes. Kun bibeltimerne i skolerne realiseredes, til en begyndelse godt besøgt, efterhånden nok med aftagende besøg, og til slut mistede sp måske helt interessen for dem – 1911-beretningen meddeler i hvert fald, at de i de enkelte skoler holdtes af *lærerne*, hvilket turde være et særtilfælde i provstiet.

Fastetjenester afholdtes vistnok på sædvanlig vis (1903, 1907- beret).

Lægprædikanter fra *den såkaldte IM* (den tonnesenske) afholdt *uanmeldt* forsamlinger i hjemmene; missionens tilhængere holdt sig dog for største delens vedkommende til kirken (1901- beret). Overhovedet vistes der Landesverein für IM ringe interesse sammenlignet med den, der blev nordslesvigsk IM til del (1915- beret).

Missionsfester for Breklum kom sent i gang. Der erfares for første og sidste gang om sådanne i 1915-beretningen, der ligeledes meddeler, at missionsblade fordeltes gennem skolerne.

Good-templarlogen arbejdede flittigt i sognet, og dens medlemmer var i hovedsagen stabile kirkegængere (1901- beret). Senere erfares det, at logen var til stor velsignelse for mænd, der havde svært ved at modstå fristelsen fra spiritus, eller som allerede lå under for lasten (1907- beret).

Den tyske gudstjeneste (1 gang pr md) var med sit meget mådelige besøg ikke nogen succes i Vedsted. Oprindelig havde 30 husfædre støttet ansøgningen om etablering af disse tjenester, men af disse var der faktisk kun 3, der mødte trofast op. De øvrige tysksindede – åbenbart dansktalende – familier var delvis ude af stand til at følge en tysk prædiken. Den tyske gudstjeneste var ved flere lejligheder bortfaldet i vintermånederne, dels som følge af slet vejr, dels altså, fordi »tyskerne« ikke forstod tysk! (1901- beret).

Konventikler. 1897- beretningen formodede, at en arbejderkone ved navn Dall i Over Jerstal var hemmelig tilhænger af baptismen, mens det 1903 berettes, at en indremissionsk familie var overgået til denne sekt. De lejlighedsvise forsamlinger i hjemmet havde dog ingen søgning. Familien omtales senere som værende meget ivrige baptister, om end dens bestræbelser på at gøre proselytter var forgæves (1905, 1907, 1909- beret). Måske fik den dog lidt held med sig, idet 1911- beretningen noterer 2 baptistfamilier, men tillige, at børnene i den ene – hhv 10 og 11 år gamle – var blevet døbt i kirken.

Også Frelsens Hær dukkede af og til op og tog til manges forargelse kredsbanegården i brug til møder, men om erobringer var der ikke tale.

Det er uvist, om Haderslev Frimenigheds fremstød i sognet fik varige virkninger. Den havde – som nævnt under pastor Eckell – en trofast tilhænger i gdr J Wolf, Træhede, der dog også søgte sognekirken (1897- beret). I 1901 berettes, at pastor Thomsen på det nærmeste havde indstillet sin virksomhed, men i 1907 – altså efter Thade Petersens tiltrædelse – skriver Kühl: »Om frimenighedsbevægelsen vil finde indpas her, lader sig p t ikke bedømme, i hvert fald har den endnu kun ganske ringe indflydelse på det kirkelige menighedsliv«. Senere beretninger tier om sagen.

De sociale tilstande betegnes som helt igennem tilfredsstillende, befolkningen som mådeholdne, arbejdsomme og sparsommelige mennesker (1905, 1907- beret). Dog måtte det beklages, at ungdommens forråelse og fremmedgørelse for kirken var tiltagende, mens de gifte beboere ved de – gudskelov – nicht allzu reichlichen pekuniären Verhältnisse – armod og rigdom var ukendte begreber i mghen – nødtes til at føre et ordentligt og sædeligt liv, men selv for denne gruppe var der alle hånde fristelser til stede (1909- beret).

(Had provstearkiv Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år).

Det er forståeligt, at pastor Kühl søgte sin afsked og rejste sydpå allerede 1919.

Tiden efter 1920

Først 4/8 1920 blev en ny sp konstitueret, *Niels Peter Nielsen* (1920–35). I mellemtiden havde den kendte pastor Tonnesen, Hoptrup, vikarieret. N P N var ikke sønderjyde, men sjællænder. Hans forhold til Sønderjylland begyndte først, da han som ung landmand mødtes med en flok unge sønderjyder på Frederiksborg højskole. Dette forhold befæstedes yderligere, da han i 1909–10 blev elev på Askov højskole, og i årene derefter var han ofte på rejse i landsdelen. Dertil kom, at hans hustru var sønderjyde. Allerede i 1919, efter pastor Kühls afrejse, opfordrede 3 af de kirkeældste i Vedsted – den fjerde hørte til IM – ham til at søge det ledige embede; men det var for tidligt, han havde endnu ikke taget sin teologiske eksamen. Opfordringen blev imidlertid genfremsat året efter og denne gang efterkommet. 30/5 1920 holdt han gudstjeneste i Vedsted kirke og talte 2/6 s å i Vedsted Landbohjem. Herunder lagde han ikke skjul på sin grundtvigske observans. IM-kredsen i sognet arbejdede nemlig på at få en indremissionsk præst. 4/6 vedtog kirkeforstanderskabet og kirkekollegiet at opfordre ham til at søge embedet, og 4/8 konstitueredes han uden konkurrence. Men den endelige udnævnelse fulgte først 13/4 1921.

Pastor N P Nielsen beretter en del om sit virke i Vedsted i artiklerne »35 Aar i Sønderjylland«, Liselundbogen, 1955, og »I Livets Tjeneste«, Vartovbogen, 1960. Han lægger heri bl a vægt på de forskellige ændringer, han fik indført i de kirkelige handlinger. Det blev skik, at også ikkenadvergæster forblev i kirken under altergangen. Barnedåben blev i stor målestok henlagt til kirken. Gebyrene for lig- eller gravtaler blev ophævet ligesom »Klingbeutelen«, endelig blev altergangen ikke længere begrænset til 2 gange årligt fra befolkningens side.

Alligevel finder han, at udviklingen på det kirkelige område ikke stod mål med f eks skolens. I sit sognereferat til K H 1927 skriver han om et menighedsliv i vækst under rolige forhold, såvel kirkeligt som nationalt. Der er en IMkreds, en afdeling af D d U og K S samt af KFUM & K. Menighedsrådet er sammensat 2 IM og 5 n (nærmest) gr, en kombination, der går igen år for år,

kun suppleret i tiden efter 1940 med et socialdemokratisk medlem.

De nationalt set rolige forhold ændredes imidlertid i slutningen af 1920'rne og i begyndelsen af 1930'rne, hvor der blev indført enkelte tyske gudstjenester, og en tysk privatskole grundlagt. Der opstod dog ingen særlig stærk spænding som følge heraf. I 1935- beretningen betegnes menighedslivet kun som jævnt og roligt. På det tidspunkt kunne arbejdsløsheden særligt mærkes i O Jerstal, der i de senere år havde haft en stærk befolkningstilvækst. Pastor Nielsen opgav hverken tal for altergæster eller kirkegangsprocent. Om sin aktivitet uden for kirken fortæller han selv i »I Livets Tjeneste«, s 30: »En Præsts Gerning er andet og mere end at prædike og holde Gudstjeneste og forrette kirkelige Handlinger. Præstegaarden skal lukkes op for Sognets Folk. Det var min Kone og jeg enige om. Selv tog vi og vore Børn Del i det rige folkelige Liv, der udfoldede sig i Forsamlingshuset. Men vi indbød ogsaa baade unge og ældre til Møder i Præstegaarden Vinteren igennem. Vi kaldte dem »Kirkeligt Samfunds« Møder. Der var altid god Tilslutning. I Reglen talte jeg om et kirkeligt, bibelsk eller folkeligt Emne. En Vinter gennemgik jeg Adam Homo. Saa var der Kaffebord. Min Kone serverede Kaffe med Kringle til – gratis naturligvis.

Om Sommeren indbød vi til et stort Møde i den pragtfulde Have ved Søen. Her talte i mange Aar Morten Larsen, Holstebro, sammen med en Højskolemand, f eks Holger Begtrup, Erik Appel, Fred Nørgaard, Uffe Grosen, Jørgen Bukdahl o fl. Ogsaa Anders Nørgaard talte flere Gange. Til disse Møder kom saa at sige hele Sognet, unge og ældre, men ogsaa mange kom langvejs fra, saa der var i Reglen 1000–1200 Mennesker. Fra sidst i tyverne holdt vi desuden et Efteraarsmøde 2–3 Dage med Niels Dael, Liselund, Morten Larsen, Biskop Ammundsen, Stiftsprovst Hjortkær, Pastor Quistgaard o fl som Talere. Vore Konfirmander samledes hvert Aar i August og var trofaste til at møde. Men foruden vore egne Møder tog jeg ofte Del i udensogns Møder, som især *Kirkeligt Samfund* stod inde for.«

Pastor N A Jensens bedømmelse af ham i Den nordslesvigske Kirke lyder således: »Med N P Nielsen 1920–35 kom der en dansk Præst til Sognet. Hans behagelige Væsen vandt alle for ham, ogsaa de tyskvenlige. Men det er vanskeligere at bygge nyt Hus end rive gammelt ned. Kirkegangen lykkedes det ikke at faa paa Fode. Forskellen i Forkyndelsen var vel ogsaa større, end de fleste kunde tage imod, for meget præget af Højskoleforedrag, syntes de, og dog bundet til Papiret, ligesom det ogsaa var dem uvant, at deres Præst rejste og talte meget andre Steder. Men de Ting lykkedes for ham: Han fik Døbefonten flyttet fra Alteret og ned i Kirkens Midte og indført Menigheds Daab.«

I 1935 flyttede N P Nielsen til Højer og efterfulgtes af *Axel Wright Quistgaard* (1936–50), der havde været sp i Fjelstrup. Pastor Q hørte også til den grundtvigske linie. Han var født i Kbh, begyndte som præsteviet medhjælper ved Kristians Kirke, blev sp ved Hans Tausens Kirke fra 1912 til 1927, derefter sp Fjelstrup 1927–36. Han har i artiklen »Paa Stenbro, Muldjord og Flyvesand«, Dansk Kirkeliv 1946, s 91–105, skildret sin tilværelse de 3 steder (se også art om Fjelstrup). Flyvesandet var altså Vedsted. Med denne metafor hentyder han til de nationalt »blakkede« i sognet og til visse uheldige tendenser hos den lokale DdU. Mærkeligt nok omtaler han ikke, at en kreds af Jehovas Vidner slog sig ned i sognet under krigsårene. Mange år senere, i slutningen af 1950'erne, fik den egen bygning i O Jerstal.

Pastor Quistgaards sogneberetninger til K H er ikke helt så optimistiske som pastor Nielsens. I 1939 skriver han: »Ringe Kirkegang, afhængig af Vejret.« I 1947 hedder det: »En Del gl-dags Kirkelighed. Megen Sympati for det grundtvigske.«

Målt på antal altergæster og kirkegangsprocenten, som han begynder at meddele oplysning om, synes den kirkelige tilstand dog stabil i hans tid med 720–750 og 5–6. I beginningen af 1940'rne blev endnu et forsamlingshus opført.

Pastor Quistgaards kraftige antityske indstilling medførte til sidst, at han i besættelsens sidste 7 måneder blev interneret, først i Kolding arrest, derefter i Frøslevlejren. I denne tid vikarierede nævnte pastor N A Jensen. Det er muligvis under indflydelse af denne oplevelse, at flyvesandstanken er blevet til. Det hedder anf sted s 103–104: »Men kommer Trængselstiderne, da er det, at Sandets Egenskaber viser sig, det upaalidelige løse. Man opdager, at her er rodløse Mennesker. Lidt af dette har vist sig overalt i vort Land, men i en uhyggelig Grad paa vor Plet af Danmarks Jord. Da Nazismen kom, begyndte Sandet at fyge.

Med Hjemmetyskerne er det en helt anden Sag. Disse Folk var, naar det gælder den fast bosiddende Befolkning, stort set gode, loyale Borgere, og en Del af dem var gode Kirkefolk. Flere af dem var alvorlige Kristne og mine Venner; de havde intet med tysk Frimenighed og tysk Privatskole at gøre, og at der, om Nazismen ikke var kommet, var sket et skred over mod Danmark, er der ikke Tvivl om. Der er mange andre Strøg i Sønderjylland, hvor det samme gælder om Hjemmetyskerne, tag derfor varsomt og nænsomt paa den Type Hjemmetyskere, som under Tvang og Tryk lod sig føre et lille Skridt ind paa Nazismens Veje. Men hvor der er Flyvesand, og der kommer Fygevejr, ja, der sker, hvad der skete i Vedsted, at alle de lette, upaalidelige flytter sig med Vinden. De føg ud og tog Arbejde paa Flyvepladsen, de føg ind i den tyske Skole, de føg ind til tysk Gudstjeneste, de føg til sidst ind i skamløst Stikkeri og Angiveri. Naar vi, der i det daglige Liv har levet tæt inde paa Livet af alt dette, hvor de ringest begavede, de

moralsk mindreværdige førte an, naar *vi* staar saa stejlt imod, at den danske Stat skal opretholde tyske Menigheder og tyske offentlige Skoler, er det, fordi vi har oplevet paa nærmeste Hold den utrolige og skamløse Misbrug af Danmarks Frisind ...

Men det vilde være Uærlighed, om jeg sagde, at kun dette med Tyskeriet og Nazismen var Udtryk for, at her var Sandjord. I hvert Fald findes her i aandelig Henseende meget af »de lettere Jorder«. Naar t Eks Ungdomsforeningen midt under den tungeste Tid i Krigen indbyder til Præmiemaskeradebal, saa maa man have Lov at spørge: har dette med vaagen dansk kristen Ungdom at gøre? Og naar nu Ungdomsforeningen tillige var saa uheldig at faa sit Avertissement i Bladet med samme Typer og lige over et Avertissement fra Rødding Hovedkreds af de danske Ungdomsforeninger, hvor der indbydes til et herligt Møde med gode Talere, ja, saa maa man bekende, at der er to Typer af Grundtvigianisme.«

Pastor Quistgaard slutter dog med mottoet »Aldrig fortvivle«. Han tog sin afsked i 1950 og levede sine sidste år i Åbenrå, hvor han døde 1966.

Der skete ikke større udsving i følgende sognepræsters tid, *Thorkild Balslev Clausen* (1951–54), der flyttede til Veerst-Bække, *Viggo Lomholt-Thomsen* (1954–72) og *Thomas Annæus Martin Jacobsen* (1973–).

Den tyske privatskole ophørte samtidig med de tyske gudstjenester efter 1945. Altergæstetallet gik ned til 550, og kirkegangsprocenten sank til 3. Midt i 1950'erne opførtes et tredje forsamlingshus. I slutningen af 1950'erne indførte pastor Lomholt-Thomsen en månedlig gudstjeneste i O Jerstal om sommeren og i Skovby om vinteren. Denne erstattedes dog senere af en månedlig kirkebil til og fra begge steder.

Skolen

Vedsted pastorat havde iflg visitatoriets indberetning af 7/3 1863 en degneskole og 3 distriktsskoler. I førstnævnte underviste degn A Borch til udgangen af 1862 94 elever. Omkring nytår 1863 ansattes seminarist Christensen som andenlærer. Skolens tilstand var »upaaklagelig«.

Arnitlund skole havde længe været »i en maadelig Tilstand paa Grund af den forrige Lærers Mangel paa Energi og Dygtighed«. En ældre, ikke-seminarieuddannet lærer, F L Jacobsen, var blevet ansat som førstelærer og underviste nu sammen med seminarist Sparre 95 børn. »Udfaldet af Overhøringen lod vel en Deel tilbage at ønske, dog meente vi at finde Skolen i Fremgang og kunne ikke tvivle om, at dens Tilstand jo vil forbedre sig betydeligt«.

I Skovby skole underviste lærer J N Jørgensen 47 børn. Prøvens udfald var »heelt tilfredsstillende«.

Abkær skole havde 48 børn under lærer H Bergsted, en ældre mand, der var upasselig ved visitatsen. Den forløb dog ganske godt, idet »Børnene syntes vel underviste, aflagde navnlig en god Prøve i Læsning og Retskrivning«.

Sognet havde (1861) et fattighus og Lindenhans legat på 200 rdl. Fattigvæsenet kostede 878.1.12 rdl (1585 indb) (Had provstearkiv, nr 376).

Pastor Eckell siger i sin 1871-beretning, at der intet er at klage på lærerne bortset fra, at degn Borch er for gammel, og hans undervisning forældet. Det fremgår af biskop Godts 1874-beretning, at skolerne da havde samme klassetal som i 1863. Han er i øvrigt mest tilfreds med undervisningen i Abkær, den er for mekanisk de andre steder. Derfor fik 2 lærere en alvorlig formaning (wurden ernstlich ermahnt) om at beflitte sig på at give en undervisning, der befordrede forståelsen mere. Der fandtes på daværende tidspunkt yderligere en ganske lille privatskole.

Skolen i Arnitlund blev senere nedlagt, Vedsted skole blev nyopført som 3-klasset i 1912, det var sket for Abkær og Skovby skolers vedkommende i hhv 1905 og 1910. I 1905 var yderligere en helt ny 4-klasset skole blevet opført i O Jerstal. Vedsted skole blev helt ombygget i 1952, den har i dag 79 elever fordelt på 6 klasser (1.–6.) med 6 lærere. O Jerstal skole, der blev ombygget i 1961, er i dag betydeligt større med 400 elever fordelt på 22 klasser (1.–10.) og 31 lærere (Dansk skolehåndbog). De små skoler i Abkær og Skovby blev nedlagt hhv 1969 og 1970.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 2 IM, 5 up; 1934 1 IM, 5 gr; 1945 2 IM, 5 gr, 1 s (valg); 1953 2 IM, 5 gr, 1 s; 1965 2 IM, 5 gr, 1 s (sidst kendte form og n-form sp og fru Signe Lund, Abkær).

Folketal 1860 1435, 1910 1704, 1921 1740, 1960 2513, 1970 2615.

Antal altergæster 1942 720, 5–6%; 1954 600, 3–4%; 1966 550, 3%.

Im-samfund (sidst kendte form tømrermester Peter Schmidt, O Jerstal), Ev Lt Mf (sidst kendte form gdr Carl Asmussen, Arnitlund), afd af Den danske Ungdomsforening (gr), KFUM & K, kirkebl, 2 søndagsskoler, menighedsmøder i prg, 3 forsamlingshuse.

Trossamfund u f folkekirken en afd af Jehovas vidner.

Kirkebygningen

Vedsted kirke, der ligger ensomt på en bakkeskråning over for Vedsted sø, er ombygget flere gange. Resultatet heraf er blevet en ejendommelig arkitektonisk blanding. Der er ikke meget tilbage af den oprindelige romanske bygning, der var opført af granitkvadre på skråsokkel. Senere tilføjedes et sengotisk skib og et tårn i vest. Sidstnævnte er af munkesten og genanvendte kvadre og har sadelformet tag.

Dette udseende havde kirken i århundreder, kun et lille nygotisk sakristi blev tilføjet i 1873 ved bygningsinspektør Fischer. Men der skete en meget stor forandring i denne tilstand 1900–01, da den på initiativ af pastor Kühl og efter projekt af bygningsinspektør Jablonowski blev udvidet til en hel korskirke ved tilføjelse af et tværskib i moderat gotiseret stil. Kirken blev istandsat i 1957 ved arkitekterne E og M Draiby, der fornyede sakristiet helt.

Altertavlen er en lille nordtysk skabstavle fra 1500-tallets første fjerdedel med Madonna i midtskabet og

Kristoforus og St Mikael i fløjene. Den blev fundet af pastor Kühl i Ø Løgum kirke og købt meget billigt for næsen af museet i Kiel. Kalken har sengotisk foldeværksknop og bæger, skaft og fod fra 1679. Der er 3 par stager. Det ene fra 1664 af tin har cylindrisk skaft over en kraftig fod. De andre, der er af malm, er fra hhv 1726 og 1750. Den romanske granitfont har arkaderække under bølgeranke. Prædikestolen i nygotik er fra 1901. Orglet er leveret af Marcussen & Søn i 1883. Klokken er fra 1877, støbt af stål fra Bochum.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 4799 RM, 1922 1. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl.

18. 1870–96 **Heinrich Philip August Eckell,** f Slesvig 22/3 1821. Forældre: Regimentskirurg Slesvig Johann Philip E og Anna Maria Kragh. Dim Had 43, imm Kiel 20/10 s å, c Flensborg 12/9 53 (2. kar m A), g Karen Christine Jørgine Barlien, f Kristiania 33. Forældre: Kbmd Oslo Anders B og Mathia Hvalbye. 22/2 57 diakon Heiligenstädten, 8/8 64 sp Hammelev, 19/11 70 sp Vedsted, afsk 96, d Breklum 22/2 1909.

19. 1896–1919 **Hans Christian Peter Kühl,** f Flensborg 24/8 1866, 3/11 96 sp Vedsted, afsk 1919.

20. 1920–35 **Niels Peter Nielsen,** se rkp Højer.

21. 1936–50 **Axel Wright Quistgaard,** f Kbh 4/3 1881. Forældre: Forst for den off vejning Kbh Frederik Q og Mary Ann W. Dim Kbh 1903, c 17/6 09 (h), g Skelskør 21/10 09 Eleonora Kristine Emilie Mariane Wiuff, f Skelskør 3/4 79, d Åbenrå 5/11 65. Forældre: Bankdirektør Skelskør Christian Pedersen W og Vilhelmine Johanne Marie von Huth. 26/9 09 pers kap Odense St Knuds K rkp Hosp, 27/3 13 prv mhj Kbh Kristians K, 28/12 15 sp Kbh Hans Tausens K, 26/4 27 sp Fjelstrup, 6/2 36 sp Vedsted, afsk 11/3 50, d Åbenrå 2/4 66.

Udg: Paa Stenbro, Muldjord og Flyvesand. Dansk Kirkeliv, 1946, s 91–104. Bm Studenterhjemmet 1910–19, bm Alm dansk præstekonvent 1915–25.

22. 1951–54 **Thorkild Balslev Clausen,** f Ollerup 14/3 1912. Forældre: Provst Viggo Peter B C og Ingeborg Laura Margrethe Brandt. Dim Svendborg 30, c 39 (h), g 41 Roskilde Ruth Jessen, f 13/12 12 Våbensted. Forældre: Forp Adolf Georg Karl J og Emilie Marie Elisabeth Kristiansen. 39 lærer Ollerup gymnastikhøjsk, 20/1 41 sp Vejlby-Homå, 5/1 51 sp Vedsted, 10/3 54 sp Tølløse, 26/4 56 provst Tuse-Merløse h provsti, 11/3 64 sp Ollerup-Kirkeby, 69 sp Veerst-Bække.

23. 1954–72 **Viggo Lomholt-Thomsen,** f Frb 30/10 1910. Forældre: Sp Kbh Nathanaels K Thomas L-T og Ingeborg Sophie Diderichsen. Dim Kbh (Metropolitansk) 28, c 35 (1), g Gentofte 21/4 36 Lisbeth Gehrke, f Gentofte 27/8 13. Forældre: ORS Hjalmar G og Nora Johanne Andersen. 35 kordegn Gentofte, 19/3 41 sp Søby, Skader og Halling, 1/8 54 sp Vedsted, 71 provst Vojens-Christiansfeld provsti, d 13/9 72. Mange tillidshverv.

24. 1973– **Thomas Annæus Martin Jacobsen,** f Sandvig, Færøerne 5/7 1925. Forældre: Kbmd Jacob J og Maren Sofie Michelsen. Dim Rønde 52, c 60 (h), g Finderup 28/12 62 Karen Mariane Lervad Knudsen, f Tarm 8/7 37. Forældre: Gdr Anders Johannes L K og Methe Marie Vemmelund Christensen. 60 lærer Horslunde realsk og Pederstrup kostsk, 61 lærer Tommerup højsk, 9/8 62 hjpr Norderøernes vestre præstegæld, Færøerne, 11/2 65 sp sst, 1/2 73 sp Vedsted.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1930, 1965; Danmarks administrative inddeling, 1975; J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912; H Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773–1817. Sdj årb 1934; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark 1800–1850, bd VII, 1977; P Nedergaard: Kirkelig Haandbog 1923–67; Samme: Dansk Præste- og Sognehistorie, bd IX B, s 1103–1104; Kirkelig håndbog og Teologisk stat, 1975; Den nordslesvigske Kirke, 1945 (afsnittet om Vedsted); Dansk Kirkeliv, 1946; Liselundbogen, 1955; Vartovbogen, 1960. De danske kirker, bd 18, 1970. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv, Carsten Petersens saml, Had provstearkiv Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år og nr 376, alt i La Åbenrå, Aage Dahls og P Nedergaards samlinger.

SUPPLEMENT

Nedenfor bringes tilføjelser og rettelser til 2. og 3. hefte med tak til alle, der har bidraget til dette supplement (jf. s 261 f).

Til Haderslev domsogn (2. hefte)

Supplement til biografi af domprovst Svend Erik Rasmussen (s 110)

Af Thyge V Kragh

Svend Erik Rasmussen blev født 21. december 1923 i Båring ved Middelfart, hvor hans far var mejeribestyrer. Han blev student i Rungsted 1943, boede i sin studentertid på Regensen og blev cand. theol. 1952. Samme år blev han gift med Esther Haugaard Christensen, der stammer fra Vejen, og som er uddannet som lærerinde. Han blev ordineret 15. juni 1952 i Asperup kirke, hvor han var blevet døbt og konfirmeret. Han tiltrådte derefter som præsteviet medhjælper og seminarielærer i Godthåb. I 1953 ansattes han som førstepræst i Umanak og i 1961 som førstepræst i Godthåb og provst for Grønland. I 1968 kom han til Sønderjylland som sognepræst ved Haderslev domkirke, provst for Haderslev provsti og domprovst over Haderslev stift.

I 1965 fik han orlov for at studere kirkelig administration ved Haderslev stiftsøvrighed og bispeembede med henblik på oprettelsen af et stiftsøvrighedslignende organ, nemlig kirkenævnet i Grønland.

En fra domsognets menighed har bl.a. skrevet om ham: »Ingen, der mødte ham, forblev upåvirket af den udstråling, der udgik fra ham. Derfor nåede han også at samle en stor og interesseret menighed i domkirken. Han kunne på en naturlig måde ofte drage aktuelle begivenheder med ind i sine prædikener. Der var kraft i hans ord, og han førte også en god pen, der godt kunne blive skarp... Han interesserede sig meget for malerkunst og litteratur, og under hans lange sygeleje fik vi slået hul på sygehusets strenge ordensregler og fik ophængt forskellige malerier på skift for at sløre den triste blåmalede væg overfor hans seng.«

»Han var et mandfolk med de samme fysiske og psykiske egenskaber som de gamle grønlandske ekspeditionsdeltagere«. Og han kom på visitatsrejser med hundeslæde ud for strabadser, som han har fortalt og skrevet om.

»Han elskede domkirken i Haderslev og livet i og omkring den. Domkirken er min skæbne, sagde han engang. Han var meget musikalsk, spillede selv fremragende på flygel og interesserede sig levende for kirkesangen og orgelmusikken og fik et meget snævert samarbejde med domorganist Svend Prip, der blev ansat i hans tid, og med domkirkens kor. Han fik sit hovedvirke i Grønland i godt 16 år. Når man tænker på, hvordan han i denne periode opnåede et sjældent fortroligt forhold til den grønlandske befolkning i kraft af sin suveræne tilegnelse af deres sprog, som han forøvrigt efter hjemkomsten underviste i på Københavns universitet, så kan man ikke lade være med at tænke på, hvad han med sine rige evner kunne have udrettet for os i denne landsdel. Der var så meget, jeg gerne ville have nået, sagde han«. Han nåede i al fald at tage initiativet til en række »Kirkelige og folkelige møder«, der samlede stor tilslutning, ligesom han iøvrigt med sin forkyndelse og sjælesørgergering nåede ud til videre kredse.

Han døde den 11. juni 1972 og blev begravet den 15. juni på 20-årsdagen for sin ordination, 49 år gammel, efter knap 4 års virke i Haderslev. »Hans gode ven fra studietiden, Jens Svendsen, Slesvig, som ofte besøgte ham under hans sygdom, talte meget smukt ved begravelsen. Salmerne havde han selv valgt kort før sin død.«

Grønlændere tilvejebragte en stor sten fra de grønlandske fjelde, der blev skænket som en mindesten over hans grav fra menighederne i Grønland og i Haderslev.

Litt: I tidsskriftet Grønland 1962 »Sognebesøg pr Hundeslæde. En grønlandsk skitse« af S E R. Præsteforeningens blad 1972/26 s 423 flg. Pastor Jens Svendsens tale ved begravelsen. Nordisk Missionstidsskrift 1970 s 218. Haderslev stiftsbog 1968 s 90. 1972 s 90. De i citationstegn anførte afsnit stammer fra en af kreditforeningsdirektør Holger Bayer, Haderslev, affattet levnedsbeskrivelse, der befinder sig i Haderslev bispearkiv.

Fra Jes M. Holdt

Halk, s 154 1. sp midten: Jes Petersen var f Løjt Kirkeby 11/1 1745 som søn af gårdejer Iver Pedersen og Ellen f Bertelsdatter.

Hejls, s 250 2. sp nederst: B A bonnichsens moder var f Anna Magdalene Christensen, ikke Hempel. Fejlen skyldes formodentlig, at hun i Vedsted kirkebog kaldes Bempels, da hun var f på gården Bimpel i Hostrup sogn. Bonnichsens søster var g m præsten P Kier, Ø Løgum.

Fra Arne Frees Christiansen

Taps, s 247 2. sp nederst: Menighedsrådet havde i 1965 og 1974 6 medlemmer (1 IM var en korrekturfejl for 2 IM). Valget i 1973 var et aftalevalg af repræsentanter for de forskellige områder, ikke efter kirkeligt tilhørsforhold.

Vejstrup, s 259 2. sp nederst: Vedr Georg Himmelstrup henvises til nærmere omtale i ungdomsskolens årsskrift 1957 (af Bengt Michelsen) og i »Budstikken« 1932 (af Jens Kjær). – I øvrigt bemærkes, at Vejstrup sogn også er behandlet i Haderslev Stiftsbog 1978.

I redaktionen medvirker cand. jur. & oecon. John W. Oldam, lektor Henry Petersen og sognepræst Urban Schrøder, Varnæs.

Redaktionens adresse: Haderslev stifts historie, Institut for kirkehistorie, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Henvendelser vedrørende levering og betaling: Fru Ulla Lykke Rasmussen, Kornagervej 49, 2800 Lyngby, giro 8204799 (tlf. 02 - 87 95 36).

Subskriptionspris: 55 kr. Uden subskription: 70 kr.

Prisen skal kun dække trykning, moms og levering og har hidtil været fastholdt uændret. Men det har nu været nødvendigt at forhøje den 5 kr. under hensyn til to prisstigninger siden første hefte af både trykomkostninger, moms og porto.

Special-Trykkeriet Viborg A/S